

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI**

**TARİHÇİ AHMED CEVDET PAŞA'NIN XIX. YÜZYILDA OSMANLI
DEVLETİ'NDEKİ GELİŞMELERE DAİR TESPİT VE ÖNERİLERİ**

Cevdet GÖREN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ADANA / 2017

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI**

**TARİHÇİ AHMED CEVDET PAŞA'NIN XIX. YÜZYILDA OSMANLI
DEVLETİ'NDEKİ GELİŞMELERE DAİR TESPİT VE ÖNERİLERİ**

Cevdet GÖREN

Danışman: Prof. Dr. Fatih Yahya AYZ

Jüri üyesi: Prof. Dr. Adem TUTAR

Jüri üyesi: Doç. Dr. Hayri KAPLAN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ADANA / 2017

Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne;

Bu çalışma, jürimiz tarafından İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalında
YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan: Prof. Dr. Fatih Yahya AYZ

(Danışman)

Üye: Prof. Dr. Adem TUTAR

Üye: Doç. Dr. Hayri KAPLAN

ONAY: Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim elemanlarına ait olduklarını
onaylarım. / / 2017

Prof. Dr. H. Mahir FİSUNOĞLU
Enstitü Müdürü

NOT: Bu tezde kullanılan ve başka kaynaktan yapılan bildirişlerin, çizelge, şekil ve
fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri
Kanunu'ndaki hükümlere tabidir.

ETİK BEYANI

Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde ve ortaya çıkan sonuçlarda herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu,

bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim. ... /06 / 2017

Cevdet GÖREN

ÖZET

TARİHÇİ AHMED CEVDET PAŞA'NIN XIX. YÜZYILDA OSMANLI DEVLETİ'NDEKİ GELİŞMELERE DAİR TESPİT VE ÖNERİLERİ

Cevdet GÖREN

Yüksek Lisans Tezi, İslâm Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Fatih Yahya AYZ

Haziran 2017, 152 sayfa

Bu çalışma Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılda yetiştirdiği en önemli devlet ve fikir adamlarından biri olan Ahmed Cevdet Paşa'nın tarih alanında yazmış olduğu eserlerinden üçünü, *Tarih-i Cevdet*, *Ma'rûzat* ve *Tezâkir*'i temel alarak hazırlanmıştır. Bahsedilen kitaplar incelenerek Cevdet Paşa'nın Osmanlı Devleti'ne ve de özellikle kendi yaşadığı döneme dair tespit, önerileri ve eleştirileri tespit edilmeye çalışılmıştır.

Çalışmanın giriş bölümünde, çalışmanın konusu, kapsamı ve önemi belirtildikten sonra Cevdet Paşa'nın hayatı ve eserleri incelenmiş, daha sonra XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nin siyasi tarihi kısaca işlenmiş en son da Cevdet Paşa'nın ıslahat anlayışı ile onun döneminde yapılan ıslahatlara değinilmiştir. İki bölümden oluşan çalışmanın birinci bölümünde Cevdet Paşa'nın devlet ve hükümet anlayışı ile hizmetinde bulunduğu padişahlar ve dönemin önde gelen devlet adamları hakkındaki görüşleri işlenmiştir. Bölümün devamında onun döneminde saray yönetimi ve bürokraside meydana gelen değişiklikler, bu değişikliklere dair görüşleri en sonra da memuriyet, hariciye, ordu ve taşra yaşamına dair tespit, öneri ve eleştirileri açıklanmaya çalışılmıştır. Çalışmanın ikinci bölümünde ise Cevdet Paşa'nın Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyıldaki malî, iktisadî hayatına dair tespitlerinden sonra yine bu dönemde sosyo-kültürel alanda yaşanan değişimler ve onun bu değişimleri nasıl değerlendirdiği açıklanmaya çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Cevdet Paşa, ıslahat, memur, iktisat, Osmanlı idaresi.

ABSTRACT**HISTORIAN AHMED CEVDET PASHA'S DETERMINATIONS AND PROPOSALS IN THE DEVELOPMENT OF OTTOMAN STATE IN THE XIX. CENTURY****Cevdet GÖREN****Master Thesis, Department of History of İslâm and Arts****Advisor: Prof. Dr. Fatih Yahya AYZAZ****June 2017, 152 pages**

While this study has been prepared, it was based on these three works -“Tarih-i Cevdet”, “Ma’ruzat” and “Tezakir” – that were written in the area of history by Ahmed Cevdet Pasha who was one of the most important statesmen and idea men grown up in the XIX. Century by the Ottoman State. The books mentioned were analyzed and Cevdet Pasha’s determinations towards Ottoman State - especially the fixation during his era - his proposals and criticism were tried to be fixed.

In the introduction section of this study, after its subject, inclusion and importance were specified, Cevdet Pasha’s life and his work were analyzed and then in the XVIII. and XIX. centuries political history of the Ottoman State was briefly studied and finally Cevdet Pasha’s sense about the reforms and the reforms during his era were mentioned.

The study consists of two sections and in the first section of it, Cevdet Pasha’s state and the government sense, the sultans of whom he was in the service and the ideas about the prominent statesmen of the era were studied. In the continuation of this section, the management of the palace and the changes in the bureaucracy, his ideas on these changes and lastly determination, recommendation and criticism that belong to the officialism, foreign affairs, army and life in the province were tried to be explained.

In the second section, after his determinations on the economical and financial life of the Ottoman State in the XIX. century again in the same era,

the changes those were lived in the sociocultural area and how he evaluated them were tried to be explained.

Keywords: Cevdet Pasha, improvement, officer, economy, Ottoman management.

ÖNSÖZ

Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılda yetiştirdiği en büyük şahsiyetlerden olan Ahmed Cevdet Paşa, hem devlet adamı, hem de bilim insanı olarak içinde yetiştiği topluma önemli hizmetlerde bulunmuştur. Yetiştirdiği dönemi çok iyi tahlil etmiş, karşılaşılan sorunlarla ilgili çözümler üretmiş, önerilerini çoğu kez layihalar şeklinde devrin yetkili makamlarına iletmiştir. Kabiliyeti ve çalışkanlığı sayesinde ilmiye ve mülkiye basamaklarında hızla yükselmiş, müfettişlikten nazırlığa hatta sadrazam vekilliğine kadar varan önemli görevlerde bulunmuştur. Sadece İstanbul'da değil, Osmanlı coğrafyasının pek çok yerinde müfettiş yahut vali olarak görev yapmıştır.. İstanbul'da görev yaptığı zamanlarda saray ve İstanbul yaşamındaki değişimi, taşrada iken de taşranın sıkıntılarını gözlemlene imkânını bulmuştur. Dolayısıyla Cevdet Paşa Osmanlı Devleti'nin en uzun yüzyılında devletin yaşadığı iç ve dış sıkıntıları, uğradığı siyasi baskıları, toplumdaki sancılı değişim sürecini ve bu sürecin aileye, kadına, ekonomiye etkilerini en iyi bilenlerden biridir. Başka bir ifade ile onun eserleri Osmanlı Devleti'nin son yüzyılını en iyi gösteren aynalardır. O devlete ve topluma dair bu gözlemlerini *Ma'rûzât* ve *Tezâkir* adlı eserlerinde kaleme almıştır. Paşa bu eserleri Sultan II. Abdülhamid'in (1876-1909) şifahî isteği üzerine kaleme almıştır. İki eser de aynı dönemi ve konuları işlemesine rağmen *Ma'rûzât* yalın bir dille ve sohbet havasında, *Tezâkir* ise daha resmî bir dille yazılmıştır. Paşa'nın tarih alanında en çok bilinen eseri ise Encümen-i Daniş'te alınan karar gereği yazdığı *Tarih-i Cevdet*'tir.

Söz konusu eserler Osmanlı Devleti'nin son yüzyılını araştırmak isteyen bilim insanları için en önemli kaynaklar arasındadır. Zira Paşa yazdığı olayları ya bizzat yaşamış, ya da gözlemlemiştir. Çalışmada Paşa'nın eserlerinden yola çıkarak onun yaşadığı toplumu nasıl algıladığı, değişimleri nasıl değerlendirdiği, devlet yönetiminde gördüğü aksaklıklar ve bunları gidermek için gösterdiği çabalar tespit edilmeye çalışılmıştır. Günümüze kadar Ahmed Cevdet Paşa hakkında çok kıymetli eserler ve makaleler yazılmış, hakkında seminerler düzenlenmiştir. Ancak onun devlet yönetimi ve yöneticilerine dair tespit ve önerileri üzerine ayrıntılı bir çalışma olmadığı tespit edilmiştir. Biz de çalışmamızda Cevdet Paşa'nın yönetime dair fikirleri üzerinden Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılına yönetim tarzı açısından bir ışık tutmayı amaçlamaktayız. Onun idarede gördüğü aksaklıklar, devlet memurlarının yaptığına inandığı yanlışlar ve halkın devlete ısındırılmasının gereği üzerine yaptığı tavsiyelerin günümüz idarecilerine de ışık tutacağı kanaatindeyiz. Zira Paşa, bu konudaki görüşlerini

belli başlıklar altında toplamamış, binlerce sayfayı bulan eserlerinin satır aralarına serpiştirmiştir. Ayrıca düşüncelerini somut bir biçimde yazmak yerine kişiler veya olaylar üzerine yaptığı yorumlarla dile getirmiştir. Yani özelden genele gitmiş, eserlerini faydacı bir anlayışla kaleme almıştır. Bu çalışma onun bu fikirlerini tespit edip daha da somutlaştırma amacına yöneliktir.

Çalışmamız giriş ve sonuç dışında iki bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde Cevdet Paşa'nın hayatı, eserleri, XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nin askerî ve siyasi durumu, Cevdet Paşa'nın ıslahat anlayışıyla onun dönemindeki ıslahat çalışmaları ana hatlarıyla ele alınmıştır. Birinci bölümde ise Cevdet Paşa'nın yaşadığı dönemde idareye dair yaptığı tespit ve eleştiriler incelenmiş, ardından devrin padişahları ile önde gelen devlet ricali hakkındaki değerlendirmelerine yer verilmiştir. İkinci bölümde Tanzimat'tan sonra Osmanlı toplumunun yaşadığı değişim ve bu değişimin sosyo-ekonomik etkileri Cevdet Paşa'nın kaleminden incelenmeye çalışılmıştır. Çalışma neticesinde elde edilen verilerin yer aldığı sonuç ve değerlendirme kısmı ile de çalışma tamamlanmıştır.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında pek çok kimsenin destek ve emeği bulunmaktadır. Öncelikle yoğun çalışma temposuna rağmen bana kıymetli vakitlerini ayıran ve çalışmanın her aşamasında yol gösterici önerileriyle destek olan danışman hocam Prof. Dr. Fatih Yahya AYZ'a teşekkür ederim. Kaynak eser temini konusunda bana yardımcı olan hocam Doç. Dr. Hayri KAPLAN'a ve çalışmanın yazım aşamasında destek veren Arş. Gör. Aygöl DÜZENLİ'ye teşekkür ederim. Ayrıca beni bu camia ile tanıştıran yüksek lisans çalışmasına başlamama vesile olan Prof. Dr. Nasi ASLAN'a, ve beni tezi bitirmem konusunda ikna eden eşim Nuray'a teşekkürü bir borç bilirim.

Cevdet GÖREN

Adana 2017

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
ÖNSÖZ	vii
KISALTMALAR	xi

BÖLÜM I GİRİŞ

1.1. Araştırmanın Önemi ve Amacı	1
1.2. Araştırmanın Yöntemi	1
1.3. Araştırmanın Kapsamı	2
1.4. Kaynak ve Araştırmalar	3
1.4.1. Araştırmalar	4
1.5. Ahmed Cevdet Paşa'nın Hayatı ve Eserleri.....	5
1.5.1. Tahsil Hayatı.....	5
1.5.2. Meslekî Hayatı.....	11
1.6. XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti.....	22
1.7. Ahmed Cevdet Paşa Döneminde Yapılan Islahat Hareketleri	31
1.7.1. Islahatların Genel Karakteri.....	31
1.7.2. Tanzimat Fermanı	35
1.7.3. Islahat Fermanı	40
1.7.4. Kânûn-ı Esâsi.....	43

BÖLÜM II

AHMED CEVDET PAŞA'NIN YÖNETİM VE MERKEZİ İDARE İLE İLGİLİ TESPİT VE ÖNERİLERİ

2.1. Cevdet Paşa'nın Devlet ve Hükümet Anlayışı	45
2.2. Padişahlık ve Dönemin Padişahları Hakkındaki Düşünceleri	50
2.3. Dönemin Devlet Adamları Hakkındaki Tespitleri.....	59

2.4. Merkezi İdare İle İlgili Tespitleri.....	74
2.5. Devlet Memuriyeti Hakkındaki Görüşleri	81
2.6. Hariciye Nezareti ve Dış Politika Hakkındaki Tespit ve önerileri	96
2.7. Taşra İle İlgili Tespitler ve Önerileri	98
2.7.1. Bosna Teftişi ve Bosna'ya Dair İzlenimleri	99
2.7.2. Kozan Teftişi ve Fırka-i Islâhiye	102
2.8. Ordu İle İlgili Tespit ve Önerileri	106

BÖLÜM III

AHMED CEVDET PAŞA'NIN İKTİSADÎ, SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYATA DAİR TESPİT VE ÖNERİLERİ

3.1. Cevdet Paşa'nın İktisadî Hayata Dair Tespit ve Önerileri.....	111
3.1.1. Osmanlı Devleti'nin İktisadî Durumu	111
3.1.2. İktisadî Hayata Dair Tespit ve Önerileri.....	118
3.1.3. Ticaret Hayatına Dair Tespit ve Önerileri	120
3.1.3.1. Ticaret Hayatına Dair Tespitleri.....	120
3.1.3.2. Ticarî Hayata Dair Önerileri	121
3.2. Sosyal ve Kültürel Hayata Dair Tespitler	126
3.2.1. Sosyal Yaşamda Değişime Dair Kanaatleri.....	126
3.2.2. Cevdet Paşa'nın Kaleminden Osmanlı Eğitim Hayatı.....	133

BÖLÜM IV

SONUÇ

142

KAYNAKÇA.....	145
ÖZGEÇMİŞ	152

KISALTMALAR

bk.	bakınız
çev.	çeviren
<i>DİA.</i>	<i>Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi</i>
haz.	Hazırlayan
h.	hicri
<i>İFD</i>	<i>İlahiyat Fakültesi Dergisi</i>
İÜEF	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
KTB	Kültür ve Turizm Bakanlığı
m.	miladi
ö.	ölümü
s.	sayfa
sad.	sadeleştiren
<i>SBE</i>	<i>Sosyal Bilimler Enstitüsü</i>
TTK	Türk Tarih Kurumu
Üniv.	Üniversitesi
vb.	ve benzeri
yay.	yayımlayan

BÖLÜM I

GİRİŞ

1.1. Araştırmanın Önemi ve Amacı

Çalışmamızın konusu Osmanlı Devleti'nin son döneminde yetişmiş en önemli devlet adamlarından, aynı zamanda tarihçi ve hukukçu olan Ahmed Cevdet Paşa'nın Osmanlı Devleti'nin son yüzyılındaki gelişmelere dair tespit ve önerileridir. Zira o Osmanlı Devleti'nin yıkılmakta olduğu günlerde yaşamış, devlet görevlerinde bulunmuş, devleti çöküşten kurtarmanın çarelerini aramıştır. Çünkü tarih konusunda İbn Haldun'un (ö. 1406) etkisinde kalan Cevdet Paşa, mutlak determinizm konusunda ondan ayrılmakta, dirayetli padişahlar ve ehil devlet adamları sayesinde devletin çöküşünün geciktirilebileceği hatta çöküşün önlenebileceğini düşünmektedir. Çalışmamız ağırlıklı olarak, kurucusu olduğu yahut kiminde ise görev yaptığı devlet kurumları hakkında Cevdet Paşa'nın tespit, eleştiri ve tavsiyelerini belirleyip, onun Osmanlı toplumunun bu yüzyılda yaşadığı sosyal ve kültürel değişimi nasıl değerlendirdiğini incelemeye yöneliktir. Başka bir ifade ile çalışma Osmanlı'nın son yüzyılının bir Osmanlı aydını tarafından nasıl değerlendirildiğidir. Bu tür çalışmalar Osmanlı Devleti'nin yıkılmaya yüz tuttuğu bir zaman dilimini, bunu bizzat müşahade eden münevverlerin eserlerinden hareketle ele alması sebebiyle söz konusu dönemi daha iyi tesbite imkân verebilir. Aynı zamanda kuru bir tarih anlatımından çıkarak sosyal yapıyı tesbite de yardımcı olabilir.

Cevdet Paşa'nın edebî ve siyasi kişiliği ile eserleri hakkında pek çok bilimsel çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalarda Paşa'nın hukukçuluğu, tarihçiliği, dil ve edebiyat alanındaki hizmetleri vb. tüm ayrıntılarıyla incelendiği görülmüştür. Ancak onun Osmanlı idaresi hakkındaki tespit ve önerileri hakkında yeterince durulmadığı tespit edilmiştir. Bu çalışma ile bahsi geçen boşluğu doldurmak amaçlanmakta, Cevdet Paşa'nın hizmetinde bulunduğu padişahlar ve dönemin önemli isimleri hakkında onun kanaatleri derli toplu halde incelenmeye çalışılmaktadır.

1.2. Araştırmanın Yöntemi

Çalışmanın ilk aşamasında öncelikli olarak Cevdet Paşa'nın araştırma konumuz olan *Tarih-i Cevdet*, *Tezâkir* ve *Ma'rûzât* adlı eserlerinden XIX. yüzyılda Osmanlı

Devleti'nin içinde bulunduğu duruma dair tespitleri belirlenmiştir. Bu tespitleri daha iyi ifade edebilmek adına Paşa'nın konularla ilgili verdiği örnekler belirlenmiştir. Teftişleri ile ilgili ayrıntılara yer verilmemiştir. Dipnotlardan da anlaşılacağı üzere çalışma içerisinde geçen terimlerin izahında Diyanet İslâm Ansiklopedisi (*DİA*) referans alınmıştır. Tarihler çoğu yerde miladi olarak verilmiştir. Cevdet Paşa eserlerinde çok sayıda devlet adamı hakkında bilgi vermiştir. Çalışmada bunların hepsi hakkında ayrıntılı bilgi verilmemiş, sadece öne çıkan ve döneme damgasını vuran kimseler üzerinde durulmuştur. Padişahlar ise sadece Cevdet Paşa'nın değerlendirmeleri ile incelenmiştir. Paşa'nın hayatı ve eserleri yazılırken kırk numaralı tezkiresi esas alınmış, bölüm araştırma eserlerle ve dipnotlarla desteklenmiştir. Son olarak da onun tespitleri döneme dair diğer kaynak eserlerle karşılaştırılmış, benzerliklere işaret edilmiş, farklılıklar ortaya konulmaya çalışılmıştır.

1.3. Araştırmanın Kapsamı

Çalışmamızın kapsamına gelince, çalışmamızı hem faydalanılacak kaynak eser, hem de konu bakımından sınırlandırdık. Zira bilindiği gibi Ahmed Cevdet Paşa'nın değişik alanlarda yazılmış çok sayıda eseri mevcuttur.

Çalışmamız Osmanlı Devleti'nin son yüzyılını kapsamaktadır. Osmanlı Devleti'nin bu yüzyıldaki siyasi tarihi, ağırlıklı olarak savaş ve antlaşmaları ile ıslahatları ana hatlarıyla verilmiş, ayrıntılara girilmemiştir. Tanzimat ve Islahat fermanlarından bahsettiğimiz bölümde fermanların hukukî nitelikleri, maddeleri ve fermanlara gösterilen tepkiler üzerinde durulmuş, fermanların uygulamalarına değinilmemiştir.

Ahmed Cevdet Paşa'nın Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz ile dönemin devlet adamlarına dair tespitlerini yazarken sadece onların kişisel özelliklerine dair kanaatleri üzerinde durulmuştur. Memuriyete dair görüşleri ise merkezî idare ile sınırlandırılmıştır. Taşraya ilişkin kanaatlerinde sadece müfettişlik yaptığı Bosna ve Çukurova'ya dair tespitleri ele alınmıştır. Tanzimat döneminde Osmanlı toplumunun yaşadığı sosyal ve kültürel değişim incelenirken, konu İstanbul'daki değişimle sınırlandırılmış, değişimin taşradaki etkilerine ise değinilmemiştir. Cevdet Paşa'nın iktisadî hayata dair görüşlerinde sadece kendi yaşadığı dönem ele alınmış, ordu konusundaki görüşlerinde ise ordunun tüm unsurlarına değinilmeden ağırlıklı olarak yeniçerilere dair kanaatleri üzerinde durulmuştur. Cevdet Paşa medrese mezunu

olduğundan eğitim alanındaki kanaatlerinde sadece medrese eğitimi ile ilgili görüşlerine değinilmiştir.

1.4. Kaynak ve Araştırmalar

Çalışmamızın ana kaynakları yukarıda da belirttiğimiz gibi Cevdet Paşa'nın Osmanlı tarihi ile ilgili üç temel eseridir. Giriş bölümünde Osmanlı Devleti'nin siyasi tarihini, ıslahat hareketlerini, Osmanlı kurumlarının bozulma nedenlerini, Paşa'nın iktisat, devlet, hükümet, padişahlık hakkındaki görüşlerini yazarken *Tarih-i Cevdet*¹ ana kaynağımız oldu. Cevdet Paşa'nın tahsil hayatını, eserlerini ve memuriyet hayatını, dönemin devlet adamları hakkındaki kanaatlerini yazarken ağırlıklı olarak *Tezâkir*² adlı eserinin son cildinden, Bosna ve Kozan'daki teftiş faaliyetlerini yazarken de özellikle *Ma'rûzat* ile *Tezâkir*'in III. cildinden faydalandık. Ayrıca Cevdet Paşa'nın dönemin padişahları ve devlet adamlarıyla, Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü malî sıkıntı ile Osmanlı toplumunun yaşadığı sosyal değişim hakkındaki tespit ve eleştirilerini yazarken en çok *Ma'rûzât*³ adlı eserinden istifade ettik.

Ahmed Rifat'ın *Verd'ül hadâik*⁴ adlı eseri XIX. yüzyılda yaşamış devlet adamlarının biyografisini içermektedir. Biz Tanzimat dönemini, ayrıca Mustafa Reşid, Ali ve Fuad paşalar hakkındaki bilgileri yazarken bu eserden faydalandık. Ayrıca Ali Fuad Türkgeldi'nin *Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiyye*⁵ adlı eseri de bu konularda katkı sağlayıcı olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin son yüzyılındaki siyasi gelişmeleri, Tanzimat ve Islahat fermanlarını, fermanların uygulanması ve doğan tepkileri, dönemin padişahları önemli devlet adamlarını, ayrıca devletin yaşadığı malî sıkıntıları ile ilgili kısımlarda Cevdet Paşa ile aynı dönemde yaşayan ve çeşitli devlet kurumlarında çalışmış olan Mahmud Celaledin Paşa'nın *Mir'at-ı Hakikat*⁶ isimli eserinden faydalanılmıştır.

Abdurrahman Şeref Efendi'nin *Tarih Musahabeleri*⁷ adlı eseri ise Tanzimat Fermanı, fermanın uygulanması, ferman hakkındaki değerlendirme ve eleştirileri; Osmanlı Devleti'nin malî durumunu ve Mustafa Reşid, Âlî ve Fuad Paşalarla Tanzimat

¹ Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet* (sad. Dündar Günday), I-VI, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1993.

² Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir* (yay. M. Cavid Baysun), I-IV, TTK Yayınları, Ankara 1991.

³ Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât* (haz. Yusuf Halaçoğlu), Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2010.

⁴ Ahmed Rifat, *Verdü'l hadâik*, İstanbul 1866.

⁵ Ali Fuad Türkgeldi, *Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiyye* (haz. Hayrettin Pınar-Fatih Yeşil), Kitapevi Yayınları, İstanbul 1928.

⁶ Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat* (haz. İ. Miroğlu-M. Derin-M. Halaçoğlu-Ö. Akdaş), I-II, İstanbul 1979.

⁷ Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih Musahabeleri* (sad. Enver Koray), KTB Yayınları, Ankara 1985.

döneminin diğer önemli devlet adamları hakkında Cevdet Paşa'nın değerlendirmeleri konusunda katkı sağlayıcı olmuştur.

Ed. Engelhardt'ın *Tanzimat*⁸ adlı eserinden Cevdet Paşa'nın Abdülmecid hakkındaki kanaatlerini, Osmanlı Devleti'nin bu dönemde yaşadığı malî sıkıntıları, Tanzimat ve Islahat fermanlarıyla dönemin devlet adamları hakkındaki kanaatlerini yazarken istifade ettik.

Tanzimat döneminin önemli olaylarını, Sultan Abdülmecid ve Tanzimat döneminin devlet adamları hakkında Cevdet Paşa'nın görüşleri konusunda Ebüzziya Tevfik'in *Yeni Osmanlılar Hareketi*⁹ adlı eserinden ziyadesiyle faydalandığımızı belirtmeliyiz.

Çalışmamızda faydalandığımız ana kaynaklardan biri de Sultan Abdülmecid'in tahta çıkışı, Tanzimat Fermanı ve Osmanlı Devleti'nin malî durumu hakkında önemli bilgiler içeren Mustafa Nuri Paşa'nın *Netayic ül-Vukuat*¹⁰ adlı eseridir.

Cevdet Paşa'nın kızı Fatma Âliye Hanım'ın, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*¹¹ adlı eserinden Cevdet Paşa'nın hayatını, Tanzimat döneminin önemli devlet adamlarını, devletin malî durumunu ve Tanzimat sonrası İstanbul'unda yaşanan toplumsal değişimleri yazarken sıkça kullandık.

Ahmed Rasim'in dört ciltten oluşan *Osmanlı Tarihi*¹² adlı eserinden Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz dönemini, dönemin önemli devlet adamlarını, Tanzimat ve Islahat fermanları ile ilgili kısımlarda faydalandık. Vak'anüvis Lûtfi'nin *Ahmed Lûtfi Efendi Tarihi*¹³ adlı eserinden de dönemin padişahları ile devletin malî durumunu yazarken istifade ettik.

1.4.1. Araştırmalar

Ahmed Cevdet Paşa'nın hayatını, eserlerini, görüş ve düşüncelerini yazarken faydalandığımız araştırmaların en önemlilerinden biri Zeki İzgöer tarafından kaleme alınmış olan *Ahmed Cevdet Paşa*¹⁴ adlı eserdir. Aynı konuları yazarken

⁸ Ed. Engelhardt, *Tanzimat* (çev. Ayla Düz), Milliyet Yayınları, İstanbul 1976.

⁹ Ebüzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Hareketi* (haz. Şemsettin Kutlu), Hürriyet Yayınları, I. Baskı, İstanbul 1973.

¹⁰ Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi* (haz. Neşet Çağatay), I-IV, TTK Yayınları, Ankara 1992.

¹¹ Fatma Âliye Hanım, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, Pınar Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 1994.

¹² Ahmet Rasim, *Osmanlı Tarihi*, I-IV, Hikmet Neşriyat, 1. Baskı, İstanbul 2000.

¹³ Ahmed Lûtfi Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lûtfi Efendi Tarihi* (haz. Münir Aktepe), XI-XV, TTK Yayınları, Ankara 1989.

¹⁴ Zeki İzgöer, *Ahmed Cevdet Paşa*, Şule Yayınları, İstanbul 1999.

faydalandığımız araştırmalardan biri de Ümid Meriç Yazan tarafından doktora tezi olarak hazırlanmış *Cevdet Paşa'nın Toplum ve Devlet Görüşü*¹⁵ adlı çalışmadır. Ayrıca Âli Ölmezoğlu'nun *Ahmed Cevdet Paşa Hayatı ve Eserleri*¹⁶ adlı eseri ile Ekrem Buğra Ekinci ve Ahmet Şimşirgil tarafından ortaklaşa yazılmış olan *Ahmed Cevdet Paşa ve Mecelle*¹⁷ adlı çalışmalardan da bu bölümü yazarken faydalandık.

Çalışmamızın Tanzimat Fermanı dönemi, fermanın uygulanması, dönemin padişahları ile Reşid, Fuad ve Âlî paşalar hakkındaki bölümü hazırlarken Bernard Lewis'in *Modern Türkiye'nin Doğuşu*¹⁸, İlber Ortaylı'nın *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*¹⁹, Niyazi Berkes'in *Türkiye'de Çağdaşlaşma*²⁰ adlı çalışmalarından istifade ettik. Tanzimat dönemini kaleme alırken Ahmet Cevat Eren'in *Tanzimat Fermanı ve Dönemi*²¹ adlı çalışmasından da yararlandık.

Çalışmamızın pek çok aşamasında, XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nin siyasi durumu, yapılan ıslahatlar, Tanzimat ve Islahat fermanları, dönemin padişah ve devlet adamları konuları ile Osmanlı kurumlarını ele alırken İsmail Hakkı Uzunçarşılı ve Enver Ziya Karal'ın yazdıkları *Osmanlı Tarihi*²² adlı eserden faydalandık.

Çalışmamızda geçen terimlerin açıklaması için Mehmed Zeki Pakalın tarafından hazırlanan *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*²³ adlı eseri kullandık.

1.5. Ahmed Cevdet Paşa'nın Hayatı ve Eserleri

1.5.1. Tahsil Hayatı

Ahmed Cevdet Paşa'nın tahsil hayatını *Tezâkir-40 Tetimmeye*²⁴ bakarak ayrıntılı bir şekilde öğrenebilmekteyiz. Hatırat ve bir anlamda otobiyografi niteliğini taşıyan *Tezâkir* isimli eseri onun hayatı hakkında temel kaynak hüviyeti taşımaktadır. Bu eserde

¹⁵ Ümid Meriç Yazan, *Cevdet Paşa'nın Toplum ve Devlet Görüşü*, İnsan Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 1992.

¹⁶ Âli Ölmezoğlu, *Ahmed Cevdet Paşa Hayatı ve Eserleri*, Celal Bayar Üniv. Yayınları, Manisa 2002.

¹⁷ Ekrem Buğra Ekinci-Ahmet Şimşirgil, *Ahmed Cevdet Paşa ve Mecelle*, KTB Yayınları, İstanbul 2008.

¹⁸ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu* (çev. Metin Kıratlı), TTK Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1984.

¹⁹ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Hil Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 1995.

²⁰ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (haz. Ahmet Kuyaş), Yapı Kredi Yayınları (YKY), 19. Baskı, İstanbul 2013.

²¹ Ahmet Cevat Eren, *Tanzimat Fermanı ve Dönemi*, Derin Yayınları, İstanbul 2007.

²² İsmail Hakkı Uzunçarşılı-Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, I-VIII, TTK Yayınları, Ankara 1982.

²³ M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I-III, MEB Basımevi, 3. Baskı, İstanbul 1983.

²⁴ Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir* (yay. M. Cavit Baysun), I-IV, TTK Yayınları, Ankara 1991.

Cevdet Paşa, doğumundan, ailesine, tahsil hayatından, memuriyetlerine ve yazdığı eserlere kadar hayatı ile ilgili çok farklı konularda ayrıntılı bilgi vermektedir.

Cevdet Paşa kendi ifadesine göre²⁵ hicri 1238 (m. 1823) yılı hıdrellezinden kırk gün önce²⁶ Lofça kasabasında²⁷ doğmuştur. Asıl adı Ahmed olup Cevdet mahlasını, ilmî başarılarından dolayı 1843'te İstanbul'da eğitim gördüğü sırada şair Süleyman Fehim Efendi (ö. 1847) vermiştir. Ona Cevdet mahlasının verilmesi daha önce taşıdığı bir mahlasla ilgilidir. Şöyle ki: Lofça'da iken hüsn-ü hat sanatı ile ilgilenmiş, icazet almasından sonra buradaki hocası kendisine Vehbî mahlasını vermişti. İstanbul'a geldiğinde şair Fehim Efendi, seleflerinden Vehbî mahlaslı iki büyük şairin²⁸ bulunması nedeniyle nam ve şöhretinin bu iki şair arasında kaybolacağı endişesi ile ona bu mahlası vermiş, bundan sonra da Ahmed Cevdet Efendi adıyla tanınmıştır.²⁹

Cevdet Paşa'nın babası Lofça ileri gelenlerinden İstabl-ı Âmire'de³⁰ vazife görmüş meclis âzâsı Hacı İsmail Ağa, annesi ise Lofçalı Topuzoğlu ailesine mensup Ayşe Sümbül Hanım'dır. Paşa'nın bilinen en eski cediti Yularkıran Ahmed Ağa adında Kırklarelili (Kırkkilise) bir sergerdedir.³¹ Prut muharebesinde (1711) komutan olarak

²⁵ *Tezâkir*, IV, 3.

²⁶ Cevdet Paşa tam olarak hicri 1238 yılı recep ayının 13'ünü 14'üne, salıyı çarşambaya bağlayan gece doğmuştur. Bu tarih miladi takvimle 1823 yılının mart ayının 26/27 gecesidir. Bk. Ahmet Şimşirgil-Ekrem Buğra Ekinci, *Ahmed Cevdet Paşa ve Mecelle*, KTB Yayınları, İstanbul 2008, s. 8; Yusuf Halaçoğlu-Mehmed Akif Aydın, "Cevdet Paşa", *DİA*, VII (1993), s. 443. Cevdet Paşa'nın doğum tarihi, ilgili bazı eserlerde 1822 yılı olarak geçmektedir. Bk. Fatma Âliye Hanım, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, Pınar Yayınları, I. Baskı, İstanbul 1994, s. 25; Tekin Erer, "Ahmed Cevdet Paşa", *Türk Edebiyatı Dergisi*, 170 (1987), s. 31; Şefaettin Severcan, "Ahmed Cevdet Paşa'nın Tarihçiliği", *Erciyes Üniv. İFD*, 7 (1990), s. 227-234; Osman Keskiöğlü, "Ahmed Cevdet Paşa (1822-1895) Hayatı ve Eserleri", *Ankara Üniv. İFD*, XIV/1 (1966), s. 221-234.

²⁷ Cevdet Paşa'nın doğum yeri olan Lofça Osmanlı Devleti'nin Tuna eyaleti kasabalarından biri idi. Bugün Bulgaristan sınırları içerisinde olup Sofya'nın 168 km. kuzeydoğusunda Tuna nehrinin kolu olan Osum'un ormanlık Balkan dağlarından çıkıp Tuna ovasına ulaştığı yerde kurulmuştur. Bugün Loveç adını taşımaktadır. Osmanlı döneminde bir kaza merkezi olarak çok sayıda İslâmî esere sahip bulunan şehir "Altın Lofça" şeklinde tanınmaktaydı. Bk. Machiel Kiel, "Lofça", *DİA*, XXVII (2003), s. 203; Ebul'ula Mardin, *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmed Cevdet Paşa*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1996, s. 13; Ali Ölmezoğlu, *Ahmed Cevdet Paşa Hayatı ve Eserleri*, Celal Bayar Üniv. Yayınları, Manisa 2002, s. 1. Ayrıca Cevdet Paşa'dan başka Müşir Derviş Paşa ve Mithat Paşa gibi önemli devlet adamları da ilk tahsillerini Lofça'da tamamlamıştır. Bk. Zeki İzgöer, *Ahmed Cevdet Paşa*, Şule Yayınları, İstanbul 1999, s. 14.

²⁸ Bu şairler Seyyid Vehbi (1674-1736) ve Sünbülzade Vehbi (1718-1809) olup divanları ile ün kazanmışlardır. Bk. Hamit Dikmen, "Seyyid Vehbi", *DİA*, XXXVII (2009), s. 74-75; Selim Sırrı Kuru, "Sünbülzâde Vehbi", *DİA*, XXXVIII (2010), s. 140-141.

²⁹ *Tezâkir*, IV, 14; M. Cavid Baysun, "Cevdet Paşa Şahsiyetine ve İlim Hayatındaki Faaliyetine Dair", *Türkiyat Mecmuası*, XI (1954), s. 215; Meliha Yıldırım, *Ahmed Cevdet Paşa Hayatı-Eserleri ve Divançe-i Cevdet* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1994.

³⁰ İstabl-ı Âmire, padişah sarayına ait binek ve yük hayvanlarının barındığı yerdir. Saray ahır olarak da tanımlanabilir. Bk. Abdülkadir Özcan, "İstabl", *DİA*, XIX (1999), s. 203; Mehmed Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I-III, MEB Basımevi, 3. Baskı, İstanbul 1983, II, 7.

³¹ Farsçada baş demek olan bu tabir gönüllü olarak harbe katılan kabilelerin başına verilen addır. Yeniçeri ocağının kaldırılmasından sonra kurulan zaptiye teşkilatının ilk devrelerinde binbaşı yerine kullanılmıştır.

bulunmuş ve devlete büyük hizmetleri geçmiştir. Muharebeden sonra Kırklareli'ne dönmeyerek Lofça'ya yerleşmiş, bundan sonra da hep burada kalmış ve zamanla kasabanın ileri gelenleri arasına girmiştir. Cevdet Paşa'nın büyükbabası Hacı Ali Efendi de aile arasında zikredilmesi gereken şahsiyetlerdendir.³²

Cevdet Paşa'nın tahsil hayatında ve ilmiye sınıfı mensubu olmasında en fazla belirleyici olan kişi bahsi geçen büyükbabası Hacı Ali Efendi'dir. İleride de değinileceği üzere Lofça'dan sonra İstanbul'daki tahsil hayatı, babasının muhalefetine rağmen büyükbabasının istediği şekilde gelişecek ve tamamlanacaktır. Cevdet Paşa ilk tahsiline büyükbabasının teşvik ve desteği ile Lofça müftüsü Ömer Efendi'den Arapça dersleri alarak başlamıştır. Azmi ve kararlılığı sayesinde Arapçasını kısa sürede ilerletmiş, İslâmî ilimlerle ilgili kitapları aslından okuyacak hâle gelmiştir. Kendi ifadesine göre bu tarihte henüz bülûğ çağına girmemiştir. Daha sonra Lofça'nın yeni müftüsü Hafız Mehmed Efendi'den mantık dersleri almıştır. Bu derslere devam ederken bir yandan da hocasının Şer'î konulara dair verdiği fetvaların müsveddelerini hazırlamıştır.³³ Bu iş sadece fıkıh bilmeyi değil, yazı yazma sanatında usta olmayı da gerektirmektedir. Bu da Cevdet Paşa'nın genç yaşta ulaştığı ilmî seviyeyi göstermektedir.³⁴

Cevdet Paşa on altı yaşına geldiğinde artık kendisine Lofça'da, daha ileri seviyede ders verecek kimse kalmamıştır. Bu nedenle büyükbabası tahsil hayatını devam ettirmesi için İstanbul'a gitmesini arzular. Kendi isteği de bu yöndedir. Bu durumu "Artık ulûm-i âliye tahsili için İstanbul'a azimetim lâzime-i halden göründü" şeklinde açıklar. Anne ve babası ise yaşının küçüklüğünü ileri sürerek İstanbul'a gitmesine mani olamaya çalıştılsa da çocuklarının okuma ve öğrenme arzularını tatmin edecek başka bir çözüm yolu bulamadıkları için bu durumu kabullenmek zorunda kalmışlardır. İstanbul'da hangi alanda eğitim göreceği hususunda Lofça'nın ileri gelenlerinden bazıları Harp Okulu'na gidip asker olmasını tavsiye ederken, eğitimini üstlenen büyükbabası Hacı Ali Efendi bu fikre karşı çıkmış, kendi büyükbabası İsmail Efendi'nin yolundan giderek ilim adamı olmasını istemiştir. Cevdet Paşa'nın kendisi de bunu istemektedir. 1255 (1839) senesinin başlarında medrese eğitimi almak üzere Dersaâdet'e, İstanbul'a gelir. Bu sırada çocuk denecek yaşta, henüz

Son zamanlarda ise eşkıyalık gibi kötü teşekküllerin başında bulunanlar hakkında kullanılmaya başlanmıştır. Bk. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, 186.

³² *Tezâkir*, IV, 3.

³³ *Tezâkir*, IV, 3.

³⁴ Şimşirgil-Ekinci, *Ahmed Cevdet Paşa ve Mecelle*, s. 8.

on altı yaşındadır. Bu dönemdeki duygularını “Sinnim ise henüz on beş- on altı raddesinde bulunduğu cihetle âğuş-ı vatandan ayrılmak buna göre müşkîl idi.” diyerek dile getirmiştir.³⁵

Cevdet Paşa İstanbul’a gelir gelmez Fatih’te Çarşamba Pazarı’nda bulunan Papasoğlu Medresesi’ne yerleşmiş, Fatih Camii’nde ders vermekte olan Toyranlı Mehmed Efendi’den tefsir ve hadis tahsil etmeye başlamıştır. Onun İstanbul’a gelmesinden birkaç ay sonra da Abdülmecid (1839-1861) tahta çıkmıştır. Yeni padişahın kısa zaman sonra yayınlattığı Tanzimat Fermanı (1839) Osmanlı’da yeni bir dönemi başlatmıştır. Yeni dönemin şartları Cevdet Paşa’nın babasının lehine, büyükbabasının ise aleyhine gelişir. Geliri azalan büyükbabası ona harçlık göndermekte zorlanınca, hoşnut olmasa da babası Hacı İsmail Ağa’nın gönderdiği harçlıklarla eğitim hayatını devam ettirir.³⁶

Cevdet Paşa İstanbul’a geldikten kısa zaman sonra Hamidiye Medresesi’ne öğrenci alımı için imtihân açılır. Aynı odayı paylaşan iki öğrenciden “*dâhil*” olarak adlandırılanı devamlı orada kalıp, eğitimini sürdürmekte; “*hârîc*” olarak adlandırılan diğeri ise akşamları kalmakta, eğitimini gündüz başka medresede sürdürmektedir. Hârîc olan öğrencinin aynı zamanda her sabah I. Abdülhamid Han’ın (1774-1789) Yeni Camii yakınındaki türbesine gidip cüz okumak gibi bir yükümlülüğü de vardır. Cevdet Paşa girdiği bu sınavı hârîc öğrenci olarak kazanır. Dâhil öğrenci olarak kazanamamasını İstanbul’un imtihân usûlüne alışamamaya bağlar.³⁷ Fakat her sabah Fatih’ten Yeni Camii yakınındaki türbeye gitmek zor olduğundan bu hakkından feragât edip, işin yalnızca şerefi ile yetinir. Daha sonra Rumeli Kazaskerliği bünyesinde açılan kadılık imtihanını kazanıp, Fatih’teki Sahn-ı Seman medreselerinden olan Baş Kurşunlu Medresesi’ne girer. Böylece kadılık mesleğine ilk adımını atmış olur.³⁸

Cevdet Paşa kısa zamanda İstanbul’un ilmî muhitlerinde kendini göstermiş, devrin meşhur âlimleri Hâfız Seyyid Efendi, Toyranlı Mehmed Efendi, Vidinli Mustafa Efendi, Kara Halil Efendi ve Birgivî Şâkir Efendi’nin derslerine devam etmiştir.³⁹ Paşa’daki okuma ve öğrenme isteği medresede okuduğu derslerle yetinmenin çok üstündedir.⁴⁰ Medrese eğitimine devam ederken bir yandan da medreselerden kaldırılmış olan aritmetik, cebir, geometri, astronomi gibi pozitif bilimleri öğrenmeye

³⁵ *Tezâkir*, IV, 4, 5.

³⁶ *Tezâkir*, IV, 5.

³⁷ *Tezâkir*, IV, 6.

³⁸ *Tezâkir*, IV, 6, 8; Fatma Âliye Hanım, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamani*, s. 30.

³⁹ Halaçoğlu- Aydın, “Cevdet Paşa”, s. 443.

⁴⁰ Baysun, “Cevdet Paşa Şahsiyetine ve İlim Sahasındaki Faaliyetine Dair”, s. 214.

çalışmış, bu bilimlerle ilgili kitaplar okuduğu gibi Hendesehane-i Berriye hocası Miralay Nuri Bey'den (ö. 1861), özel dersler almıştır. Bazen de matematikte çözemediği problemleri Münecimbaşı Osman Sâib Efendi'den yardım alarak çözmüştür.⁴¹

Cevdet Paşa medrese eğitimini sürdürürken bir yandan da ilmî ve edebî cemiyetlere girmiş, buralarda dönemin önemli isimleriyle tanışma imkânını bulmuştur. O zamanlar için bir üniversite sayılan İstanbul Çarşamba'daki Murad Molla Tekkesi'ne devam ederek tekke şeyhi Mehmed Murad Efendi'nin Farsça ve Mesnevi derslerini takip etmiştir.⁴² Sultan Abdülmecid'in de hazır bulunduğu bir merasimde tekke şeyhi Mehmed Murad Efendi'den mesnevi-hânlık icâzetini almıştır (1260/1844).⁴³ Boş zamanlarında bu dergâhta ilim tahsil ederken bazen de Şevket ve Örfî divanlarını⁴⁴ okumak için Şair Süleyman Fehim Efendi'nin Karagümrük'teki konağına devam etmiştir. Konak, döneminin edebiyat merkezlerindedir. Murad Molla Tekkesi ve Fehim Efendi konağında önemli şahıslar, edip ve şairlerle dostluklar kurmuş, onlardan büyük yakınlık ve saygı görmüştür. Fehim Efendi bu sırada daha önce belirttiğimiz gibi, Ahmed Cevdet'in Lofça'dan beri kullandığı Vehbî mahlasını, Cevdet olarak değiştirmiştir. Bu mahlası aldığı anda yirmi iki yaşındadır.⁴⁵

O sıralarda Mekteb-i Harbiye'deki Farsça öğretmenliği boş bulunmaktadır. Bu görev kendisine teklif edilmişse de kabul etmez. Bunun sebebi o zamanlarda bu okulda görev yapan öğretmenlerin fes, setre ve pantolon giymek zorunda olmasıdır. Bu konudaki duygularını “Bana da başımdan sarığı çıkarmak güç geldi. Va'ız cübbesi giymekten hazz etmediğim gibi böyle tebdil-i kıyâfet dahi mizacıma muvafık değil idi.” diyerek açıklar. Cevdet Paşa mesleğini dolayısıyla da kıyafetini değiştirmek

⁴¹ Bk. *Tezâkir*, IV, 7.

⁴² Fatma Âliye Hanım, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, s. 41; İzgöer, *Ahmed Cevdet Paşa*, s. 18; Baysun, “Cevdet Paşa Şahsiyetine ve İlim Hayatındaki Faaliyetine Dair”, s. 218.

⁴³ Bekir Kütükoğlu, “Tarihçi Cevdet Paşa”, *Ahmed Cevdet Paşa Semineri 27-28 Mayıs Bildiriler*, İÜEF Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul 1986, s. 107.

⁴⁴ Örfî-i Şîrâzî XVI. Şevket-i Buhari ise XVII. yüzyılda yaşamış İranlı divan şairleridir. Örfî-i Şîrâzî (ö. 1591) adından da anlaşılacağı üzere İran'ın Şîrâz şehrinde doğdu. Asıl adı Cemâleddin Muhammed'dir. Fakat babasının hukukî işlere bakan bir devlet görevlisi olmasından dolayı “Örfî” olarak anıldı. Bk. Rıza Kurtuluş, “Örfî-i Şîrâzî”, *DİA*, XXXIV (2007), s. 96-97. Şevket-i Buharî (ö. 1699) Buhara'da doğdu. Doğum tarihi bilinmemektedir. Asıl adı Muhammed İshak'tır. Buhara'dan Hindistan'a gitmiştir. Divan edebiyatında “Sebk-i Hindî” denilen ve şiirde anlamı söze göre üstün kılmaya çalışan akımın öncülerindedir. Şair hakkında bilgi için bk. Ali Milani, *Şevket-i Buhari Hayatı ve Divanından Seçmeler*, Küçükaydın Matbaası, İstanbul 1961; Ali Fuat Bilkan, “Sebk-i Hindî”, *DİA*, XXXVI (2009), s. 254.

⁴⁵ *Tezâkir*, IV, 14; Fatma Âliye Hanım, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, s. 44.

istemiyordu. Çünkü kendisinin asıl amacı icazet aldıktan sonra müderrislik yapmak, kitap yazıp, ilmî neşriyatta bulunmak, yani ilmiye yolunda ilerlemektir.⁴⁶

Cevdet Paşa'nın büyük ilim, fikir ve devlet adamı olarak yetişmesinde hocalarının yanı sıra kendi özel gayretinin de büyük katkısı olmuştur. Zaruri ihtiyaçlarını görmek dışında neredeyse tüm zamanını ilim tahsil etmeye ayırmıştır. Hatta bazen uykusundan bile fedakârlık yapmış, sağlık durumu bozulacak hale gelmiştir. O zamanlarda medrese öğrencileri üç aylar diye ifade edilen Recep, Şaban ve Ramazan'da eğitimlerine ara verir, taşraya çıkarlardı. Cevdet Paşa bu dönemde bile derslerine devam etmiştir. İstanbul'daki bütün tahsil hayatı boyunca yalnız bir Ramazan'da ailesini ziyaret etmek için Lofça'ya, bir kez de bir vesile ile Selanik, Siroz ve Drama'ya gitmeye gitmiştir. Diğer tüm zamanlarını İstanbul'da geceli gündüzlü ilim tahsil etmekle geçirmiştir. Bu sayede tatil günlerinde, tahsil günlerinden daha çok bilgi edinmiştir. Böylece herhangi bir öğrencinin on yılda tahsil edebileceği ilmi, beş-altı yıl gibi kısa zamanda edinmiştir. Hatta “Bence eyyâm-ı tatil bayram günlerinden ibaret idi.” diyerek bayram günleri dışındaki tatillere taraf olmadığını belirtmiştir.⁴⁷

Cevdet Paşa kendi ifadesine göre okuyup yazabilecek seviyede Arapça ve Farsça, anlayabilecek seviyede de Fransızca ve Bulgarca bilmekteydi. Fakat o zamanlarda ulemadan birinin ecnebi lisanı konuşması hoş karşılanmadığından Fransızcasını ilerletmemiştir. Bu dilin gramerini çok iyi bilmesine, hayli fazla sayıda kelime ezberlemesine rağmen pratik yapma imkânı olmadığından akıcı bir şekilde konuşamamış, konuşulanı çok iyi anlamasına rağmen güzel konuşamadığından susmayı tercih etmiştir. Paşa'nın kızı Fatma Âliye Hanım'ın ifadesine göre, Mustafa Reşid Paşa'nın Paris sefiri olduğu sırada tercümanı olan Hoca Agop'un, Bursa'da ipek böcekçiliğinin geliştirilmesi üzerine Fransızca olarak kaleme aldığı layiha müellifin ricası üzerine Cevdet Paşa tarafından dilimize çevrilmiştir.⁴⁸

Cevdet Paşa, İstanbul'daki sekiz yıllık eğitiminin sonucunda hocası Birgivî Şâkir Efendi'den icâzet alarak eğitim hayatını tamamlamıştır. Daha sonra bu günlere büyük özlem duyacak ve özlemine: “O günlerde ne güzel günler gördüm! Ne tatlı ömür sürdüm! Her dem gönül huzuru bana hem-dem (yoldaş) idi. O âlem ne güzel âlem idi!” cümleleriyle dile getirmiştir.⁴⁹

⁴⁶ *Tezâkir*, IV, 16, 17.

⁴⁷ *Tezâkir*, IV, 7, 9, 12.

⁴⁸ Fatma Âliye Hanım, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, s. 51, 61.

⁴⁹ *Tezâkir*, IV, 17.

1.5.2. Meslekî Hayatı

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi Cevdet Paşa'nın meslek hayatına atılırken ki yegâne amacı icâzet aldıktan sonra İstanbul'da kalmak, buradaki medreselerden birinde geçinmesini sağlayacak maaşı olan bir müderrislik elde ettikten sonra öğrenci yetiştirmek, eserler kaleme alıp bunları neşretmektir.⁵⁰ Ancak ileride de zikredileceği üzere Sadrazam Mustafa Reşid Paşa (ö. 1858) ve çevresiyle tanışması Paşa'nın fikrî hayatında tesirli olacağı gibi, onun takip edeceği yolu da tayin etmiştir.⁵¹ İlmiye mensubu olarak başladığı devlet hizmetine Reşid Paşa'nın etkisiyle hiç düşünmediği halde mülkiye sınıfına geçerek devam etmiştir. Paşa'nın 1844 yılında başlayan devlet hizmeti yaklaşık yarım asır sürmüştür, o bu zaman zarfında müderrislikten kadılığa, müfettişlikten valiliğe, nâzırlıktan sadrazam vekilliğine kadar devletin en tepe noktalarında görev yapmıştır.

Cevdet Paşa'nın 22 yaşında iken, 1844 yılında çanad⁵² rütbesiyle atandığı Rumeli Kazaskerliğine bağlı Premedi kazâsı kadılığı onun ilk devlet hizmetidir. Fakat bu paye o zamanki usulüne göre, bir rütbe olup fiili kadılık değildir. Bu nedenle İstanbul'dan ayrılmamıştır.⁵³ Bir yıl sonra da İstanbul müderrisliği ruûsunu⁵⁴ almıştır. Böylece yıllardır amaçladığı tedris hayatına başlamıştır. Hatta o kadar sevinmiştir ki âdet olduğu üzere verilen ruûs kutlama ziyafetinde tüm birikmiş parasını harcadığı gibi bin beş yüz kuruş da borca girmiştir.⁵⁵ O günkü maaşının sadece yüz elli kuruş olduğu hatırlanırsa sevincinin büyüklüğü anlaşılabilir.

İlmiye basamaklarını hızla çıkmakta olan Cevdet Paşa'nın ilmî rütbesi Reşid Paşa'nın emriyle gerçekleştirdiği Bükreş görevi dönüşünde, hareket-i hârice⁵⁶ yükseltilmiştir (1849). Paşa bir yıl sonra da Meclis-i Ma'arif-i Umûmiye azâlığı ile

⁵⁰ *Tezâkir*, IV, 18, 20, 24.

⁵¹ Kütükoğlu, "Tarihçi Cevdet Paşa", s. 108.

⁵² Osmanlı'da kadılar, Anadolu, Rumeli ve Mısır kazaskerlikleri olmak üzere üç ayrı kazaskerliğe bağlıydılar. Anadolu Kazaskerliği on, Mısır Kazaskerliği altı, Rumeli Kazaskerliği ise dokuz alt sınıfa ayrılmıştı. Çanad, Rumeli Kazaskerliğinin en alt basamağını oluşturmaktaydı. Bk. İlber Ortaylı, "Kadı", *DİA*, XXIV (2001), s. 70. Çanad payesi kimi ilmî çalışmalarda "çinad" olarak da geçer. Burası Macaristan'da bir şehir olup, daha sonra kaybedilmesine rağmen kadılık payesi korunmuştur. Bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, TTK Yayınları, Ankara 1988, s. 92.

⁵³ Şimşirgil-Ekinci, *Ahmed Cevdet Paşa ve Mecelle*, s. 19.

⁵⁴ Ruûs, medrese tahsilini bitirip mülazım olanlardan imtihanda başarı kazananlara verilen belgedir. Bu belgeye sahip olanlar medreselerin en alt basamağından başlamak suretiyle müderrislik hakkına sahip olurlardı. Bk. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, 71.

⁵⁵ *Tezâkir*, IV, 18.

⁵⁶ Hareket-i Hâriç; Kanuni zamanında Süleymaniye Medresesi'nde on ikiye çıkarılan târik-i tedris (okutma yolu) silsilesinin ikinci kademesindeki müderrislere verilen bir unvandır. Bk. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, 743; Nebi Bozkurt, "Medrese", *DİA*, XXVIII (2003), s. 330.

Dârümuallimîn⁵⁷ müdürlüğüne tayin edilmiştir (1850). Bu görev onun Reşid Paşa'nın himayesinde gerçekleştirdiği ilk resmî görevdir. Daha sonra Meclis-i Maarif-i Umûmi bünyesinde kurulan Encümen-i Dâniş'te görev yapmıştır. Cevdet Paşa, yeniden kaleme aldığı *Kavâid-i Osmaniyye*'yi Encümen-i Dâniş'in açılışında Sultan Abdülmecid'e cemiyetin ilk çalışması olarak sunmuş, bu çalışmasıyla Sultanın takdir ve taltifini kazandığından ödül olarak da ilmî rütbesi hareket-i altmışlığa⁵⁸ yükseltilmiştir.⁵⁹ Bu payeden sonra "Artık burnuma mevleviyet kokusu geldi. Oldu olacak bâri bir de mevleviyet rütbesi alayım da görelim." diyerek mevleviyet⁶⁰ beklentisine girdiğini de ifade etmiştir.⁶¹

1853 yılında Encümen-i Daniş'te bir Osmanlı tarihi yazılmasına karar verilmiş, Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan (1774), yeniçeri ocağının kaldırılmasına kadar (Vakâ-i Hayriye, 1826) olan bölümünü yazma görevi Cevdet Paşa'ya verilmiştir. Paşa daha sonra on iki cilt halinde *Tarih-i Cevdet* olarak anılacak eserinin ilk üç cildini bir yılda yazmış, Sultan Abdülmecid'e sunmuştur. Çalışmayı çok beğenen Sultan, Cevdet Paşa'yı yine takdir ve taltif etmiş, bu eseri sayesinde Mûsıla-i Süleymaniye⁶² payesini almıştır. Söz konusu unvan müderrisliğin en üst payesidir. Böylece Cevdet Paşa, "Kibar-ı Müderrisin" denilen yüksek müderrisler sınıfına girmiştir.⁶³ Bu taltifin bir başka göstergesi de kendisine 1855'te vak'anüvistlik⁶⁴ görevinin verilmesidir. Bu görevi on yıl sürmüştür. Bu süre içerisinde bir yandan *Tarih-i Cevdet*'in devamını

⁵⁷ Dârümuallimîn, Osmanlı Devleti'nde 1848-1924 yılları arasında faaliyet gösteren erkek öğretmen okullarıdır. Rüştiyelere öğretmen yetiştirmek amacıyla İstanbul'un Fatih semtinde açılmıştır. Bu okulun ilk müdürü de Cevdet Paşa'dır. Bk. Cemil Öztürk, "Dârümuallimîn", *DİA*, VIII (1993), s. 551-552; Devrinin şöhretli ulemâsını bu okulda istihdâm eden Cevdet Paşa sadece idarecilik yapmamış, İslâm ve umumi tarih derslerini de okutmuştur. Bk. Kütükoğlu, "Tarihçi Cevdet Paşa", s. 108.

⁵⁸ Müderrisler rütbelerine göre günlük yevmiye alırdı. Müderrisliğe ilk başlayan bir kişi yirmi akçe, terfi ettikçe otuzlu, kırklı, ellili olarak isimlendirilen rütbe ve yevmiye alırdı. Kanuni zamanında kurulan Süleymaniye Medresesi'nde yeni bir ilmî rütbe olarak Hareket-i altmışlık payesi oluşturuldu. Bu unvan Süleymaniye Medresesi'nin kurulmasından sonra on ikiye çıkarılan târik-i tedris silsilesinin sekizinci mertebesindeki müderrislere verildi. Bk. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, 742.

⁵⁹ *Tezâkir*, IV, 57; Halaçoğlu-Yıldız, "Cevdet Paşa", s. 444.

⁶⁰ Osmanlı'da payitaht olan Bursa, Edirne, İstanbul gibi şehirlerle, Balkanlarda, Anadolu'da ve Osmanlı idaresinde bulunan çeşitli Arap topraklarında yer alan gerek stratejik gerekse nüfus ve kültür bakımından önde gelen büyük şehirlerde kazaî /adlî idarenin başına ulemadan tecrübeli biri gönderilir ve bu kadılıklar mevleviyet olarak anılırdı. Buraya tayin edilen kadılar da mevleviyet derecesini kazanmış olurdu. Bk. Fahri Unan, "Mevleviyet", *DİA*, XXIX (2004), s. 467; Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, 519; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, s. 99-102.

⁶¹ *Tezâkir*, IV, 57.

⁶² Mûsıla-i Süleymaniye, İstanbul ruûsu derecelerinden bir rütbenin adıdır. Bu derece ve üstündekilere "Kibâr-ı Müderrisin" denirdi. Bu paye sahipleri mevleviyete sahip olurlardı. Bk. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, 585.

⁶³ Şimşirgil-Ekinci, *Ahmed Cevdet Paşa ve Mecelle*, s. 22.

⁶⁴ Vak'anüvis Osmanlı Devleti'nde resmi tarihçiler için kullanılan bir unvandır. Vak'anüvisliğin kurumsallaşması XVIII. yüzyılın başlarında Amcazade Hüseyin Paşa'nın sadrazamlığı dönemine rastlar. Daha geniş bilgi için bk. Bekir Kütükoğlu, "Vak'anüvis", *DİA*, XXXXII (2012), s. 457.

yazarken, bir yandan da görevinin gereği olarak yaşadığı dönemin önemli siyasi olaylarını kaleme almış, bu sayede *Tezâkir-i Cevdet* adlı eserini yazmıştır. Daha sonra bu tezkireleri halefi Lûtfî Efendi'ye (ö. 1907) göndermiştir.⁶⁵

Cevdet Paşa devlet kademelerinde hızla ilerlerken ilmiye payelerinde de aynı hızla yükselmiştir. Her biri mevleviyet derecesinde olan, 9 Ocak 1856'da Galata kadılığına, aynı yılın sonlarına doğru Mekke-i Mükerrreme kadılığına, Sadrazam Kıbrıslı Mehmed Paşa (ö. 1871) ile katıldığı Rumeli teftişinde gösterdiği hizmetler sayesinde, teftiş dönüşünde, 1861'de kadılığın en üst payesi olan İstanbul kadılığına getirilmiştir.⁶⁶ Bosna teftişi hazırlıklarını yaptığı 1863 tarihinde ise Anadolu Kazaskeri payesini almıştır. Cevdet Paşa teftiş amacıyla Bosna'da iken Sultan Abdülaziz kendini şeyhülislâmlık makamına getirmek istemişse de burada yapmakta olduğu askerî düzenlemelerin yarım kalabileceği endişesiyle bu fikrinden vazgeçmiştir.⁶⁷

Bosna teftişinden başarı ile dönen Cevdet Paşa bu kez devlet otoritesinin iyice zayıfladığı Kozan bölgesinin teftişine gönderilmiştir (1864). Altı ay süren bu teftişteki hizmetleri nedeniyle Şeyhülislâmlık beklentisine girmiş, fakat siyasi rakiplerinin çabaları sonucu bu isteği gerçekleştirilmemiştir. Tam tersi ilmiye sınıfından mülkiyeye nakline karar verilmiş, sahip olduğu kazaskerlik payesi de mülkiyede karşılığı olan vezirliğe, askeriyedeki karşılığı olan paşalığa çevrilmiştir (1866). Bu geçişin kendisini üzdüğünü gerek *Tezâkir*, gerekse *Ma'rûzât*'ta ifade etmiştir.⁶⁸

Cevdet Paşa'nın gerek özel, gerekse memuriyet hayatının şekillenmesinde etkili isimlerin başında Reşid Paşa gelir. Zira daha öncede belirttiğimiz gibi müderrislikten başka niyeti olmayan Cevdet Paşa'nın askerî ve mülkî görevler alması Reşid Paşa'nın himaye ve hizmetine girmesinin sonucunda gerçekleşmiştir. Reşid Paşa uzun yıllar Londra ve Paris'te büyükelçilik yaptığından hem Avrupa'yı daha yakından tanımakta hem de uluslararası politikayı iyi bilmektedir. 1846'da Rauf Paşa'nın (ö.

⁶⁵ İzgöer, *Ahmed Cevdet Paşa*, s. 37.

⁶⁶ Osmanlı kaza (adalet) sisteminde günümüz yargı mensupları arasında olduğu gibi bir silsile mevcuttu. Kaza kadılığından sonra bir üst silsile olarak sancak kadılıkları gelirdi. Sancak kadılığının bir üst basamağı ise mevleviyet kadılığı idi. Mevleviyet kadılıklarından sonra kadılığın en üst makamı olan İstanbul kadılığı gelirdi. Bu makamı da aşan kadılar kazasker olarak tayin edilirdi. Bk. Ortaylı, "Kadı", s. 70; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, 91-102; Karal, *Osmanlı Tarihi*, VI, 137-140.

⁶⁷ *Tezâkir*, IV, 73,79, 83; Baysun, "Cevdet Paşa Şahsiyetine ve İlim sahasındaki Faaliyetine Dair", s. 218-220.

⁶⁸ *Ma'rûzât*, s. 193-194; *Tezâkir*, IV, 83. Cevdet Paşa meslek değiştirmeyi neden istemediğini şöyle açıklar: İlmiye mensupları az maaş alsalar dahi tutumlu harcamaları durumunda maaşlarıyla geçimlerini sağlayabilirler. Ayrıca onlara siyaseten katıl uygulanmadığı için güvenceleri vardır. Vekiller ise görevden çok para almalarına rağmen azledildiklerinde maaşsız kalır, bir görev almak için yalvarmak zorunda kalırlar. Paşa bu durumun kendine güç geldiğini söyleyip bu nedenle mülkiyeye geçmek istemediğini söyler. Bk. *Ma'rûzât*, s. 194.

1860) yerine sadrazamlık makamına getirilmiş, göreve başlar başlamaz devleti modernleştirmek amacıyla yeni kanun ve nizamların hazırlanmasına başlamıştır. Hazırlanacak kanun ve nizamların Şer'î yönü konusunda bilgi almak için de Meşihat'ten (şeyhülislâmlık makamı) aydın fikirli ve âlim bir zatın kendisine gönderilmesini istemiş, Şeyhülislâm Ârif Hikmet Bey de (ö. 1859) Reşid Paşa'nın isteğine en uygun kimse olarak gördüğü Cevdet Paşa'yı ona göndermiştir. Reşid Paşa böyle mühim bir iş için gönderilen kimsenin bu kadar genç olmasına hayret etmiş, ancak bu hayret Cevdet Paşa'yı tanıdıktan sonra takdire dönüşmüştür.⁶⁹ Cevdet Paşa'nın Reşid Paşa ile tanışması hayatının akışını değiştirmiş, kızı Fatma Âliye Hanım'ın da ifade ettiği gibi Reşid Paşa'nın yanı sıra ona yeni bir mektep, o da bu mektebe devam etmeye başlayan talebe olmuştur. Bu mektepte başta Reşid Paşa olmak üzere onun yetiştirmeleri olan Âlî Paşa (ö. 1871) ve Fuad Paşa'nın (ö. 1869) diploması ve siyaset konusundaki deneyimlerinden faydalanmış, Reşid Paşa'nın arzu ettiği şekilde sade ve düzgün yazma üslubunu benimsemiştir.⁷⁰ Kısa zamanda kendisini Reşid Paşa'ya sevdirmiştir. Öyle ki, Reşid Paşa sekreterine bile vermediği mahrem bilgileri ona yazdırmıştır. Bu dostluk Reşid Paşa'nın ölümüne kadar sürmüştür.⁷¹

Cevdet Paşa'nın Reşid Paşa hizmetindeki ilk görevi özel ulaklık olmuştur. Fakat bu görev resmi bir memuriyet niteliği taşımamaktadır. Şöyle ki: 1848 yılında Osmanlı Devleti ile Rusya arasında Eflak-Boğdan (Memleketeyn, bugünkü Romanya) toprakları nedeniyle anlaşmazlık çıkmıştı. Sadrazam Reşid Paşa, konuyu görüşmek üzere Fuad Paşa'yı olağanüstü yetkili memur olarak Bükreş'e göndermişti. Reşid Paşa, daha sonra sözlü bir talimatını Fuad Paşa'ya iletmek üzere Cevdet Paşa'yı Bükreş'e göndermiştir. O, Bükreş'e giderken memleketi Lofça'ya uğramış ve ailesiyle özlem gidermiştir. Bu yolculuğun ilginç yanlarından biri de Cevdet Paşa'nın yolculuğunu Rusçuk'tan sonra setri pantolonla sürdürmesidir ki hatırlanacağı üzere kendisine Mekteb-i Harbiye'deki Farsça öğretmenliği teklif edildiğinde sırf görevi kabul etmesi durumunda giymek zorunda kalacağı kıyafetler mizacına aykırı olduğu için bu görevi kabul etmemişti. Cevdet Paşa, Bükreş'te Fuad Paşa'nın yanında bir ay kadar kaldıktan sonra İstanbul'a

⁶⁹ İzgöer, *Ahmed Cevdet Paşa*, s. 21; Fatma Âliye Hanım, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamani*, s. 49; Ölmezoglu, *Ahmed Cevdet Paşa Hayatı ve Eserleri*, s. 11; Keskioglu, "Ahmed Cevdet Paşa (1822-1895) Hayatı ve Eserleri", s. 221-234.

⁷⁰ Bu etki konusunda Kütükoğlu, "Cevdet Paşa'nın, Reşid Paşa'ya intisâbı onun fikri hayatında da tesirli oldu. O tarihe kadar seci ve cinas uğruna mânâyı ihmal eden İran tarzı nesre özenen Cevdet Efendi bu intisâbtan sonra Reşid Paşa'nın açtığı sade belâgat yoluna girdi" demektedir. Bk. Kütükoğlu, "Tarihçi Cevdet Paşa", s. 108.

⁷¹ *Tezâkir*, IV, 72; Fatma Âliye Hanım, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamani*, s. 50.

dönerek ondan aldığı şifahî bilgileri Reşid Paşa'ya sunmuştur. Dönüşünde ilmî rütbesi hareket-i hârice yükseltilmiştir (1849).⁷²

Bükreş seyahati Cevdet Paşa'nın Fuad Paşa ile dostluğunu ilerletmesini sağlamıştır. Kızı Fatma Âliye Hanım bu durumu “Fuad Paşa ile dostlukları çok ileri mertebeye gelmiştir. Bu dostluktan büyük bir kardeşlik husule gelmişti” diyerek izah eder.⁷³ Fuad Paşa Bükreş dönüşünde romatizması artığından kaplıca tedavisi için Bursa'ya gitmiş, Cevdet Paşa'yı da beraberinde götürmüştür. Tedavi sürerken boş durmamışlar, Osmanlıca dil bilgisi kitabı olan ve Türkçe'nin doğru okunup yazılmasını amaçlayan *Kavâid-i Osmâniyye*'yi; ayrıca Boğaziçi'nde vapur işletmek üzere kurulan ve ilk Türk anonim şirketi olan Şirket-i Hâyriyye'nin kuruluş nizamnamesini hazırlamışlardır.

1852 yılında Mısır'da bir takım sorunlar baş göstermiş, Mısır halkı vali Abbas Paşa'nın (ö. 1854) kötü yönetiminden duydukları şikâyetleri İstanbul'a iletmmişti. Ayrıca Abbas Paşa ile Mısır'ın eski valilerinden Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın (ö. 1849) çocukları arasında çözüm bekleyen miras meseleleri vardı. Bu sorunları çözmek ve Tanzimat Fermanı'nın getirdiği kuralları burada da uygulamak amacıyla Fuad Paşa özel bir ekiple Mısır'a gönderilmişti. Bu ekip içerisinde ulemayı temsilen Cevdet Paşa yer aldı. Paşa, burada bir yandan görevini icra ederken bir yandan da yukarıda bahsettiğimiz gibi *Tarih-i Cevdet*'i yazmaya başlamış, dönüşte üç cildini padişaha sunmuştur.⁷⁴

Cevdet Paşa, 1856 yılında, yaş ve rütbesinin küçüklüğüne rağmen Meclis-i Âli Tanzimat⁷⁵ üyeliğine tayin edilmiştir. Bu tarihten itibaren Paşa, devletin yeni kanun ve nizamnamelerinin düzenlenmesinde görevler üstlendi. Meclisin hazırlamakta olduğu ceza kanununun tamamlanmasını sağladığı gibi, arazi kanunnamesi hazırlamak amacıyla kurulan Arazi-i Seniyye Komisyonu başkanlığı yaptı. Arazi Kanunnamesi ve Tapu Nizamnamesi'nin hazırlanmasında mühim hizmetleri oldu. Bundan sonra Cevdet Paşa'nın hayatında teftişler dönemi başladı. 1861 yılında Rumeli'yi teftişe çıkan

⁷² Ümid Meriç Yazan, *Cevdet Paşa'nın Toplum ve Devlet Görüşü*, İnsan Yayınları, İstanbul 1992, s. 23.

⁷³ Fatma Âliye Hanım, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, s. 51.

⁷⁴ *Tezâkir*, I, 9; ayrıca bk. Şimşirgil-Ekinci, *Ahmed Cevdet Paşa ve Mecelle*, s. 21.

⁷⁵ Tanzimat Fermanı'nın gerektirdiği kanun ve nizamnameleri hazırlamak, memleketin ıslah ver imarı için gereken tedbirleri müzakere edip karara bağlamak, memur ve nazırların (bakanların) yargılamalarını yapmak üzere 1854 yılında kurulan Osmanlı meclisidir. Söz konusu meclis, Meclis-i Vâlâ'nın iş yükünün çok olması nedeniyle meydana gelen gecikmeleri önlemek amacıyla kurulmuş ve Meclis-i Vâlâ'nın yasama görevini devralmıştır. 1861 yılına kadar devam eden meclis bu tarihte Meclis-i Vâlâ'ya ilhak edildi. Bk. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, 429; Ali Akyıldız, “Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye”, *DİA*, XXVIII (2003), s. 250-251; Karal, *Osmanlı Tarihi*, VI, 122.

Sadrazam Kıbrıslı Mehmed Ali Paşa'ya refakat etti. Teftiş dönüşünde Meclis-i Vâlâ'ya⁷⁶ üye yapıldı. Aynı yıl devletin resmi gazetesi olan Takvim-i Vekâyi'nin ıslahı için kurulan komisyonda da üyelik yaptı.⁷⁷ Daha sonra Rumeli teftişinde gösterdiği başarının da etkisiyle Arnavutluk'un sorunlu bir bölgesi olan İşkodra'daki çıkan isyanı bastırmak üzere olağanüstü yetkilerle buraya gönderildi. Görevini kısa bir sürede başarı ile tamamladı. İşkodra'ya huzur ve sükûneti getirdiği gibi, bölgenin imarı ve ekonomik kalkınması konusunda çalışma başlattı (1863). Aynı tarihlerde Bosna vilayetinde müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki arazi anlaşmazlıkları çözmek ve asayiş sağlamaya amacıyla Bosna'ya müfettiş olarak gönderildi. Teftiş görevi sırasında gereken ıslahatları başarı ile yerine getirdiğinden daha önce hiçbir ilmiye mensubuna verilmemiş olan ikinci rütbeden "Nişân-ı Osmanî" ile ödüllendirildi.⁷⁸

1864 yılında dördüncü ordu müşiri Lofçalı Derviş Paşa komutasında oluşturulan Fırka-i Islâhiye ordusuyla Çukurova'nın ıslahına gönderildi. Zira bu dönemde Kozandağları, Çukurova, Gavurdağı ve Kürdağı devlet otoritesinin olmadığı, eşkıyanın kol gezdiği yerlerdi.⁷⁹ Teftiş dönüşünde Sultan Abdülaziz kendini kabul ederek taltif etmiş ve murassa mahfaza hediye etmiştir.⁸⁰ Fakat Paşa teftişten sonra rakiplerinin etkisiyle meslek değiştirmek zorunda kalmış, ilmiye sınıfından mülkiye sınıfına geçmiştir. Rütbesi de kazaskerlikten, vezirliğe çevrilmiş, böylece Paşa başındaki sarığı çıkarıp yerine fes giymiştir. Osmanlı Devleti'nde ilmiye sınıfından mülkiye sınıfına geçen az da olsa vardı, fakat böyle yüksek rütbeden geçiş tek örnektir.⁸¹ Paşa bu geçişin kendini üzdüğünü "kazaskerlik derecesine çıktıktan sonra sınıf değiştirmek epeyce güç geldi" diyerek dile getirmiştir.⁸² Paşa, bu unvanıyla yeni kurulan Halep valiliğine tayin edilmiş, burada iki yıl görev yaptıktan sonra İstanbul'a çağrılıp yeni kurulan Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye başkanlığına getirilmiştir (1868). Divanının nezârete çevrilmesi

⁷⁶ Asıl adı Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye olan bu meclis, II. Mahmud (1808-1839) tarafından 1838'de kuruldu. Bu dönemde yapılan reformları planlayan ve icrasını denetleyen yüksek yargı ve yasama organı olarak görev yaptı. Bugünkü Yargıtay ve Danıştay'ın benzeriydi. Ayrıca çıkardığı kanun ve nizamla uyulup-uyulmadığını da denetleme hakkına sahipti. Meclisin kanun tasarıları ile nizamnameleri hazırlama yetkisi 1854'de Meclis-i Âli-i Tanzimat'a devredilmişse de, yedi yıl sonra tekrar bu yetki meclise geri verilmiştir. Bk. Karal, *Osmanlı Tarihi*, VI, 120; Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, 430; Akyıldız, "Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye", *DİA*, XXVIII (2003), s. 250-251.

⁷⁷ Şimşirgil-Ekinci, *Ahmed Cevdet Paşa ve Mecelle*, s. 24.

⁷⁸ *Tezâkir*, IV, 83; *Ma'rûzât*, s. 120.

⁷⁹ *Tezâkir*, IV, 32.

⁸⁰ *Tezâkir*, IV, 83; Şimşirgil-Ekinci, *Ahmed Cevdet Paşa ve Mecelle*, s. 24.

⁸¹ *Tarih-i Cevdet*, I, 307; Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Hil Yayınları, 3.Baskı, İstanbul 1995, s. 207.

⁸² *Tezâkir*, IV, 83; *Ma'rûzât*, s. 195; bk. Halaçoğlu-Yıldız, "Cevdet Paşa", s. 444; Baysun, "Cevdet Paşa Şahsiyetine ve İlim sahasındaki Faaliyetine Dair", s. 220.

üzerine de Adliye Nâzırı yapılmıştır. Paşa bu görevi sırasında nizamiye mahkemeleri teşkilatını kurmuş, ayrıca bununla ilgili mevzuatı hazırlamıştır.⁸³

Cevdet Paşa'ya en fazla şöhret kazandıran çalışmalardan biri de Mecelle'nin hazırlanmasıdır. 1869 yılında çıkan sıkıntıları gidermek amacıyla yeni bir medeni kanun hazırlanması tartışmaları başlamıştı. Bazı devlet adamları Fransız Medeni Kanunu'nun alınmasını önerirken, o Hanefi fihhına uygun bir kanun tanzim edilmesi fikrini savunmuş ve bu fikri de kabul ettirmiştir. Mecelle'yi hazırlamak amacıyla Bâbiâli'de Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye Cemiyeti kurulmuş, başkanlığına da Cevdet Paşa getirilmiştir. Cevdet Paşa kimi zaman başka görevlere getirilmişse de gerçekte cemiyetle bağıını hiçbir zaman koparmamış on altı kitaptan oluşan Mecelle'nin tamamlanmasında en etkili isimlerden biri olmuştur.⁸⁴

Cevdet Paşa uzun süren devlet hizmeti süresince hem ilmiye hem de mülkiye sınıfının en üst makamlarına çıkmayı başarmıştır. 1844 yılında başlayıp, 1890 yılına kadar devam eden devlet hizmeti içerisinde beş defa adliye nazırlığı, üç defa maarif nazırlığı, iki defa evkaf nazırlığı, birer defa olmak üzere dâhiliye ve ticaret nazırlıkları, ayrıca Tunuslu Hayreddin Paşa'nın istifası üzerine on gün süreyle sadrazam vekilliği yapmıştır. Maarif nazırlığında son derece önemli icraatlarda bulunmuştur. Kurduğu komisyonla sıbyan mekteplerini ıslaha başladığı gibi, rüştiyelerde ve yeni kurulacak idadilerde okutulacak derslerin programını yapmıştır. Bu dönemde, Nur-ı Osmaniye Camii'nde "İbtidâiye" adı ile ilk numune mektebi açılmış, Darümuallimîn teşkilatı ıslah edilmiştir.⁸⁵

Cevdet Paşa, bunlardan başka Bursa, Maraş, Yanya ve Suriye valiliklerinde bulundu. En son Sultan II. Abdülhamid tarafından Meclis-i Âlî üyeliğine getirildi. Böylece aktif memuriyetten çekildi. Ömrünün son yıllarını okuyarak, çalışarak ve çocukları ile meşgul olarak geçirdi. 1895 tarihinde Bebek'teki yalısında vefat etti. O devrin şahit olduğu en parlak cenaze törenlerinden biriyle Fatih Camii haziresindeki kabrine defnedildi.⁸⁶ Ortaylı'ya göre "Cevdet Paşa gibi bir medrese mezunu sırf Türkiye'de değil belki bütün İslâm dünyasında nadir bulunabilecek bir kişiliktir."⁸⁷ Ebul'ula Mardin'e göre Cevdet Paşa Tanzimat devrinin hatırası daima hayır ve şükranla

⁸³ *Tezâkir*, IV, 84-85.

⁸⁴ Şimşirgil-Ekinci, *Ahmed Cevdet Paşa ve Mecelle*, s. 27.

⁸⁵ İzgöer, *Ahmed Cevdet Paşa*, s. 34-35.

⁸⁶ Ümit Meriç Yazan, "Bir Osmanlı Sosyoloğu Ahmet Cevdet Paşa", *Ahmed Cevdet Paşa vefatının 100. Yılına Armağan*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997, s. 9.

⁸⁷ Ortaylı, *İmparatorluğun Son Nefesi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2014, s. 48.

anılabilecek sayılı simalarındandır.⁸⁸ Berkes ise Cevdet Paşa'yı; “bugünkü şeriatçılara kıyasla ilerici, sınırsız batılılaşma isteyenlere kıyasla gelenekçi olarak” değerlendirir.⁸⁹ Sonuç olarak Cevdet Paşa son nesil Osmanlı-Türk aydınlarının fikriyatına, mantığına, düşünce sistemine en büyük tesiri yapmıştır.⁹⁰ O mezar taşında da yazdığı gibi geride birçok eser bırakarak kendini üstün sıfatlarla süslemiş, asrının İbn Kemâli idi.

1.5.3. Eserleri

Cevdet Paşa, XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin en tanınmış simalarındandır. Hem devlet yönetimi, hem de düşünceleri ile dönemini etkileyen fikir adamıdır. Medrese eğitimi görürken yazmaya başlamış, yöneticilik yaparken fırsat bulduğu her boş zamanı araştırmakla ve yazmakla geçirmiştir. Bazen resmi görevli olarak ama çoğu kez de kendi isteği ile tarihten hukuka, dilden edebiyata, sosyolojiden coğrafyaya kadar çok farklı alanlarda yazdığı eserler kültürümüzün önemli yapıtları arasında yer almaktadır.

Cevdet Paşa eserlerinde dönemin Osmanlı toplumunu, geleneklerini, yaşanan siyasi ve sosyal gelişmeleri, büyük devletlerin Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki emelleri, gibi çok farklı konulara açıklık getirmekte, Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılını bir ayna misali yansıtmaktadır. Bu eserleri değerli kılan hususlardan biri de onun olayları dışarıdan gözlemleyerek yazan birisi değil, bizzat gerçekleşmesinde etkin olan şahsiyetlerden olmasıdır. Bundan dolayı onun eserleri döneme dair daha sağlıklı ve daha güvenilir bilgiler içermektedir. Dolayısıyla Cevdet Paşa'nın eserleri Osmanlı Devleti'nin son dönemlerini araştıran tarihçiler için kıymetli bir hazine niteliğindedir. Bu eserlerin bazıları şunlardır.⁹¹

Tarih-i Cevdet: Cevdet Paşa'nın en çok bilinen eserlerindedir. Paşa bu eseri üyesi bulunduğu Encümen-i Daniş'te alınan karar gereği kaleme almıştır. Eser Osmanlı tarihinin Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan yeniçeri ocağının kaldırılmasına kadar olan

⁸⁸ Ebul'ula Mardin, *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmed Cevdet Paşa*, s. 7.

⁸⁹ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (haz. Ahmet Kuyuş), YKY, 19. Baskı, İstanbul 2013, s. 224.

⁹⁰ Sadri Sarptır, “Mecelle'nin Genel Prensipleri”, *Türk Edebiyatı Dergisi*, 170 (1987), s. 29.

⁹¹ Cevdet Paşa'nın eserleri hakkında daha ayrıntılı bilgi için bk. Ölmezoğlu, *Ahmed Cevdet Paşa Hayatı ve Eserleri*, s. 74-127; İzgöer, *Ahmet Cevdet Paşa*, s. 37-40; Halaçoğlu – Yıldız, “Cevdet Paşa”, s. 448-449; Nevzat Özkan, “Ahmet Cevdet Paşa'nın Türk Dili Hakkındaki Görüşleri ve Eserleri”, *Erciyes Üniv. SBE Dergisi*, 20 (2006), s. 219-232; İsmet Bozdağ, “Cevdet Paşa Üstüne Derkenar”, *Türk Edebiyatı Dergisi*, 170 (1987), s. 32. *Kavâid-i Osmâniyye*'yi niçin yazdığına dair bk. *Tezâkir*, IV, 45. *Kavâid-i Türkiyye*, *Mi'yâr-ı Sedad*, *Adâb-ı Sedad* ve *Kissas-ı Enbiya*'yı niçin yazdığına dair bk. *Tezâkir*, IV, 126. *Kırım ve Kafkas Tarihçesi* için bk. *Tezâkir*, I, 90. *Tarih-i Cevdet*'in neden yazıldığı dair bk. *Tezâkir*, IV, 58.

dönemini kapsar. O on iki ciltten oluşan eserini otuz yılda tamamlamıştır. Uzun zamana yayılan bu yazım süreci içerisinde Cevdet Paşa bir yandan eserini yazmaya devam ederken bir yandan da daha önce yazılan ve basılan ciltler üzerinde düzeltme ve eklemeler yapmıştır. Yeni düzenleme ile son şeklini alan eserin tamamı Matbaa-i Osmâniyye’de, 1309/1891’de basılmıştır. Bu baskıya “*Tertîb-i cedîd*“ adı verilmiştir.

Tezâkir-i Cevdet: Kısaca *Tezâkir* olarak anılan bu eser, Cevdet Paşa’nın vak’anüvisliği zamanındaki olaylara dair tuttuğu notlardan oluşan bir hatırat niteliği taşır. Paşa bu notları kendisinden sonra vak’anüvis olan Ahmet Lütfi Efendi’ye tezkireler halinde yollamıştır. Bu sebepten dolayı esere *Tezakir-i Cevdet* adı verilmiştir. Toplamda kırk tezkireden oluşan eserin son tezkiresi Cevdet Paşa’nın biyografisi niteliğini taşır. Eserin Cevdet Paşa’nın el yazması ile olan müsveddeleri yirmi bir defter halinde İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı’nda yer almaktadır. Eserin ilk tezkireleri *Târîh-i Osmânî Encümeni Mecmuası*’nın 44. ve 47. sayılarında (Haziran-Ekim 1333) yayınlanmıştır. Eserin yeni harflere çevrili M. Cavid Baysun tarafından yapılmış ve dört kitap halinde farklı tarihlerde basılmıştır. Eserin tamamı TTK tarafından 1986’da yeniden basılmıştır.

Ma’rûzât: Paşa bu eserini, 1255-1293 (1839-1876) yılları arasındaki tarihi ve siyasi olayların özet halinde yazılmasını şifahi olarak isteyen Sultan II. Abdülhamid’in emriyle kaleme almıştır. Padişaha sunulması nedeniyle “*Ma’rûzât*” adı verilen eser “cüzdan” denilen kısımlara ayrılmıştır. Toplamda beş cüzdandan oluşan eserin ilk cüzdanı kayıptır. İçerik bakımından *Tezâkir-i Cevdet*’e çok benzemekle birlikte ona göre çok daha sade ve resmi olmayan bir dille yazılmıştır. Eser, ilk kez bazı atlamalarla Ahmed Refik Altunay tarafından *Türk Tarihi Encümeni Mecmuası*’nın XIV. ve XVI. ciltlerinde (1924-1925) yayınlanmıştır. Eser yeni harflerle tam bir metin olarak Yusuf Halaçoğlu tarafından 1980 tarihinde yayınlanmıştır.

Kısas-ı Enbiyâ ve Tevârîh-i Hulefâ: Paşa’nın hayatının son yıllarına doğru yazdığı bir eserdir. Eser peygamberlerin kıssalarından, İslâm dininin ortaya çıkışından, Hz. Peygamber’in hayatından, Hulefa-yi Raşidin ile Emevi ve Abbasi halifelerinden, diğer Türk-İslâm devletlerinden ve Osmanlı tarihinin 1439 yılına kadar olan ilk devirlerinden bahseder. Paşa eserini herkesin özellikle de yeni yetişen neslin zevkle okuyup, kolaylıkla anlayabileceği derecede sade ve güzel yazmaya çalışmıştır. On iki ciltten oluşan eser daha çok eğitim-öğretim maksadıyla kaleme alınmıştır. Eserin ilk altı cildi Cevdet Paşa’nın sağlığında basılmış, tamamı ise kızı Fatma Âliye Hanım tarafından 1915’te yayınlanmıştır. Bu baskı 1976-1977 yıllarında aynen Latin harflerine

çevrilerek, Mahir İz tarafından ise sadeleştirilerek 1972 yılında yayımlanmıştır. Eser ayrıca Kazan Türkçesine de çevrilmiş, 1900-1901 yıllarında iki kez basılmıştır.

Kırım ve Kafkas Tarihçesi: Kırım müelliflerinden Halim Giray'ın (ö. 1823) eseri olan *Gülbün-i Hânân*'dan istifade ederek kaleme aldığı küçük bir eserdir. Kafkasya'nın tarih ve coğrafyası ile bu coğrafyada yaşayan toplulukların kültürlerinden bahseder. Eser 1918 yılında *Yeni Mecmua*'nın 49. sayısında yayınlanmıştır.

Mukaddime-i İbn Haldun: İbn Haldun'un *el-İber* adlı Arapça genel tarihinin girişi olan I. cildin altıncı faslının tercümesidir. Tarih felsefesinden, tarihin yararlarından bahseden eserin ilk beş faslı daha önce I. Mahmud (1730-1754) döneminde Şeyhülislâm Pirizâde Mehmed Sâhib (ö. 1749) tarafından tercüme edilmişti. Son bölümünü ise Cevdet Paşa çevirmiştir. Üç cilt halinde basılan eserin Cevdet Paşa'ya ait olan son cildi İstanbul'da h.1277 yılında basılmıştır.

Kavâid-i Osmâniyye: Eser Türkçe'de yayımlanan ilk gramer kitabıdır. Eseri Fuad Paşa ile Bursa'da kaplıca tedavisi gördüğü sırada yazmaya başlamış, İstanbul'da tamamlamıştır. Kitabın ilk tertibi Cevdet Paşa ile Fuad Paşa'ya ait olup, taş baskı tekniğiyle 1851'de İstanbul'da basılmıştır. Fakat daha sonra Cevdet Paşa eseri yenilemiş ve sadece kendi adıyla, *Tertîb-i Cedîd Kavâid-i Osmâniyye* ismiyle İstanbul'da h.1303'te bastırılmıştır. Eser 1900 yılına kadar on kez basılmış, ayrıca değişik dillere tercüme edilmiştir. Eser, Cevdet Paşa'nın daha sonra yazacağı dil bilgisi kitaplarına ve aynı dönemde yazılmış başka yazarların dil bilgisi kitaplarına örnek teşkil etmiştir.

Medhal-i Kavâid: *Kavâid-i Osmâniyye*'nin dil derslerine yeni başlayanlara ağır gelmesi üzerine aynı eserin özeti ve daha sade bir hali olarak hazırlanmış, eser rüştiye mekteplerinde okutulmak üzere ilk kez 1852 yılında Matba'a-i Âmire'de 55 sayfa olarak basılmış, 1891 yılına kadar on baskı daha yapmıştır.

Kavâid-i Türkiyye: Cevdet Paşa'nın ilk maarif nazırlığı döneminde sıbyan mekteplerindeki çocuklar için kaleme aldığı dil bilgisi kitabıdır. Eser ilk defa 1875'de basılmış olup *Medhal-i Kavâid*'in sadeleştirilmiş şeklidir.

Belâgat-i Osmâniyye: Mekteb-i Hukuk'un (bugünkü İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi) birinci sınıfında okuyan talebelere verdiği belagat derslerinin derlenmesiyle oluşturulmuştur. Bu alanda yazılmış ilk eserdir. Eser ilk kez 1880 tarihinde basılmıştır.

Dîvan-ı Sâib Şerhi'nin Tetimmesi: İranlı şair Sâib-i Tebrîzî'nin (ö. 1676) divanı Süleyman Fehim Efendi (ö. 1845) tarafından şerh edilmekteyken ölümü üzerine eksik

kalan kısım Cevdet Paşa tarafından tamamlanmıştır. Eser Cevdet Paşa'nın Farsça'ya ve Fars edebiyatına hâkimiyetini göstermesi bakımından önemlidir.

Mecelle: Asıl adı *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye* olan eser bilindiği üzere tek başına Cevdet Paşa'nın eseri değildir. 1869-1876 tarihleri arasında üyeleri sürekli değişen bir heyet tarafından kaleme alınmıştır. Hanefî fihhına göre hazırlanmış bir medeni kanun kitabı olan bu eserin gerek düşünce olarak ortaya atılmasında, gerekse tamamlanmasında en etkili isim Cevdet Paşa olduğu için eser onun çalışması olarak bilinmektedir.

Risaletü'l vefa: Cevdet Paşa tarafından el yazısı ile ve Arapça yazılan eser 88 sayfadır. Paşa eseri Yanya valisi iken yazmış ve Mecelle heyetine göndermiştir.

Mecmua-i Ahmed Cevdet: Yazma halinde bulunan eser Cevdet Paşa ile eski Şam müftüsü Mahmud Hamza Efendi arasında bazı dini konulara dair geçen yazışmaları içermektedir. Çoğu Arapça yazılmıştır. Eser İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı'nda Cevdet Paşa Evrakı içerisinde muhafaza edilmektedir.

Mahkeme-i Temyizin Vazâifine Dair: Cevdet Paşa'nın el yazısı ile yazılmıştır. Mahkemelerde gerçekleşen temyiz işlemlerini düzenleyen bir nizamname müsvettesidir.

İcar-ı Akar Nizamnamesi: Cevdet Paşa'nın el yazısı ile kaleme aldığı eserin başında Fuad Paşa tarafından sefaretlere vermek üzere Fransızca yazılmış bir nizamname vardır.

Mi'yâr-ı Sedâd: Oğlu Ali Sedâd için yazdığı mantığa dair eser, zamanına göre sade bir dille yazılmıştır. İlk Türkçe mantık kitabıdır. Basımı İstanbul h. 1293 tarihlidir.

Âdâb-ı Sedâd fi ilmi'l- Âdâb: Tartışma usul ve kurallarını ihtiva eden eser *Mi'yâr-ı Sedâd*'ın bir eki mahiyetinde olup, h. 1294'te basılmıştır.

Beyânü'l ünvân: Henüz öğrenci iken Türkçe olarak yazdığı bu eser İslâmî ilimlerin yöntemine dairdir. İstanbul h. 1273 tarihlidir.

Takvîmü'l edvâr: Şemsi-hicri tarih esaslarını anlatan bir eserdir. İstanbul h. 1287 tarihlidir.

Hulasatü'l beyan fi te'lifi'l Kur'an: Kur'an'ın cem'ini anlatan Arapça bir eserdir.

Mecmua-i Âliye: Kızı Fatma Âliye Hanım'a okuttuğu hikmet, felsefe, psikoloji, matematik, geometri, astronomi ve İslâmî ilimlere dair dersleri bu eserde toplanmıştır.

Ma'lûmât-ı Nafia: Rüşdiye mekteplerinde okutulmak üzere yazdığı eserdir.

Eser-i Ahd-i Hamîdî: İbtidai mektepleri için kaleme aldığı bir ilham kitabıdır.

1.6. XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti

Osmanlı Devleti XVIII. yüzyıla II. Viyana kuşatmasının ardından gelen yenilgiler, sonrasında da büyük toprak ve itibar kaybına yol açan antlaşmaların etkisinde girdi. Şöyle ki, başarısızlıkla sonuçlanan II. Viyana kuşatması Osmanlılar için tam bir felaket oldu.⁹² Çünkü kuşatmadaki başarısızlık Avrupa devletlerinin Osmanlı'ya bakış açısını değiştirdi. Osmanlı'nın direnme gücünün tamamen yok olduğuna Avrupa'yı inandırdı.⁹³ Bu inancın etkisiyle Papa XI. Innocent'in (ö. 1689) çağrısıyla Rusya, Avusturya, Lehistan, Malta ve Venedik Osmanlı Devleti'ne karşı Kutsal İttifak⁹⁴ denilen bir haçlı birliği oluşturdu.⁹⁵ Böylece Osmanlı, uzun zamandan sonra ilk kez karşısında geniş bir haçlı cephesi buluyordu. Kuşatmanın ardından gelen 16 yıl boyunca Osmanlı Devleti, sözü edilen devletlerle yaptığı savaşlarda bozgun üstüne bozgun yaşadı. Cevdet Paşa bu durumu "ondan sonra Nemçe muharebeleri nice seneler sürünüp muzafferiyetin eseri görülmediği gibi, büyük bozgunlar ve hatıra gelmedik fenalıklar da ortaya çıktı" diyerek özetler.⁹⁶ Bu nedenledir ki, Viyana bozgunu tarihimizin kesin bir dönüm noktasıdır.⁹⁷ Bozgunların sonunda büyük toprak kayıplarına neden olan Karlofça Antlaşması (1699)⁹⁸ imzalandı. Rusya ile devam eden görüşmeler sonunda imzalanan İstanbul Antlaşması'yla (1700) Rusya tarihinde ilk kez Karadeniz'e inme imkânına sahip oldu. Karlofça ve İstanbul Antlaşmaları Osmanlı askerî kudretinin önemli ölçüde zaafa uğradığını meydana koymuş ve asırlarca süren düşman üzerindeki Türk kudret ve satvetini (ezici gücünü) silmiştir.⁹⁹ Hammer, Karlofça Antlaşması'nı Türk istilalarının sona eriş ve Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki gücünün kırılışı olarak izah eder.¹⁰⁰

Osmanlı Devleti XVIII. yüzyıla sözü edilen antlaşmalarla kaybettiği toprakları geri alma politikasıyla girdi. Bu nedenle Kutsal İttifak devletlerine savaş açmak için

⁹² Feridun Emecen, "Osmanlılar", *DİA*, XXXIII (2007), s. 495.

⁹³ Halil İnalçık, *Osmanlılar Fütühat, İmparatorluk, Avrupa ile İlişkiler*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 217.

⁹⁴ Kutsal İttifak için bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/1, TTK Basımevi, Ankara 1983, s. 460.

⁹⁵ II. Viyana kuşatmasından sonra Osmanlı Devleti'ne karşı geliştirilen haçlı projeleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. İnalçık, *Osmanlılar Fütühat, İmparatorluk, Avrupa ile İlişkiler*, s. 218-223.

⁹⁶ Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, I-VI, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1993, I, 56.

⁹⁷ İnalçık, *Kuruluş ve İmparatorluk Sürecinde Osmanlı*, Timaş Yayınları, İstanbul 2011, s. 125.

⁹⁸ Karlofça Antlaşması için bk. Abdülkadir Özcan, "Karlofça", *DİA*, XXIV (2000), s. 504-507; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV, 585

⁹⁹ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV, 595. Bu görüşün aksine, Osmanlı Devleti'nin Karlofça Antlaşması'ndan sonra kendini toplayıp bu yenilgilerin rövanşını almak için saldırıya geçtiği, Avusturya ile Rusya'ya karşı başarılar kazanmaya devam ettiğini, asıl çöküşün Rusya ile yapılan 1768-1774 savaşından sonra başladığını düşünen araştırmacılar da mevcuttur. Bk. Erdal Afyoncu, *Osmanlı'nın Hayaleti*, Yeditepe Yayınları, 8. Baskı, İstanbul 2005, s. 179-181.

¹⁰⁰ Josep Von Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, I-XVIII, Üçdal Neşriyat, 1. Baskı, İstanbul 2008, XVI, 243.

fırsat kolladı. Poltava Savaşı'nda (1709) Rus Çarı I. Petro'ya (1689-1725) yenilen İsveç Kralı XII. Şarl'ın (Demirbaş Şarl, 1697-1718) Osmanlı'ya sığınması ve onu takip eden Rus ordusunun sınır ihlalleri yapması 1711 Osmanlı-Rus (Prut) savaşını başlattı. Baltacı Mehmed Paşa (ö. 1712) komutasındaki Osmanlı ordusu, Çar I. Petro komutasındaki Rus ordusunu Prut nehri kenarında kuşattıysa da, saldırmaya cesaret edemedi. Kuşatma Prut Antlaşması'yla (1711) sonlandırıldı. Antlaşma ile Rusya Azak kalesini Osmanlı'ya geri verdiği gibi, İstanbul'da elçi bulundurma ayrıcalığını da kaybetti.¹⁰¹ Kazanılan bu başarı Osmanlı'nın cesaretini artırdı. Kaybettiği diğer yerleri de geri alabileceğine inanmasını sağladı. Bu cesaretle dört yıl sonra Venedik'e saldıran Osmanlı Devleti bu savaştan da galip çıktı. Mora yarımadası ile Ege'deki bazı adaları geri aldı. Osmanlı'nın bu başarısından rahatsızlık duyan Avusturya, Karlofça Antlaşması'nın ihlal edildiğini ileri sürerek, garantör devlet sıfatıyla Osmanlı Devleti'ne savaş açtı. Petervaradin Savaşı'nda (1716) galip gelen Avusturya, Belgrat'ı ele geçirdi. Savaş İngiltere ve Felemenk (Hollanda) devletlerinin aracılığında imzalanan Pasarofça Antlaşması'yla (1718) sonlandırıldı. Venedik'te antlaşmaya dâhil edildi. Antlaşma ile Belgrat şehri Avusturya'ya, Dalmaçya kıyıları Venedik'e, Mora yarımadası ise Osmanlı Devleti'ne verildi. Bu tarihten sonra önemsiz bazı hadiseler dışında Venedik ile hiçbir mücadele olmadı.¹⁰²

Pasarofça Antlaşması ile toprak kayıplarının devam etmesi Osmanlı Devleti'nde köklü bir dış politika değişikliğini de beraberinde getirdi. O ana kadar kendini her alanda Avrupa'dan üstün gören Osmanlı, söz konusu antlaşmadan sonra askerî ve teknik bakımdan Avrupa'nın gerisinde kaldığını kabul etmek zorunda kaldı. Bundan sonra Batılı devletlerle barış içerisinde yaşayıp, mevcut topraklarını korumaya çalışırken bir yandan da Batı tarzı yenilikler yaparak Avrupalı devletlerin ulaştığı askerî ve teknik seviyeye ulaşmaya çalıştı. Bu antlaşma ile başlayan yenileşme dönemine "Lale Devri" denmektedir.¹⁰³ Dönemin mimarı sayılan Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa, Paris elçisine verdiği talimatta, "Batı'da yeni teknik icatları tespit et, yaz, bildir" diyordu. Bu talimat bizde Batılılaşmanın ilk manifestosu sayılabilir.¹⁰⁴ Bu dönemde Avrupa'dan bazı teknik yenilikler getirilirken, Batı kültür ve medeniyetine

¹⁰¹ *Tarih-i Cevdet*, I, 62.

¹⁰² Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/II, 170.

¹⁰³ Lale Devri için bk. Abdulkadir Özcan, "Lale Devri", *DİA*, XXVII (2003), s. 81-84; Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, 384-385; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/I, 162; Alan Palmer, *Osmanlı İmparatorluğu Bir Çöküşün yeni Tarihi* (çev. Belkıs Çoraklı Dışbudak), Bilgin Yayıncılık, İstanbul 1995, s. 55-77.

¹⁰⁴ İnalçık, *Kuruluş ve İmparatorluk Sürecinde Osmanlı*, s. 126.

olan ilgi arttı. Osmanlılar bu devrede her şeyin savaşa kazanılmayacağını, masa başında da zaferin temin edilebileceğini ve diplomasinin önemini anlamaya başladı. Bu nedenle ilk kez Avrupa'nın önemli başkentlerinde elçilikler açıldı. Lale Devri yeniçerilerin çıkardığı Patrona Halil Ayaklanması ile (1730) sona erdi. Padişah III. Ahmed (1703-1730) yeniçeriler tarafından tahtan indirilirken yerine I. Mahmud tahta çıkarıldı. Avrupa tarzı ilk askerî yenilikler bu padişah tarafından yapıldı. Ordudaki modernleşme çabaları sayesinde devlet, Rus ve Avusturya savaşlarından başarıyla çıktı. Gerileme döneminin son kazançlı ve başarılı antlaşması olan Belgrat Antlaşması'nı imzaladı (1739). Antlaşma ile Avusturya Pasarofça Antlaşması ile aldığı yerleri Osmanlı'ya geri verirken, Ruslar Azak ile Karadeniz'de savaş ve ticaret gemileri bulunduramayacaktı. Böylece Karadeniz'in Türk gölü olduğu son kez Rusya tarafından kabul edilmiş oluyordu. Bu anlaşmadaki arabuluculuğu ve siyasi desteği nedeniyle Fransa'ya daha önce verilmiş olan kapitülasyonlar genişletildi ve kalıcı hâle getirildi.¹⁰⁵

Belgrat Antlaşması'ndan itibaren barış siyaseti izleyen Osmanlı bu siyaseti uzun sürdüremedi. Rusya'nın Lehistan'ın içişlerine karışması üzerine 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşı çıktı. Savaş sırasında Ruslar İngilizlerin desteği ile Akdeniz'e çıkıp Çeşme Baskını¹⁰⁶ (1770) ile Osmanlı donanmasını yaktı. Rus ordusunun Kırım'a girip binlerce Türk'ü öldürdüğü haberini alan Sultan III. Mustafa (1757-1774) felç geçirip öldü. Yeni padişah I. Abdülhamid (1774-1789) Ruslarla Küçük Kaynarca Antlaşması'nı imzaladı (1774). Antlaşma Osmanlı Devleti açısından utanç verici hükümler taşımaktaydı.¹⁰⁷ Zira antlaşma Çariçe Katerina'nın Osmanlı toprakları hakkındaki istila emellerine elverişli ortam hazırlayan bir belaydı.¹⁰⁸ Antlaşma ile Kırım bağımsız hale geliyor, Rusya'ya kapitülasyon tanınıp, dört milyon ruble savaş tazminatı ödeniyor, Rus ticaret gemilerine boğazlardan geçme hakkı tanınıyor, ayrıca Ruslara Osmanlı sınırları içerisindeki Ortodoksları himaye etme hakkını veriyordu. Koca Ragıp Paşa (ö. 1763) Osmanlı Devleti'ni bu dönemde dişleri ve tırnakları sökülmüş ihtiyar bir aslana benzetir. Uzaktan bakıldığında haşmetli gözükse de yaklaştıkça yaşlılığı daha iyi görülür.¹⁰⁹

¹⁰⁵ Ahmet Rasim, *Osmanlı Tarihi*, I-IV, Hikmet Neşriyat, 1. Baskı, İstanbul 2000, II, 145.

¹⁰⁶ Çeşme Baskını için bk. M. Münir Aktepe, "Çeşme Vak'ası" *DİA*, VIII (1993), s. 288-289.

¹⁰⁷ Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, XVI, 247; Antlaşmanın hükümlerini ağır bulan ve Osmanlı Devleti'nin bu hükümleri ister istemez kabul ettiğini düşünen Mustafa Nuri Paşa antlaşmanın hükümlerini ayrıntılı biçimde eserinde kaleme almıştır. Bk. Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi* (haz. Neşet Çağatay), I-IV, TTK Yayınları, Ankara 1982, III, 73-86.

¹⁰⁸ Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat* (haz. İ. Miroğlu-M. Derin-M. Halaçoğlu-Ö. Akdaş), I-II, İstanbul 1979, I, 22, 27.

¹⁰⁹ Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih Musahabeleri*, KTB Yayınları, Ankara 1985, s. 49.

Rusya'nın Küçük Kaynarca Antlaşması ile Kırım'ı gündeme getirmesi ve buranın bağımsızlığını sağlaması Karadeniz'e yerleşme politikasının ilk adımıydı. Zira Rus Çarı I. Petro'nun ülkesine kazandırdığı boğazlardan Akdeniz'e inme politikası öncelikle Rusya'nın Karadeniz'e inmesini gerekli kılmaktaydı.¹¹⁰ Nitekim Rusya 1787'de Kırım'ı işgal ederek bu niyetini açıkça ortaya koydu. İşgal ile başlayan Osmanlı-Rus Savaşı'na Avusturya da Rusya'nın müttefiki olarak katılınca Osmanlı iki ayrı cephede savaşmak zorunda kaldı. Savaş sırasında Sultan I. Abdülhamid ölünce yerine III. Selim (1789-1807) geçti. III. Selim tahta çıktığında olgun bir insan ve imparatorluğu için çalışmak isteyen bir padişahı. Bu nedenle onun tahta çıkması imparatorluğun bir başından diğer başına büyük ümitler doğurdu.¹¹¹ Buna rağmen ordunun içinde bulunduğu bozuk düzen, askerinin kötü sevk ve idaresi yenilgilerin sürmesine neden oldu. Başarısızlıkla biten savaşın sonucunda Avusturya ile Zıştovi Antlaşması (1791), Rusya ile de Yaş Antlaşması (1792) imzalandı. Zıştovi Antlaşması'yla bir toprak kaybı olmadıysa da Kırım'ı kurtarmak için yola çıkan Osmanlı Devleti bunu başaramadığı gibi Yaş Antlaşması ile Özi kalesi ve eyaletini de Ruslara bırakmak zorunda kaldı.¹¹² Bu antlaşma aynı zamanda Osmanlı Devleti'nde yeni bir yapılanma döneminin başlangıç tarihidir. Ağır tazminatlarla sonuçlanan savaşlar yenilenme ihtiyacını açık bir şekilde ortaya çıkarmış bulunmaktaydı. Dolayısıyla yapılacak ıslahatın askerî ağırlıklı olması kaçınılmazdı. Bu ihtiyacı yakından gören III. Selim, Nizam-ı Cedid¹¹³ adı verilen yeni bir ıslahat dönemi başlattı. Nizam-ı Cedid'in büyük bir başarı ile sürdürdüğü ordu ve donanmanın çağdaş ölçüde yenilenmesi ve Avrupa tarzı yapılanması girişimi tam bir fiyaskoyla sonuçlandı. Yapılan yenilikleri kendi menfaatlerine aykırı bulan yeniçeriler Kabakçı Mustafa İsyanı (1807) ile dönemi sona erdirdiler. III Selim'in yerine IV. Mustafa'yı (1807-1808) tahta çıkardılar. İlk Batı tarzı Osmanlı ordusu olan Nizam-ı Cedid ordusunu da dağıttılar. Osmanlı'daki yenileşme çabaları bu kez de amacına ulaşamadı. Devlet işleri yine bir takım gem almaz kimselerin eline geçti.¹¹⁴ Çünkü yeniçeriler, ulema ile ittifak yaparak, reformlara karşı muazzam bir engel oluşturdular.¹¹⁵ Cevdet Paşa konuyla ilgili olarak

¹¹⁰ Y. Tekin Kurat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılması*, Turhan Kitapevi, 2. Baskı, Ankara 1986, s. 10; Ahmet Rasim, *Osmanlı Tarihi*, II, 138.

¹¹¹ Karal, *Osmanlı Tarihi*, V, 13.

¹¹² Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat*, IV, 195.

¹¹³ Nizam-ı Cedid için bk. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, 702-704; Kemal Beydilli, "Nizam-ı Cedid", *DİA*, XXXIII (2007), s. 175-178; Karal, *Osmanlı Tarihi*, V, 55-73.

¹¹⁴ *Tarih-i Cevdet*, V, 2320.

¹¹⁵ Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu* (çev. Yavuz Alogan), Kaynak Yayınları, 2. Baskı, s. 10.

devleti güçlendirmek adına faydalı şeyler yapmaya çalışanların menfaat gruplarının engellendiğini, hatta onlara dinsiz gözüyle bakıldığını yazar.¹¹⁶

III. Selim döneminde yaşanan önemli siyasî ve askerî gelişmelerden biri de Fransa'nın Mısır'ı işgalidir.¹¹⁷ Napolyon Mısır'ı işgal ederken her ne kadar İngiltere'nin doğu sömürgeleri ile olan bağlantısını kesmeyi amaçlamışsa da bu işgal Kanuni döneminde başlayan Osmanlı-Fransa ittifakının da sonunu getirdi. Avrupa'yı ilgilendiren önemli problemler arasına Akdeniz de girmiş oldu. Akdeniz'de Fransa ile menfaat çatışması yaşayan Rusya ve İngiltere'nin desteğiyle Osmanlı, Fransa'yı Mısır'dan çıkarmayı başardı. İşgal sırasında Osmanlı zayıflığının derecesini anladı. Topraklarını tek başına koruyamayacağını anladığında denge politikası izlemeye başlayarak ayakta durmaya çalıştı.¹¹⁸ Bir zamanlar Avrupa'ya korku salan Osmanlı orduları bizzat kendi hükümdarları ve sivil halktan başka kimseyi korkutamaz hâle geldi. Bir zamanlar küçük görülen düşmanların karşısında uzun bir yenilgiler dizisine uğradı.¹¹⁹ Osmanlı'nın korkulacak gücü artık asırlardır anlatılan masalarda kaldı.¹²⁰

XIX. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin en uzun yüzyılı, en buhranlı dönemidir. Devletin bu yüzyılda karşılaştığı başlıca mesele, idarî kuruluşların kendilerinden beklenen vazifeleri gereği gibi yerine getirememesi, başka bir ifadeyle temel mesele Osmanlı bürokrasisinin yeteri kadar rasyonel, sistematik ve bilhassa verimli çalışmamasıydı.¹²¹ Osmanlı Devleti'nin bu dönemdeki vaziyetini, II. Mahmud'un son döneminde İstanbul'da vazife yapan Alman Mareşal Moltke "O zamanlar Afrika çöllerinden Hazer Denizi'ne ve Hint Okyanusu'ndan Atlantik kıyılarına kadar bütün memleketler padişahın emrinde idi. Venedik ve Alman imparatorları Bâbüâli'nin haraç defterinde kayıtlı idiler. Akdeniz kıyılarının dörtte üçü ona boyun eğmişti. Nil, Fırat ve hemen hemen Tuna Türk nehirleri, Ege ve Karadeniz Türk iç denizi olmuştu. Bundan daha iki yüzyıl geçmemişti ki aynı muazzam imparatorluk gözlerimizin önünde bir dağılma ve çözülme tablosu olarak duruyor ve bu hâl onun yakında sona ereceğini anlatıyor gibi" diyerek özetlemiştir.¹²² Rus Çarı I. Nikola da (ö. 1855) kısa zaman sonra

¹¹⁶ *Tarih-i Cevdet*, II, 605.

¹¹⁷ Fransa'nın Mısır'ı işgali hakkında bilgi için bk. Karal, *Osmanlı Tarihi*, V, 21-42; Yusuf Akçura, *Osmanlı Devleti'nin Dağılma Devri*, TTK Yayınları, Ankara 1985, s. 62-100; Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat*, III, 82-83.

¹¹⁸ Karal, *Osmanlı Tarihi*, V, 43; Kemal Karpat, *Kısa Türkiye Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2016, s. 21.

¹¹⁹ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu* (çev. Metin Kıratlı), TTK Yayınları, Ankara 1984, s. 24.

¹²⁰ Afyoncu, *Osmanlı'nın Hayaleti*, s. 51.

¹²¹ Karpat, *Kısa Türkiye Tarihi*, s. 13.

¹²² Mareşal Helmuth Von Moltke, *Moltke'nin Türkiye Mektupları* (çev. Hayrullah Örs), Remzi Kitapevi, İstanbul 1969, s. 43.

benzer bir ifadeyle Osmanlı Devleti'ni "*hasta adam*" olarak niteleyecekti. Genel bir ifade ile dağılma dönemi olarak da adlandırılan bu yüzyılda çöküş hâd safhaya ulaştı. Fransız İhtilali'nin yaydığı milliyetçilik akımıyla, sanayi devriminin getirdiği sömürge ihtiyacı bu çöküşü daha da hızlandırdı. Şöyle ki, ırk bakımından Osmanlı halkı değişik milletlerden oluşmaktaydı. Devletin hoşgörülü siyaseti sayesinde her ırk veya ırk bölümü dil, din ve geleneklerini sürdürmekteydi. Bundan ötürü İmparatorlukta din ve kültür birliği kurulmamıştı.¹²³ İmparatorluğu oluşturan milletler bu sayede benliklerini koruyabilmişti. Fransız İhtilali milliyetçilik akımını yayınca imparatorluğu meydana getiren uluslardan özellikle Balkanlarda yaşayanlar bu akımın etkisiyle ayaklanmaya başladı. Ayaklanmaların çıkmasında Rusya başta olmak üzere büyük devletlerin kışkırtmaları etkili oldu.¹²⁴ Büyük devletlerin amacı milliyetçilik silahını etkili bir biçimde kullanarak Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünü hızlandırmaktı. Dolayısıyla ihtilalden sonra Balkanlar ve Ortadoğu ülkelerine yayılan milliyetçi akımlar Osmanlı toprak bütünlüğünü ve ümmet anlayışını tehdit eden tehlikelerin başında gelmekteydi.¹²⁵

Diğer taraftan XVIII. yüzyılın ortalarına doğru başlayan sanayi devrimiyle üretim şekli değişti. Üretimde beden gücü yerini buhar gücüne bıraktı. Bu sayede Avrupa'da üretim arttı. Bu da beraberinde hammadde ve pazar ihtiyacını arttırdı. Söz konusu devrim Osmanlı Devleti'ni iki şekilde olumsuz etkiledi.

I-Sanayileşen Avrupa devletleri, artan sömürge ihtiyaçlarını gidermek için, Osmanlı Devleti'nin güçsüzlüğünden de faydalanarak Kuzey Afrika'daki topraklarını işgal ettiler. Fransa 1830'da Cezayir, 1881'de Tunus'u; İngiltere 1882'de Mısır'ı; İtalya ise 1911'de Trablusgarp'ı hep bu amaçla işgal etti.

II-Osmanlı Devleti'nde böyle bir devrim gerçekleşmediği için üretim klasik yöntemlerle devam etti. Kas gücüne dayanan üretim makine üretimi ile rekabet edemedi. Sonucunda yerli üretim azaldı, işsizlik arttı. Lonca sistemi çöktü. Yerli tüccar yabancı tüccarla rekabet edemedi. Durum böyle olunca Osmanlı piyasası tamamen yabancı tüccar ve mallarının eline geçti. Bu durum halkın daha da fakir düşmesine yol

¹²³ Karal, *Osmanlı Tarihi*, V, 1.

¹²⁴ Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, I, 39, 40, 45, 47.

¹²⁵ Mustafa Karabulut, "Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı'nın Yenileşme Sürecine Bir Bakış" *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Dergisi*, 187 (2010), s. 3.

açtı. İşin ilginç yanı Osmanlı Devleti'nin şu ya da bu devletin değil, ama büyük Avrupa devletlerinin ortak yarı sömürgesi olmasıydı.¹²⁶

XIX. yüzyılın başlarında Rusçuk Ayanı Alemdar Mustafa Paşa'nın (ö. 1808) desteği ile tahta çıkan II. Mahmud (1808-1839) yüz elli yıldan beri gelen Osmanlı padişahlarının en büyüğü ve en akıllısı idi.¹²⁷ Yeni sultan mesaisinin büyük kısmını imparatorluğu ayakta tutacağına inandığı yenilik çalışmalarına ayırdı. O daha önceki padişahlardan farklı olarak sosyal alanda da yeniliklere girişti. Toplum ve devleti aynı anda modernleştirmeye çalıştı. Fakat Padişahlığı döneminde çıkan isyanlar devleti iyice bunalttı. 1804'te başlayan Sırp isyanı 1812'de imzalanan Bükreş Antlaşması ile bitti. Antlaşmayla Sırp'lar'a dolayısıyla da ilk kez bir azınlığa imtiyaz tanındı. Rumlar'ın 1821'de Mora'da çıkarttıkları isyan İngiltere, Fransa ve Rusya'nın dâhil olmasıyla uluslararası sorun haline geldi. Ruslar Navarin Baskını (1827) ile Osmanlı donanmasını yaktı. Bu olayın ardından çıkan Osmanlı-Rus savaşı, Edirne Antlaşması'yla ve de Yunanistan'a bağımsızlık tanınmasıyla sonuçlandı (1829). Böylece ilk kez bir azınlık bağımsızlık kazandı. Bu isyanın hemen ardından Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa ayaklandı. Üzerine gönderilen Osmanlı ordusunu yenip, Kütahya'ya kadar ilerledi. Bu durum devletin içine düştüğü aczi tüm dünyaya gösterdi. Ayaklanma sırasında Ruslarla sekiz yıl geçerli olmak şartıyla imzalanan Hünkâr İskelesi Antlaşması (1833), Osmanlı Devleti'ni Rusya'nın koruyuculuğu altına soktuğu gibi boğazlar sorununun doğmasına da yol açtı. Antlaşma ile Osmanlı Devleti'nin Rus himayesine girmesi Avrupalı büyük devletlerin nazar-ı dikkatini doğuya çevirdi. Onların girişimleri sonucunda isyan Kütahya Antlaşması'yla geçici olarak önlenebildi (1833). Mısır meselesi Haziran 1839'da tekrar silahlı çatışmaya dönüştüğünde Hünkâr İskelesi Antlaşması'na dayanarak Rusya'nın müdahalesine fırsat vermek istemeyen İngiltere'nin girişimi ile Londra Antlaşması (1840) imzalandı. Antlaşma ile Mısır valiliği babadan oğula geçmek kaydıyla, yani özerk bir yönetimle Kavalalı ailesine bırakıldı. Rusya 1841'de süresi dolan Hünkâr İskelesi Antlaşması'nı uzatmak istediğinde yine karşısında menfaat çatışması yaşadığı İngiltere ve Fransa'yı buldu. Avrupalı büyük devletlerin katılımı ile imzalanan Londra Boğazlar Sözleşmesi (1841) ile Osmanlı Devleti'nin katılmadığı savaşlarda boğazların tüm devletlerin savaş gemilerine kapalı olması ilkesi benimsendi. Böylece boğazlar ilk kez uluslararası bir statü kazandı. Bu anlamda

¹²⁶ Karal, *Osmanlı Tarihi*, V, 8; Akşin, *Kısa Türkiye Tarihi*, s. 31; Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 23.

¹²⁷ Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat*, IV, 276.

Osmanlı Devleti ilk defa olarak Avrupa devletler hukukundan istifade ettirilmekteydi.¹²⁸ Bu gelişmeler yaşanırken Osmanlı, Avrupalı devletlerin desteğini almak ve onlarla olan ilişkilerini geliştirmek amacıyla Tanzimat Fermanı'nı (1839) yayınladı.

Mısır meselesinin bitiminden kısa zaman sonra bu kez devletin başına Macar mülteciler sorunu çıktı (1848). Avusturya'ya karşı başlattıkları bağımsızlık mücadelesinde başarılı olamayan birçok Macar, Osmanlı topraklarına sığınmıştı. Avusturya ve Rusya'nın bütün baskılarına rağmen Osmanlı, mültecileri Avusturya'ya teslim etmedi. Savaş olasılığına rağmen Sadrazam Reşid Paşa'nın sergilediği merdane tavır¹²⁹ Batı kamuoyunda Osmanlı'ya karşı büyük bir desteğin doğmasını sağladı.¹³⁰ Mültecilerden dönmek isteyenlerin hayatlarına dokunulmayacağına ilişkin ilgili devletlerin garanti vermesiyle sorun çözümlendi. İslâm'ı kabul edenler Türkiye'de kaldı. Sorunun bu şekilde çözümlenmesi Rusya'yı hoşnut etmedi. Kırım Muharebesi de bu hoşnutsuzluğun bir neticesi olarak başladı.

Kırım Muharebesi (1853-1856) sözde Kutsal Yerler Meselesi'nden¹³¹ çıktı. Gerçek neden ise Rusya'nın Osmanlı Devleti üzerindeki tarihsel emellerini gerçekleştirmek istemesiydi. Zira Rusya Osmanlı Devleti'ni Avrupa'nın himayesinden çıkarıp kendi uydusu yapmak istiyordu.¹³² Rusya savaş sırasında Sinop limanında demirli 12 Osmanlı gemisini yaktı (1854). Sinop baskını artık İstanbul ve boğazların Rus tehdidi altında bulunduğunu açıkça ortaya koydu.¹³³ Bu durum İngiltere ve Fransa'yı telaşlandırdı. Rusların Akdeniz'e inme hayallerinin önüne geçmek isteyen İngiltere, Fransa Osmanlı Devleti'nin müttefiki olarak savaşa katıldı. Cevdet Paşa'ya göre Rusya aleyhine oluşan bu ittifak Reşid Paşa'nın politik başarısıdır.¹³⁴ Savaş hem Rusya'nın hem de Osmanlı'nın malî iflasına neden oldu.¹³⁵ Savaşı bitiren Paris Antlaşması'yla (1856), Karadeniz silahtan arındırılıp tarafsız hale getirildi. Osmanlı bir

¹²⁸ Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, XVII, 312; Karal, *Osmanlı Tarihi*, V, 209; Beydilli, "Osmanlılar" *DİA*, XXXIII (2007), s. 498.

¹²⁹ Ahmed Rasim, *Osmanlı Tarihi*, IV, 182.

¹³⁰ Cevdet Paşa konu ile ilgili olarak şunları yazmaktadır. " (...) Devlet-i aliyyenin Hristiyan mültecileri kabûl ve himaye etmeleri hürriyet ve serbesti dâ'iyesinde bulunan Avrupa ahalisine ol mertebe te'sir eyledi ki, ol esnâda Paris ve Londra sokaklarında Frenkler bir fesli görseler "yaşasın Türkler" diyerek gelip öperler ve iltifat ederlerdi." Bk. *Tezâkir*, I, 12; IV, 29. Fatma Âliye Hanım, *Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı*, s. 65, 125; Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, I, 33.

¹³¹ Kutsal Yerler, Hz. İsa'nın doğduğu, büyüdüğü, Hristiyanlık dinini ilk yaydığı, sonrasında çarمیha gerilerek öldürüldüğü Kudüs ve çevresindeki yerlerdir. Rusya Ortodoksların hamisi olarak Katoliklerin üzerinde hak iddia ettiği ziyaret yerlerinin tamamen kendilerine bırakılmasını Osmanlı yönetiminden istiyordu. Osmanlı'nın bu talebe olumsuz yanıt vermesini Rusya savaş nedeni saymıştır. Daha detaylı bilgi için bk. Karal, *Osmanlı Tarihi*, V, 222-227.

¹³² Sina Akşin, *Kısa Türkiye Tarihi*, İş Bankası Yayınları, 20. Baskı, İstanbul 2016, s. 33.

¹³³ Karal, *Osmanlı Tarihi*, V, 236.

¹³⁴ *Tezâkir*, I, 24.

¹³⁵ Ortaylı, *İmparatorluğun Son Nefesi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2014, s. 71.

Avrupa devleti sayıldı. Toprak bütünlüğü ve bağımsızlığı anlaşmayı imzalayan devletlerin garantisi altına alındı.¹³⁶ Böylece Rusya'nın Osmanlı toprakları üzerindeki istila emellerine kuvvetli bir set çekilmiş oldu.¹³⁷

Dış politikada bu gelişmeler yaşanırken içte ise imparatorluğu çöküntüden kurtarmayı amaçlayan düşünce akımları ve gruplar ortaya çıktı. Jön Türkler (Genç Osmanlılar) adı verilen Osmanlı aydınlarına göre imparatorluğu kurtarmanın yolu meşrutiyeti ilan etmekten geçiyordu. Bu grup tarafından gerçekleştirilen bir darbe sonucunda Sultan Abdülaziz (1861-1876) tahtan indirildi Yeni padişah V. Murad'ın (1876) yetersizliğini kısa zamanda anlayan Genç Osmanlılar meşrutiyeti ilan etmek şartıyla şehzade Abdülhamid'i tahta çıkardılar. II. Abdülhamid (1876-1909) hemen anayasa hazırlıkları başlattı. Bu sırada Rusya'nın zorlamasıyla Balkan isyanlarını görüşmek amacıyla İstanbul (Tersane) Konferansı toplandı. Konferansın ilk günü Osmanlı Devleti Kânûn-ı Esâsî'yi ilan ederek meşrutiyet yönetimine geçti. Böylece konferansın toplanmasını önlemeye çalıştı. Buna rağmen konferans çalışmalarına devam etti. Osmanlı Devleti konferans kararlarını iç işlerine karışmak olarak görüp kabul etmeyince Rusya saldırıya geçti. Böylece 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) başladı. Ruslar savaş sırasında Kafkaslar üzerinden Erzurum'a, Trakya üzerinden Ayastefanos'a (İstanbul-Bakırköy) kadar geldiler. Büyük devletlerin devreye girmesiyle iki ülke arasında Ayastefanos Anlaşması, bazı devletlerin bu antlaşmaya itirazı üzerine yerine Berlin Antlaşması imzalandı (1878). Antlaşma ile Sırbistan, Romanya, Karadağ bağımsız olurken; Kars, Ardahan ve Batum Rusya'ya, Bosna-Hersek'in denetimi de geçici şartıyla Avusturya'ya bırakılıyordu. Osmanlı Devleti bu antlaşma ile tazminat ödemeyi de kabullenmek zorunda kaldı. Ermeni sorunu da bu antlaşmadaki hükümler nedeniyle ortaya çıktı. Ayrıca savaş sürerken Sultan II. Abdülhamid devletin içinde bulunulan olağanüstü şartları gerekçe göstererek Meclis-i Mebusan'ı kapattı. Meşrutiyet yönetimini sona erdirdi.

II. Abdülhamid hükümdarlığı döneminde izlediği denge politikası ile devleti ayakta tutmaya çalıştı. Büyük Avrupa devletleri arasındaki menfaat çatışmalarını çok iyi tespit edip bunları devletin lehine kullandı. Bu sayede yıkılmakta olan devleti bir müddet daha ayakta tutmak mümkün oldu. Osmanlı Devleti XX. yüzyıla da sancılı girdi. 1908'de II. Meşrutiyet ilan edildi. Meclis-i Mebusan çalışmalarına yeniden

¹³⁶ Karal, *Osmanlı Tarihi*, V, 245; *Ma'rûzât*, s. 20

¹³⁷ *Ma'rûzât*, s. 20; Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, I, 35.

başladı. 1909'daki "31 Mart Vak'ası"¹³⁸ sonucunda II. Abdülhamid tahtan indirilip yerine kardeşi V. Mehmed Reşad (1909-1918) tahta çıkarıldı. Devlet bu dönemde art arda gelen savaşlardan nefes almaya fırsat bulamadı. 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi ile Osmanlı Devleti fiilen sona ermiş oldu.

Rus Çarı I. Nikola (1825-1855), Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılda içinde bulunduğu durumu "hasta adam" olarak tanımlamıştı. Bu dönemdeki devlet adamlarının temel gayesi de devleti sağlığına yani eski gücüne kavuşturmaktı. Bu amaçla günümüzdeki ifadesi ile demokratik açılımlar yapıldı. Açılımların ana amacı devletin birlik ve beraberliğini sağlamaktı. Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı, Meşrutiyetin ilanı hep bu amaca yönelik düzenlemelerdi. Bu düzenlemelerin ayrıntıları çalışmamızın devamını oluşturmaktadır.

1.7. Ahmed Cevdet Paşa Döneminde Yapılan Islahat Hareketleri

1.7.1. Islahatların Genel Karakteri

Cevdet Paşa döneminde yapılan ıslahat çalışmalarını incelemeye başlamadan önce, onun ıslahat anlayışını açıklamanın ve Osmanlı Devleti'nde o zamana kadar yapılan ıslahat çalışmalarına genel olarak değinmenin, konunun daha iyi kavranmasını sağlayacağı kanaatindeyiz.

Islahat kelimesi "ıslah" kelimesinin çoğulu olup, düzeltme veya iyileştirme anlamına gelmektedir.¹³⁹ Tarihsel anlam olarak ise, özellikle Osmanlı Devleti'nde çeşitli alanlarda yeniden yapılanma; bozulan kurumları çağdaş hale getirme ve yenileme düşüncesini ve bu düşünce çerçevesinde yapılan faaliyetler anlamını taşımaktadır.¹⁴⁰

Cevdet Paşa'nın ıslahat konusundaki görüşüne gelince, Paşa, değişimin hem gerekliliğine hem de kaçınılmazlığına inanmaktadır. Eserlerinde birçok kez, "zamanın yaptığını kimse yapamaz", "zamanın şartlarına göre", "zamanın mecburi hüküm ve emirlerini inkâr demek olur" şeklindeki ifadelerle zaman değiştikçe şartların, şartlar değiştikçe de kurum ve kuralların değişmesi gerektiğini ifade etmiştir.¹⁴¹ Ona göre tabiatın gidişine karşı koyup da mevcut durumunda kalmakta direnen kavimler, boşluk ve yokluk denizine düşmüştür. Zamanın gerektirdiği değişikliklere karşı durup da

¹³⁸ Otuzbir Mart Vak'ası, Rumi takvimle 31 Mart 1325 (13 Nisan 1909)'da İstanbul'da İttihat ve Terakki Partisi'ne ve meşrutiyete karşı olanlar tarafından çıkarılan isyandır. Ayrıntılı bilgi için bk. Azmi Özcan, "Otuzbir Mart Vak'ası", *DİA*, XXXIV (2007), s. 9-11; Akşin, *Kısa Türkiye Tarihi*, s. 55-65.

¹³⁹ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Sözlük*, Aydın Yayınevi, Ankara 1970, s. 473.

¹⁴⁰ Mehmet İpşirli, "Islahat", *DİA*, XIX (1999), s. 170.

¹⁴¹ *Tezâkir*, III, 15; *Ma'rûzât*, s. 87.

değişiklik olmasın diye çabalayan yöneticileri devlet bahçesini sel altında bırakıp darmadağın eden idareciler olarak tanımlamıştır.¹⁴² Paşa, ıslahatın gerekliliğini *Tarih-i Cevdet*'te şöyle izah eder: "... insanlık kanunları zamanın hükmü ile değişmekte, iki yüz sene evvel pek mükemmel ve hayırlı diye kabul olunan bir kanun ve usûl, o vakitten beri meydana gelen değişiklikler dolayısıyla bir işe yaramaz dereceye gelmek tabiatın emri olduğundan devlet bakanları için asıl lâzım olacak, devleti bugünkü ihtiyaçlarına ve zamanın hükmüne göre incelemek ve yorumlamakla idareyi ona uydurmak ve mevcut nizamları göz önüne alıp, ince yerinde duruma göre oturtmak mes'elesidir."¹⁴³

Cevdet Paşa'nın yaşadığı dönem Osmanlı kurum ve kuruluşlarına yeni şekil verilmesi konusunda farklı fikirlerin birbiri ile çatıştığı dönemdir. O ıslahatlar konusunda gelenekçi Türk-İslâm kültürü ile yenilikçi Batı kültürünü savunanların en yoğun mücadele ettiği dönemde yaşamıştır. O bu iki görüşün sentezini yapmaya çalışmıştır. Berkes onun bu durumunu "o rejimin ikililiğinin de gerçek sembolüdür" diyerek ifade eder.¹⁴⁴ Batı medeniyetinin Hıristiyanlığa, Osmanlı medeniyetinin ise İslâm'a dayandığını düşünen Paşa, bu sebeple her alanda Batılılaşmanın mümkün olmadığına inanmaktadır.¹⁴⁵ Buradan Cevdet Paşa'nın modernleşmek adına dini feda etmediği, İslâm'ı ve onun medeniyetini korumak adına da Batı medeniyetinin ulaştığı seviyeye sırt çevirmediği, bundan dolayı da özgün ve yerli değerleri koruyan bir gelişmeyi savunduğu sonucuna varılabilir.¹⁴⁶

Cevdet Paşa'nın Batılılaşmayı sınırlı alanda tutmak istemesinin bir sebebi de Osmanlı Devleti'nin etnik yapısıdır. Zira Osmanlı Devleti bu anlamda Avrupa'daki birçok devletten farklıdır. Osmanlı'da Batılı devletlerin çoğunda olduğu gibi homojen bir nüfus yapısı yoktur. Osmanlı toplumu çok uluslu, çok dinli, çok farklı kültürlerin bir arada yaşadığı kozmopolit bir yapıya sahiptir. Paşa Osmanlı'nın bu durumunu "Osmanlı memleketleri başka memleketlere benzemez. Bir eyalet diğer eyalete, belki bir sancak diğer sancağa benzemez" diyerek açıklar. Neden her alanda Batılılaşmanın mümkün olmadığını Viyana Elçisi Sadık Paşa'ya yazdığı mektupta "bizim ba'z-ı ahval-i husûsiyemiz var ki diğer devletlere nâfi (yararlı) olan bize muzırr (zararlı) olur. Anlara

¹⁴² *Tarih-i Cevdet*, I, 83.

¹⁴³ *Tarih-i Cevdet*, I, 83-84; Yazan, *Cevdet Paşa'nın Toplum ve Devlet Görüşü*, s. 54-55.

¹⁴⁴ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 224.

¹⁴⁵ Halaçoğlu-Aydın, "Cevdet Paşa", s. 445.

¹⁴⁶ Harun Anay, "Ahmet Cevdet Paşa'nın Modernizme Bakışı", *Ahmed Cevdet Paşa Vefatının 100. Yılına Armağan*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997, s. 67.

devâ-i acil bize semm-i helâhil olur” diyerek açıklar.¹⁴⁷ Bu nedenlerden dolayıdır ki Cevdet Paşa Batı taklitçiliğine ve Batı’nın maddeci felsefesine karşıdır. Bununla birlikte Batı’nın pozitif bilimler, askerlik, teknik ve yönetim konularında büyük ilerleme kaydettiğine inandığından bu alanlarla ilgili Osmanlı müesseselerinin Batı tarzında ıslahını savunmuştur. Bu nedenle Cevdet Paşa ıslahatlar konusunda yanlış yol izlendiğine inanmaktadır. Bu konudaki düşüncesini “Frengistan’da olan fen ve sanayinin yayılmasına ve tutunmasına himmet olunmak lâzım gelirken medeniyet okunun getirdiği çerçöp, israf ve sefahate aldanılmıştı” diyerek ifade etmiştir.¹⁴⁸ Buradan da anlaşılmaktadır ki Cevdet Paşa her yönüyle Batı’ya sırt dönmüş biri değildir. O, düşünce ve inançta Osmanlıcı/İslâmcı, amaç ve yöntemde ise Batıcıdır.¹⁴⁹ Osmanlı toplumunun Müslüman-Türk kimliğini koruyarak gelişmesinden yanadır.¹⁵⁰ Zira Paşa’ya göre bir milletin “kavanin-i esasîyesi”ni değiştirmek o milleti imha etmektir.¹⁵¹ “Asriyyet ihtiyacı bize Avrupa’dan yalnız ilmî ve ameli aletlerle fenlerin iktibasını emrediyor. Avrupa’da dinden ve milliyetten doğan binaenaleyh bizde de bu menbalardan taharrisi lazım gelen bir takım manevî ihtiyaçlarımız vardır ki, âletler ve fenler gibi bunların da Garp’ten istiâresi gerekmez” diyen Ziya Gökalp de Batılılaşmanın fen ve teknik alanlarla sınırlanması gerektiği konusunda Cevdet Paşa ile aynı kanaattedir.¹⁵²

Cevdet Paşa’nın ıslahat hareketlerinde başarıya ulaşabilmek için üç şartın; ilim, irade ve kudretin bir arada olması gerektiğine, bu şartlardan herhangi birisi olmazsa iş aksayacağına inandığı nakledilir.¹⁵³ Cevdet Paşa Osmanlı Devleti’nin Kırım Harbi’nden sonra kendini geliştirmek için iyi bir fırsat yakaladığını, fakat “hasîs ârızalar ve asılsız mani’alar” sebebiyle bu fırsattan faydalanamadığını düşünür. Ona göre bu muharebe Rusları kendine getirmiş, muharebede noksanlarını gören Ruslar ülkelerinin imarı ile meşgul olurlarken aynı muharebe bizde tembellik ve gaflete yol açmıştır. Zira savaşın üzerinden beş altı yıl geçmesine rağmen Bâbiâlî ile Şeyhülislâmlık arasındaki tartışmalardan dolayı idarî işlerin aksadığını, bu nedenle ıslahatlara yeteri derecede

¹⁴⁷ *Tezâkir*, IV, 221; *Ma’rûzât*, s. 167.

¹⁴⁸ *Tarih-i Cevdet*, I, 69.

¹⁴⁹ Şerafettin Turan, “Cevdet Paşa’nın Kültür Tarihimizdeki Yeri”, *Ahmed Cevdet Paşa 27-28 Mayıs 1985 Bildiriler*, İÜEF Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul 1986, s. 13; Yazan, *Cevdet Paşa’nın Toplum ve Devlet Görüşü*, s. 25.

¹⁵⁰ Halaçoğlu-Aydın, “Cevdet Paşa”, s. 445.

¹⁵¹ Yazan, *Cevdet Paşa’nın Toplum ve Devlet Görüşü*, s. 22.

¹⁵² Ziya Gökalp, *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak* (haz. İbrahim Kutluk), Devlet Kitapları, 1. Baskı, Ankara 1976, s. 12.

¹⁵³ Turan, “Cevdet Paşa’nın Kültür Tarihimizdeki Yeri”, s. 16.

hassasiyet gösterilmediğini düşünür. Sonuçta ıslahatçılardaki irade yetersizliği ıslahatlarda başarısızlığa sebep olmuştur.¹⁵⁴ Bu hususta Engelhardt da Cevdet Paşa gibi düşünmekte, basiretsiz hükümetler nedeniyle Kırım Savaşı'ndan sonra gelen on yıllık huzur döneminin verimli kullanılmadığını yazmaktadır.¹⁵⁵

Cevdet Paşa'ya kadar yapılan ıslahat çalışmalarına gelince; Osmanlı Devleti'nde ıslahat çalışmalarının ne zaman başladığı konusu tartışmalı olmakla birlikte ağırlıklı görüş XVII. yüzyılın başlarından itibaren başladığıdır. İleride daha ayrıntılı bir şekilde açıklanacağı üzere Osmanlı'da ıslahat hareketleri başlıca iki devreye ayrılır. Birinci devrede hâkim olan görüş Osmanlı Devleti'nin kendi tarih ve kültüründen esinlenerek değişmesi gerektiğidir. İkinci devirde ise kendi iç dinamiklerinden çok Batı kültür ve medeniyetinin etkisi ağır basacaktır.¹⁵⁶ Duraklama olarak adlandırılan ilk dönemde yapılan savaşların uzun sürmesi, buna rağmen istenilen fetih ve ganimetlerin elde edilmemesi başta padişahlar olmak üzere birçok devlet adamında askerî kurumların bozulduğu düşüncesinin oluşmasına neden olmuştur. İmparatorluğun devamlı ordusu yeniçeri ocağı idi. XVII. yüzyılın başlarından itibaren ocağın kanunnameleri bir yana bırakıldı. Askerlikle alakası olmayan kimseler rüşvet veya torpil yoluyla ocağa alınmaya başlandı. Bu sebeple yeniçeri ocağı devlet otoritesinin dayanağı olmaktan çıktı. Ocak devlet içindir anlayışı yerini devlet ocak içindir anlayışına bıraktı. Bu nedenle de ocağın onayını almadan yeni bir düzen kurmak mümkün değildi. Yeniçeri ocağı ıslahat hareketlerinin önündeki en büyük engeldi.¹⁵⁷

Bu dönemde II. Osman (1618-1622), IV. Murad (1623-1640), gibi padişahlarla, Tarhuncu Ahmed Paşa (ö. 1653), Köprülü Mehmed Paşa (ö. 1661) gibi devlet adamları ıslahat hareketlerine girişti. ıslahat çalışmalarında gözetilen amaç devletin teşkilatlanmasında temelli bir yenilik yapmak değildi. ıslahatçılar bozulmuş düzeni kuvvete dayanarak yeniden kurmaya çalıştı.¹⁵⁸ Genel olarak bakıldığında, ıslahatların her alanda yapılmadığı, askerî ve ona bağlı olarak malî alanda yoğunlaştığı görülmektedir. ıslahatların başarılı olamamasının bir nedeni de devlet politikası hâline getirilip süreklilik taşınamaması, yani kişilere bağlı kalmasıdır. Bu dönemdeki ıslahatların ayırt edici özelliklerinden biri de Avrupa'yı örnek almamasıdır. Çünkü Osmanlı Devleti

¹⁵⁴ *Ma'rûzât*, s. 63-64; *Tezâkir*, II, 8, 24; IV, 41.

¹⁵⁵ Ed. Engelhardt, *Tanzimat* (çev. Ayla Düz), Milliyet Yayınları, İstanbul 1976, s. 167.

¹⁵⁶ Ahmet Cevat Eren, *Tanzimat Fermanı ve Dönemi* (haz. Alişan Akpınar), Derin Yayınları, İstanbul 2007, s. 12.

¹⁵⁷ Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, s. 34-35.

¹⁵⁸ Karal, *Osmanlı Tarihi*, V, 11.

kendini hâlâ Avrupa'dan çok üstün görmektedir. Dolayısıyla ıslahatlardaki amaç çağdaşlaşma değil, Kanunî zamanındaki kudreti kazanabilmektir.

XVIII. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı'da ıslahat konusundaki düşüncelerin değiştiği görülmektedir. Avrupa'nın zamanla bilim, teknoloji ve askerlik alanlarında üstünlük kurmaya başladığı Osmanlı devlet adamlarınca fark edildiğinde Osmanlı'nın aleyhine bir dünya vardır artık.¹⁵⁹ Bu kabul Osmanlı Devleti için büyük bir zihniyet değişiminin de başlangıcı oldu. Böylece ıslahatlarda ikinci devreye geçildi. Buradan da anlaşılmaktadır ki Osmanlı Batılılaşması felsefesi yapılarak başlamamış, süreç askeri zaruretlerden doğmuştur.¹⁶⁰ Batılılaşmanın başladığı bu devirde Osmanlı yöneticileri dış politikada Batılı devletlerle iyi geçinip, barışı sürdürmeye çalışırken, iç politika Batı'yı örnek alan askerî ve teknik yenilikler yapıp Avrupalı devletlerle yarışabilir hâle gelmeyi amaçladılar. Lale Devri bu anlamda Osmanlı'da Batılılaşmanın başladığı dönemdir. Yine de yapılan yenilikler askerî alanlarla sınırlı kaldı. Asıl ıslahatların başlaması 1789'da III. Selim ile birlikte.¹⁶¹ Çünkü III. Selim Nizam-ı Cedid adıyla ilk Batılı Osmanlı ordusunu kurdu. Sonrasında II. Mahmud askerî ıslahatların yanında sosyal ve kültürel alanda da ıslahatlar yaptı. Bu ıslahatlar daha sonra oğlu Abdülmecid'in yayınlattığı Tanzimat ve Islahat fermanlarını etkiledi. Cevdet Paşa'nın yaşadığı döneme bu fermanlarla Kânûn-ı Esâsî damgasını vurdu. Dolayısıyla Cevdet Paşa dönemindeki gelişmeleri daha iyi anlayabilmek için bu fermanları ve Kânûn-ı Esâsî meselesini daha yakından bilmek ve bunları sırasıyla incelemek daha faydalı olabilir.

1.7.2. Tanzimat Fermanı

Bilindiği gibi Tanzimat Fermanı Abdülmecid'in tahta çıkışından kısa zaman sonra Hariciye Vekili Mustafa Reşid Paşa tarafından kaleme alınan, yine onun tarafından 3 Kasım 1839 tarihinde Gülhane Parkı'ndaki törende halkın ileri gelenleri ile elçiler huzurunda okunup ilan edilen fermandır.¹⁶² Bu nedenle asıl adı "Gülhane Hatt-ı Hümayunu"dur. Sultan Abdülmecid fermanın ilan edildiği töreni Gülhane Kasrı'ndan izlemiş, törenden sonra da saraydaki Hırka-i Şerif Dairesi'ne giderek fermandaki hükümlere uyacağına dair ulemanın huzurunda Kur'an'a el basıp yemin etmiştir.¹⁶³ Tanzimat Fermanı ile Abdülmecid halkına ve tüm dünyaya aydın bir sultan olarak

¹⁵⁹ Karabulut, "Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı'nın Yenileşme Sürecine Bir Bakış", s. 125.

¹⁶⁰ Ortaylı, *Tarihimiz ve Biz*, Timaş Yayınları, İstanbul 2009, s. 164.

¹⁶¹ Akşin, *Kısa Türkiye Tarihi*, s. 23.

¹⁶² Tanzimat Fermanı için bk. Karal, *Osmanlı Tarihi*, V, 256-258; Engelhardt, *Tanzimat*, s. 32.

¹⁶³ Ahmet Rasim, *Osmanlı Tarihi*, IV, 183; Ali Akyıldız, "Tanzimat", *DİA*, XXXX (2011), s. 3.

hüküm sürmek istediğini ilan etmekteydi. Akabinde fermanın birer sureti valiliklere gönderilmiş, ayrıca *Takvim-i Vekâyi*'de yayınlanarak bütün ülkeye duyurulmuştur. Ferman yayınlanmasından kısa zaman sonra Fransızca'ya çevrilerek yabancı devletlerin İstanbul'daki elçilerine de resmen gönderildi.¹⁶⁴ Fermanın aslı ise okunmasından hemen sonra atlas bir kese içerisine konarak Hırka-i Şerif Dairesi'nde muhafaza edildi.¹⁶⁵ Fermanın okunduğu yere bir abide dikilmesi ve her sene burada merasim yapılması kararlaştırıldı. Fakat fermanın okunduğu yerin Topkapı Sarayı'nın içerisinde kalması nedeniyle halkın iştirakinin zor olacağı anlaşıldığından bu düşünceden vazgeçildi.¹⁶⁶

Tanzimat Fermanı hatt-ı hümayun şeklinde ilan edildi. Aslında fermanın esasları Sultan II. Mahmud tarafından tasarlanmış ve ilanı öngörülmüş iken Akif Paşa'nın direktmesiyle padişah ilanı ertelemiş, ferman ancak Abdülmecid'in tahta çıkışından sonra ilan edilmiştir.¹⁶⁷ Ferman, II. Mahmud'un "ben halkımdan Müslümanı camide, Hıristiyanı kilisede ve Museviyi sinagogta ayırırım, aralarında başkaca fark yoktur" düşüncesinin geniş bir alanda uygulamaya koyulmasından ibaretti. Farkı bu düşüncelerin ilk kez yazılı bir senet halinde halka açıklanmış olmasıdır.¹⁶⁸ Aynı zamanda ferman XVIII. yüzyılın başlarından beri devam eden Batılılaşma düşüncesinin ulaştığı doruk noktasını göstermesi bakımından da önemlidir.¹⁶⁹ Çünkü XIX. yüzyılda çıkmazda olan Osmanlı Devleti çareyi yüzünü tamamen Batı'ya çevirmekte bulmuştu. Batılılaşmanın bu derece önem kazanmasında bu yüzyıldaki reformcu aydınlarının çoğunun Batı'yı iyi tanıyan kimseler olması da etkili olmuştur.¹⁷⁰

Beş bölümden oluşan ferman kudretli ve canlı geçmişe saygılı bir atıfla başlar. Gerekli tedbirlerin alınması hâlinde devletin beş, on yıl içerisinde eski ihtişamına kavuşacağını belirtir. Sonraki bölümlerde ise iyi bir idarenin kurulabilmesi için gereken kurumlardan söz eder.¹⁷¹ Bu nedenle Engelhardt'a göre fermanın asıl amacı idarî mekanizmadır.¹⁷² Fermana göre; devlet, herkesin can, mal ve namus güvenliğini sağlayacak, bunun için gereken düzenlemeleri yapacaktır. Mahkemeler herkese açık olacak, kimse mahkeme kararı olmadan idam edilmeyecektir. Askerlik belirli kurallara

¹⁶⁴ Eren, *Tanzimat Fermanı ve Dönemi*, s. 37.

¹⁶⁵ Karal, *Osmanlı Tarihi*, V, 171.

¹⁶⁶ Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih Musahabeleri*, s. 40.

¹⁶⁷ Coşkun Üçok-Ahmet Mumcu-Gülnehal Bozkurt, *Türk Hukuk Tarihi*, Savaş Yayınları, Ankara 2002, s. 271.

¹⁶⁸ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 215.

¹⁶⁹ Karal, *Osmanlı Tarihi*, V, 170.

¹⁷⁰ Karabulut, "Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı'nın Yenileşme Sürecine Bir Bakış", s. 5; Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, s. 37.

¹⁷¹ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 108; Akşin, *Kısa Türkiye Tarihi*, s. 30.

¹⁷² Engelhardt, *Tanzimat*, s. 32.

bağlanacak, tüm tebaa için vatandaşlık görevi halini alacak, bu konudaki düzenlemeler Dar-ı Şurâ-yı Askeri'de¹⁷³ müzakere edilip karara bağlanacaktır. Vergiler herkesten gelirine göre alınacak, tebaaya hiçbir şekilde angarya yüklenmeyecektir. Herkes mal ve mülküne sahip olup miras bırakabilecek, iltizam kaldırılacaktır. Rüşvet ve torpilin önüne geçmek için her türlü önlem alınacaktır. Yapılacak çalışmalar Meclis-i Vâlâ' da görüşülecek meclisin üye sayısı arttırılacaktır.¹⁷⁴ Maddelerinden de anlaşılacağı üzere ferman, Osmanlı Devleti'nin geleneksel yapısını kökten değiştirecek yenilikler getirmiştir. Tanpınar bu durumu Osmanlı Devleti'nin medeniyet değiştirmesi olarak izah eder. Ona göre Osmanlı fermanı ilan etmekle bulunduğu medeniyet dairesinden çıkmış, mücadele ettiği bir başka medeniyet dairesine girmiştir.¹⁷⁵

Tanzimat Fermanı “herkes” kelimesini esas almıştır. Çünkü ferman Müslümanlarla Hıristiyanlar arasındaki din farklılıklarından doğan uygulamaları ortadan kaldırıp toplumu eşit vatandaşlık ekseninde birleştirmeyi amaçladı. Tanzimat'ın getirdiği bu eşitlikçi anlayış Osmanlı toplumsal yaşamında dinin belirleyiciliğinin ortadan kalkmasına zemin hazırladı.¹⁷⁶ “Osmanlılık” olarak adlandırılan bu düşünce sistemi Fransız İhtilali'nin yarattığı ırka dayanan milliyetçilik yerine Osmanlı vatandaşlığı esasına dayalı bir anlayış yaratarak imparatorluğun bütünlüğünü korumayı, Osmanlı halklarını kaynaştırmayı amaçlıyordu.¹⁷⁷ Çünkü fermandaki düzenlemelerin azınlıkların devlete olan bağlılığını arttıracığı, böylece milliyetçi isyanların önüne geçileceği beklentisi hâkimdi. Cemiyet ve hukuk alanında yenilikler getiren ferman, Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanma sürecini durdurmaya çalıştı.¹⁷⁸

Fermanın amaçlarından biri de Avrupalı devletlerin Osmanlı'nın iç işlerine karışmasının önüne geçmektir. Çünkü Avrupalılar her fırsatta azınlık haklarının yetersizliğinden şikâyet edip Osmanlı yönetimine bu konuda baskı yapıyordu. Osmanlı yöneticileri gayrimüslimlerin Müslümanlarla aynı haklara sahip olması halinde Batı'nın bu yöndeki baskılardan kurtulacağını umuyordu. Bundan dolayı Tanzimat, hissedilen zaruretlerin sonucu olduğu kadar, yabancı devletler tarafından çeşitli sebeplerle yapılan

¹⁷³ II. Mahmud döneminde kurulan bu meclis askerlikle ilgili her türlü işleri tanzim etmek, yine askerlikle ilgili kanun, nizamname ve talimatları hazırlamak amacıyla, kurulmuştur. Kendine ait bir tercüme odasına sahip olan meclis, seraskerlik binasında görev yapmıştır. Bk. Karal, *Osmanlı Tarihi*, VI, 120.

¹⁷⁴ Fermanın maddeleri için bk. Karal, *Osmanlı Tarihi*, V, 170-182.

¹⁷⁵ Ahmet Hamdi Tanpınar, *19 uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Çağlayan Kitapevi, İstanbul 1988, s. 129.

¹⁷⁶ Ejder Okumuş, “Geleneksel Siyasal Kimliğin Çözülmesinde Tanzimat (1839-1856)”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, V/1 (2005), s. 18.

¹⁷⁷ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 99.

¹⁷⁸ Gazi Erdem, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Hıristiyanların Sosyal ve Dini Hayatları (1856-1876)* (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2005, s. 28.

müdahalelerin de bir eseridir. Bu nedenledir ki, Tanzimat her şeyden evvel Avrupa'yı tatmin ederek onların Osmanlı Devleti'ne karşı daha mülayim davranmasını sağlamak içindir. Çünkü toprak bütünlüğünü korumaya çalışan Osmanlı Devleti'nin Avrupalı büyük devletlerin desteğine ihtiyacı vardı.¹⁷⁹

Tanzimat Fermanı'nı daha önceki ıslahat hareketlerinden ayıran farka gelince; daha önceki yenileşme hareketlerinde kişi ve devlet haklarında hiçbir değişiklik yapılmadığı halde Tanzimat'ın başlıca özelliği hak alanında yeni değerler ortaya koyması, tebaadan, eşit haklara sahip vatandaş hukukuna geçişi başlatmasıdır. Yine Tanzimat öncesi yapılan ıslahat çalışmalarında Batı tesiri perakende olarak girdiği ve devlet kurumlarının bazı bölümlerinde etkili olduğu halde Tanzimat tüm devlet kurumlarında etkili olmuş, Osmanlı Tanzimat'la yüzünü her şeyi ile Batı'ya dönmüştür.¹⁸⁰ Lewis'e göre Tanzimat Osmanlı'nın eski İslâm geleneğinden en köklü ayrılışıdır.¹⁸¹

Tanzimat Fermanı iç ve dış siyasette farklı tepkilerle karşılandı. İngiltere ve Fransa fermanı olumlu bulurken, Rusya ve Avusturya olumsuz karşıladı. Rusya Osmanlı Devleti'nin iç ve dış siyasette güçlenmesini sağlayacağını düşünürken, Avusturya benzer taleplerin kendi halklarından da gelebileceği kaygısını taşımaktaydı.¹⁸² İç siyasete gelince; Öncelikle Avrupa'da ikamet eden Osmanlı tebaası gayrimüslimler, Ermeniler ve Katolik Hıristiyanlar, Yahudiler, voyvodalar, ecnebî gazeteler gibi yeni dönemin yeni görevlileri Tanzimat'ın ilan edilmesinden memnun olmuş ve çoğu bu memnuniyetlerini somut olarak ifade etmişlerdir. Müslüman halk ve ulema, Rumlar, mültezimler, sarraflar, ayanlar ve yeni yönetimin karşısında olan yöneticiler ise menfi tavır almış ve Tanzimat'ı eleştirmişlerdir.¹⁸³ Fermanın Müslüman tebaa tarafından en çok itiraz edilen noktası gayrimüslim tebaaya Müslümanların haiz olduğu hakların vermesi idi. Kâfir ile gerçek mümin farklı ve ayrıydı. Onları eşit kılmak ve birbirine karıştırmak hem dine hem de sağduyuya karşı bir hareketti.¹⁸⁴ Bundan dolayı mutaassıp İslâmî çevrelere göre Tanzimat bir bela idi ve her ne suretle olursa olsun o belayı devletin başından atmak gerekiyordu.¹⁸⁵ Ayrıca eski usulde yetişmiş

¹⁷⁹ Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, I, 32.

¹⁸⁰ Karal, *Osmanlı Tarihi*, V, 192-193.

¹⁸¹ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 107.

¹⁸² Akyıldız, "Tanzimat", s. 3.

¹⁸³ Coşkun Çakır, "Türk Aydınının Tanzimat'la İmtihanı: Tanzimat ve Tanzimat Dönemi Siyasî Tarihi Üzerine Yapılan Çalışmalar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, II/1 (2004), s. 13.

¹⁸⁴ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 108; Engelhardt, *Tanzimat*, s. 32.

¹⁸⁵ Cevdet Paşa konu ile ilgili olarak, "Efkâr-ı atika eshabından olan vükela anın meydana koymak istediği Tanzimat-ı Hayriyye'den hoşnud olmayıp ancak Mısır işi bittikten sonra anın te'sis edeceği

devlet adamları da fermanla gelen yasaklara ve kanun hükümlerine içtenlikle razı olmadılar. Çünkü ferman zulme ve keyfi idareye alışmış olan devlet büyüklerini kanunlara bağlı olmaya davet ediyordu. Aksini yapanların rütbeyle, hatıra ve gönüle bakılmaksızın cezalandırılmasını emrediyordu. Mesela; fermanın iki ay sonra Edirne valisi iki kişiyi keyfi olarak mahkûm ettiği için mahkeme huzuruna çıkarılmış, padişahın kayınbiraderi Said Paşa bir işkence olayına karıştığı için sürgünle cezalandırılmıştı.¹⁸⁶ Bu nedendir ki o zamana kadar istedikleri şekilde hareket etmeye alışmış memurlar bile Tanzimat'ın getirmiş olduğu bağlardan sıkılıyordu.¹⁸⁷ Bunlardan başka fermanın Rum Patriği de hoşnut olmamıştır. Ferman okunduktan sonra atlas bir keseye koyulurken “inşallah bir daha o keseden çıkmaz” sözüyle hoşnutsuzluğunu göstermişti. Bu tavrın nedeni Rumların Osmanlı yönetiminde sahip oldukları ayrıcalıkların fermanla sona erdiriliyor olmasıydı.¹⁸⁸ Çünkü dinî karakter taşıyan Osmanlı millet sisteminde dini toplulukların da kendi aralarında bir hiyerarşileri vardı. Bu hiyerarşik sistemde Rumlar en imtiyazlı grup, Yahudiler ise en aşağı cemaat olarak kabul edilmişti. Ferman Rumların bu üstünlüğünü ortadan kaldırıyor, onları en alt cemaatle bir tutuyordu.

Tanzimat Fermanı'nın hukukî niteliği hususu hâlâ tartışma konusudur. Kimi araştırmacılara göre ferman bir anayasa, hatta bir kanun bile değildir. Avrupa'da hükümdarların kendi yetkileriyle halklarına vaat ettikleri senet türünden bir belgedir.¹⁸⁹ Fermanı'nı modern anlamda anayasa olarak görmemekle birlikte, anayasalarda bulunması gereken temel hak ve özgürlükleri içerdiği için anayasanın hazırlayıcısı olarak kabul eden görüşler de mevcuttur.¹⁹⁰ Farklı hukukî nitelermelere rağmen ortak olan görüş, fermanın Osmanlı Devleti'nde padişahların keyfi idaresine son verdiğidir.¹⁹¹ Zira Sultan Abdülmecid fermanındaki kurallara uyacağına dair yemin etmekle kanun

Tanzimatın temellerini yıkmak kabil olur mütalâsıyla...Tanzimat-ı Hayriyye'nin vaz'ına muvafakat etmişler idi “ diye yazmaktadır. Bk. *Tezâkir*, I, 7; Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, 398.

¹⁸⁶ Engelhardt, *Tanzimat*, s. 34, 78.

¹⁸⁷ *Tezâkir*, I, 8; Fatma Âliye Hanım, *Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı*, s. 56; Fermanın bir süre sonra, aralarında eski vali, nazır, hatta sadrazamların da bulunduğu yüksek devlet adamlarının bir kısmı Tanzimat'ın getirdiği kurallara ve yasalara uymadıkları gerekçesiyle, diğer devlet memurlarına ibret olması amacıyla muhakeme edilmiş ve cezaya çarptırılmıştır. Bk. Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat*, IV, s. 288.

¹⁸⁸ Karal, *Osmanlı Tarihi*, V, 187.

¹⁸⁹ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 214; Eren, *Tanzimat Fermanı ve Dönemi*, s. 38; Yavuz Abadan, *Tanzimat Fermanı'nın Tahlili*, Tanzimat I, Yüzyüncü Yıldönümü Münasebetiyle, İstanbul 1940, s. 39-42.

¹⁹⁰ Üçok-Mumcu-Bozkurt, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 273.

¹⁹¹ Cevdet Küçük, “Abdülmecid”, *DİA*, I (1988), s. 259.

gücünün kendi otoritesinden üstün olduğunu kabullenmiş olmaktadır.¹⁹² Buradaki sorun ise cezaî yaptırım meselesi idi. Her ne kadar sultan fermandaki kurallara uyacağına dair yemin etmişse de yeminin bugünkü pozitif hukuk kuralları ile değerlendirildiğinde hiçbir bağlayıcılığı yoktur. Padişahın yeminine rağmen fermandaki kurallara uymaması durumunda onu yasalara uymaya zorlayacak hiçbir denetim sistemi ya da organı olmadığı gibi, uymamanın cezaî yaptırımı yoktu.¹⁹³ Ayrıca Sultan Abdülmecid'in bu yeminine daha sonra tahta çıkacak padişahların ne kadar sadık kalacakları da belli değildi. Bu tespit de bizi Tanzimat Fermanı'nın bir anayasa ve ya yasa hareketi olmadığı, padişahın kendi iradesi ile ve yine kendi belirlediği sınırlar içerisinde halkına bahsettiği haklar olduğu sonucuna getirmektedir. Modern hukuk anlamındaki bu eksikliklerine rağmen Tanzimat Fermanı Osmanlı'da temel hak ve özgürlükleri gündeme getirmesi, toplumun tüm bireyleri arasında herhangi bir ayırım gözetmeksizin aynı uygulamaları hâkim kılmaya çalışması yönüyle Türk tarihinde seküler hukukun başlangıcı olarak kabul edilebilir.¹⁹⁴ Bundan dolayıdır ki, Ortaylı, "Tanzimat hâlâ yaşayan bir tarihtir" demektedir.¹⁹⁵ Akşin' e göre ise ferman Türk toplumunun insan hakları, hukuk devleti ve demokrasi mücadelesinin başlangıcıdır. Bu nedenle de fermanı halkımız ortaçağdan yeniçağa geçişi olarak değerlendirir.¹⁹⁶

1.7.3. Islahat Fermanı

Tanzimat Fermanı ile Osmanlı tebaası arasında dinî ayırım yapılmaksızın herkesin hakları kanun güvencesine alındığı halde Avrupalı devletler tanınan bu hakları yeterli bulmadı. Müslümanlarla gayrimüslim tebaa arasında hâlâ bir takım siyasi ve hukuki farklılıkların olduğunu ileri sürüp Osmanlı yönetiminden daha köklü reformlar yapmasını istediler.¹⁹⁷ İşte Islahat Fermanı Batılı devletlerin bu şikâyetlerini ortadan kaldırmak amacıyla 18 Şubat 1856 tarihinde yayınlandı.¹⁹⁸ Fermanla gayrimüslimlere vatandaşlık hukuku açısından Müslümanlarla tam eşitlik sağlayan haklar tanındı.¹⁹⁹

Islahat Fermanı yabancı devletlerin hazırladığı ve Osmanlı yönetiminin kabul etmek zorunda kaldığı bir ıslahat programıdır. Bunun nedeni Kırım Harbi'nin son

¹⁹² Karal, *Osmanlı Tarihi*, V, 193.

¹⁹³ Üçok-Mumcu-Bozkurt, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 271; Muzaffer Sencer, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat Sonrası Siyasal ve Sosyal Gelişmeler", *Amme İdaresi Dergisi*, XVII/3 (1984), s. 47.

¹⁹⁴ Karal, *Osmanlı Tarihi*, V, 173.

¹⁹⁵ Ortaylı, *Tarihin Sınırlarında Yolculuk*, Timaş Yayınları, İstanbul 2007, s. 38.

¹⁹⁶ Akşin, *Kısa Türkiye Tarihi*, s. 23, 31.

¹⁹⁷ Ufuk Gülsoy, "Islahat Fermanı", *DİA*, XIX (1999), s. 185.

¹⁹⁸ Fermanın tam metni için bk. Karal, *Osmanlı Tarihi*, V, 258-264.

¹⁹⁹ Akyıldız, "Tanzimat", s. 6.

aylarında İngiltere, Fransa ve Avusturya elçilerinin yoğun baskısı altında hazırlanmasıdır.²⁰⁰ Ferman, Paris Anlaşması'nın (1856) imzalanmasına altı hafta kala Osmanlı toplumunun ileri gelenleri önünde okunarak ilan edildi. Osmanlı yönetimi fermanı kendiliğinden ilan ettiğini açıklamakla yalnız şekil yönünden hükümler haklarını korumuş oldu. Osmanlı yöneticileri fermanı Paris Konferansı başlamadan kısa zaman önce yayınlamakla hem konferansa katılan devletlerin sempatisini kazanmayı, hem de onların konferans sonrasında yapılacak barış anlaşmasına gayrimüslim tebaa ile ilgili maddeler koymalarını engellemeyi amaçlamaktaydılar. Fermanın birer kopyası Paris Anlaşması'nı hazırlamakta olan devletlere verildi.²⁰¹ Fermanın hükümleri Paris anlaşmasının dokuzuncu maddesinde yer aldı.²⁰² Böylece ferman Osmanlı açısından uluslararası bağlayıcılığı olan belge halini aldı. Ayrıca bu durum devletin iç ve dış siyasetinde yabancı müdahalesine açık kapı bırakmış oldu.²⁰³

Islahat Fermanı, Tanzimat'a göre daha ayrıntılıydı. Tanzimat Fermanı'ndaki hakları yeniledikten başka daha özel ve kesin ifadelerle dine bakılmaksızın bütün Osmanlı tebaasının eşit haklara sahip olduğunu vurgulamaktaydı. Kapsam olarak tamamen gayrimüslim Osmanlı tebaası ile Osmanlı'da yaşayan yabancılara ait hükümler içermekteydi. Bu nedenle ferman Hıristiyanlar için yayınlanmış bir belge sayılmaktadır.²⁰⁴ Ferman gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının mevcut statülerini büyük oranda değiştiriyor, onların durumunu yeniden düzenliyordu.²⁰⁵ Bu nedenle Islahat Fermanı, antlaşmayı imzalayan devletlerce doğu Hıristiyanlarının haklarını korumada bir nevi senet ve sebep teşkil etmekteydi.²⁰⁶ Ferman, gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarına devlet memuru olma ve bedelli askerlik yapma hakkı tanıyordu. Belirli şartlarla yabancılar da Osmanlı'da emlak sahibi olabilecekti. Resmi yazışmalarda gayrimüslim tebaa için hakaret niteliği taşıyan ifadeler yer almayacaktı. Mahkemelerde Hıristiyanların tanıklığı kabul edilecek, tanıklar kendi dinlerinin kitabı üzerine yemin

²⁰⁰ Fermandaki Batı müdahalesi için bk. Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 116; Karal, *Osmanlı Tarihi*, VI, 5; Eren, *Tanzimat Fermanı ve Dönemi*, s. 110-121.

²⁰¹ Karal, *Osmanlı Tarihi*, V, 248; Erdem, "Islahat Fermanı'na Yeni Bir Bakış", s. 333-334.

²⁰² Bu madde ile Islahat Fermanı'na padişahın isteği ile ilan edilmiş bir belge görüntüsü verilmiş, fermanın yabancı devletlere Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışma hakkını vermediği kesin bir dille ifade edilmiştir. Gerçekte ise bu, devletin hükümler haklarını şekil bakımından kurtarmanın ötesinde bir anlam taşımıyordu. Artık imparatorluk bünyesinde bulunan Hıristiyanlarla ilgili kararların alınmasında yetki büyük devletlere geçmiş oluyordu. Erdem, "Islahat Fermanı'na Yeni Bir Bakış", s. 335.

²⁰³ Karal, *Osmanlı Tarihi*, VI, 6.

²⁰⁴ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 217.

²⁰⁵ Gülsoy, "Islahat Fermanı", s. 185.

²⁰⁶ Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, I, 51.

edebilecekti. Hıristiyan Osmanlı vatandaşlarına da Meclis-i Vâlâ' da temsil edilme hakkı tanınacaktı.

Gerek Tanzimat, gerekse Islahat Fermanı'ndaki ortak amaç Osmanlı toplumunu kaynaştırmak, toplumsal birlik ve beraberliği sağlamaktı. Osmanlı tebaasının bütün bireylerini “Osmanlılık” şemsiyesi altında toplamak dönemin devlet adamı ve aydınların temel amacıydı. Islahat Fermanı bu amaca ulaşmak için Osmanlı'daki Müslümanlarla gayrimüslimleri ayıran temel hususları ortadan kaldırmayı, böylece gayrimüslim tebaanın devlete bağlılığını arttırmayı amaçladı. Dolayısıyla her iki ferman da devletin derin buhranlar geçirdiği dönemde iç ve dış sorunları çözecek birer araç olarak düşünüldü. Bu amaca rağmen Islahat Fermanı ile gayrimüslimlere ve yabancılara yargılama bakımından tanınan ayrıcalıklar hukuk birliğini sarsıcı ve yıkıcı niteliktedir.²⁰⁷ Ayrıcalıklar amaçlanan “eşitlik” ilkesini uygulanamaz hale getirecek, Müslüman tebaanın gayrimüslimlere olan öfke ve düşmanlığını daha da arttırmaktan başka bir işe yaramayacaktır.²⁰⁸

Fermanla ilgili tepkilere gelince: İngiltere, Fransa ve Avusturya elçileri fermanın ilanından memnun kaldıklarını belirtmişler, hatta Fransız elçisi “Devlet-i aliyye'nin bu kadar feda-kârlık edeceğini me'mûl (ümit etmek) etmez idik” diyerek memnuniyet ve şaşkınlığını dile getirmiştir.²⁰⁹ Büyük devletlerin memnuniyetine rağmen fermanla gayrimüslimlere getirilen haklar, Müslüman tebaanın tepkisine yol açtı. Müslümanlar fermana tepkilerini “*artık gâvura gâvur denmeyecek*” şeklinde sloganlaştırdılar. Hatta Cidde, Şam, Lübnan gibi yerlerde Hıristiyanlara yönelik saldırılar da başladı. O kadar ki valiler, Müslümanların hoşnutsuzluğunu gidermek için sıkı tedbirler almak zorunda kaldılar.²¹⁰ Bunlardan başka ferman Osmanlı ulemâsını memnun etmediği gibi kilise ruhanilerini de sevindirmede. Çünkü ferman bunların millet denilen cemaatler üzerindeki yetkilerini ve çıkarlarını kısıtlıyordu. Yine Rum tebaa Ermeni ve Yahudilerle bir tutulmayı asla kabul edemeyeceklerini defalarca dile getirmişlerdir. Hatta Rumlardan bazıları “devlet bizi Yahudilerle bir etti. Biz İslâm'ın tefevvukuna razı idik” diyerek tepkilerini dile getirmiştir. Müslüman tebaa ise hâkim millet olma vasıflarını yitirdikleri için fermana tepkiliydi.²¹¹

²⁰⁷ Örneğin Islahat Fermanı'na göre gayrimüslimler bazı hukuk işlerinde isterlerse Osmanlı yargısına başvurmak yerine kendi patrikhanelerine müracaat edebileceklerdi. Fermanın hükümleri için bk. Üçok-Mumcu-Bozkurt, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 275.

²⁰⁸ Üçok-Mumcu-Bozkurt, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 275.

²⁰⁹ *Tezâkir*, I, 70.

²¹⁰ Akşin, *Kısa Türkiye Tarihi*, s. 34; Engelhardt, *Tanzimat*, s. 87.

²¹¹ *Tezâkir*, I, 68; Gülsoy, “Islahat Fermanı”, s. 188.

Cevdet Paşa'nın Islahat Fermanı hakkındaki görüşlerine gelince; ona göre, Bâbiâli, kendisinin zamanla yapabileceği düzenlemeleri fermana koymakla devleti dış politikada sıkıntıya sokmuştur. O fermanın bir ihtiyaçtan çok Avrupa'ya hoş görünmek amacıyla yayınlandığını düşünmektedir. Bu anlamda Fuad Paşa'ya öfkeli. Ona göre fermanla gayrimüslim tebaanın müslümanlarla eşit haklara sahip olması ehl-i İslâma çok dokunmuştur. Bu konudaki düşüncelerini “Âba ve ecdadımızın kanlarıyla kazanılmış olan hukuk-u mukaddese-i milliyemizi bugün ga'ib ettik. Millet-i İslâmiyye millet-i hâkime iken böyle bir mukaddes haktan mahrum kaldı. Ehl-i İslâma bir ağlayacak ve matem edecek gündür” diyerek dile getirmiştir.²¹²

Islahat Fermanı'ndan sonra gayrimüslim Osmanlı halklarının din hukukunda iki önemli gelişme başladı. Bu gelişmelerden birincisi gayrimüslim ulusların birer ulus olma yoluna girmesidir. Dolayısıyla ferman onların ulusal bağımsızlık isteklerinin bir manifestosu olmuştur. Diğeri ise milletleri kilise meclislerine ilk kez ruhbanda olmayan birilerinin girmesidir. Böylece Osmanlıdaki Hıristiyan cemaatlerde uluslaşma ile laikliğin aynı anda başladığı kabul edilmektedir.²¹³

1.7.4. Kânûn-ı Esâsî

Kânûn-ı Esâsî 1876 tarihinde ilan edilen Osmanlı anayasasıdır.²¹⁴ Tanzimat'la başlayan modernleşme sürecinin tabii bir sonucudur.²¹⁵

II. Abdülhamid tahta çıktıktan hemen sonra anayasa hazırlıklarını başlattı. Bu amaçla Mithad Paşa başkanlığında, ulema, asker ve bürokratlardan oluşan Meclis-i Mahsusa adlı bir heyet oluşturuldu. Heyet başta Fransa olmak üzere Batılı devletlerin anayasalarını gözden geçirip bir taslak hazırladı. II. Abdülhamid taslağı kendi hükümlerini güçlendirecek bazı değişiklikler yaptıktan sonra onayladı.²¹⁶ Anayasa, İstanbul (Tersane) Konferansı'nın başlama günü olan 23 Aralık 1876'da yürürlüğe kondu. Anayasanın özellikle bu günde ilan edilmesi konferansta Rusya'nın isteklerini boşa çıkarmak, Rusya'nın rakibi olan devletlerin desteğini alabilmek içindi.

²¹² *Tezâkir*, I, 67-74.

²¹³ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 228.

²¹⁴ Kânûn-ı Esâsî için bk. Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 309-427; Mehmed Akif Aydın, “Kânûn-ı Esâsî”, *DİA*, XXIV (2001), s. 328-330; Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 129-173; Şeref Gözübüyük, *Açıklamalı Türk Anayasaları*, Turan Kitapevi, Ankara 2002, s. 1-43; Karal, *Osmanlı Tarihi*, VIII, 215-230.

²¹⁵ Aydın, “Kânûn-ı Esâsî”, s. 328.

²¹⁶ Gözübüyük, *Açıklamalı Türk Anayasaları*, s. 4.

Meşrutiyetin ilan edildiği ve konferans çalışmalarına gerek kalmadığı katılan devletlere bildirilmişse de konferanstaki temsilciler bu uyarıyı ciddiye almadı.²¹⁷

Meşrutiyetin ilanında etkili olan Genç Osmanlılar meşrutiyet idaresinin kurulmasını devletin yuvarlanmakta olduğu uçurumdan kurtulması için tek esaslı tedbir olarak görmekte idiler.²¹⁸ Kânûn-ı Esâsî'nin ilanı ile Osmanlı Devleti meşrutiyet yönetimine geçti. Halka ilk kez yönetime katılma hakkı tanındı. Buna rağmen özünde çok bir şey değişmedi. Bu anayasa hemen hemen hükümdarı hiçbir şartla bağlamıyordu. Aksine anayasanın kendisi, hükümdarın iradesine birçok şartla bağlanmıştı.²¹⁹ Anayasada birçok konuda son söz yine padişahındı. Meclis-i Mebusan'ın varlığı ise sadece sembolikti. Çünkü meclisi açma ve kapatma yetkisi padişaha aitti. Nitekim meclis iki dönem görev yapabildi. Sultan II. Abdülhamid, 1877-78 Osmanlı-Rus harbini gerekçe göstererek meclisi kapattı ve anayasayı uygulamadan kaldırdı.

²¹⁷ Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, II, 81; Karal, *Osmanlı Tarihi*, VIII, 9.

²¹⁸ Karal, *Osmanlı Tarihi*, VIII, 217.

²¹⁹ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 333.

BÖLÜM II

AHMED CEVDET PAŞA'NIN YÖNETİM VE MERKEZİ İDARE İLE İLGİLİ TESPİT VE ÖNERİLERİ

2.1. Cevdet Paşa'nın Devlet ve Hükümet Anlayışı

Cevdet Paşa'nın devlet anlayışı birkaç istisna dışında İbn Haldun'un devlet anlayışı ile paralellik gösterir. Onun devlet anlayışı insanlığa bakışı ile yakından ilgilidir. Paşa'ya göre insan, hayvandan farklı olarak tek başına yaşayamaz. Bu nedenle insanlar bir araya gelip cemiyet kurmaya ve birbirlerine yardım etmeye muhtaçtır. Zira insan medenî yaşamayı ve kendi hayat seviyesini yüksek tutmayı bilir.²²⁰

Cevdet Paşa insan topluluklarının geçmişini üç merhaleye ayırır. İlk aşama göçebelik (bedevîlik), ikincisi yerleşiklik (hazarîlik), sonuncusu ise medeniyet aşamasıdır. Bedevîlik aşamasında çadırda yaşayan insan, tarım ve hayvancılıkla uğraşır. Ancak günlük ihtiyaçlarını karşılayacak kadarını üretir. Eğitim, bilim, sanat vb. meziyetlerden mahrumdur. O insanlığın bu evresini “kabile toplumu” olarak vasıflandırır. Ona göre her insan topluluğu zorunlu olarak bedevîlik köprüsünden geçmiştir. İkinci aşama olan hazarîlik, insanın yerleşik hayata geçiş aşamasıdır. Bu dönemde toprağı işleyen insan, köyler ve şehirler kurmuştur. Üretim çeşitlendiği ve arttığı için insan bir önceki döneme göre daha rahat yaşamaktadır. Medeniyet aşaması ise bir toplumun ulaşabileceği en üst merhalelidir. Cevdet Paşa'ya göre bu merhaleye ulaşmanın temel şartı, insanların kemale erdirilmesidir ki bu da ancak eğitim ve öğretimle olur.²²¹ Medeniyet aynı zamanda toplumların devlet olarak örgütlenme aşamasıdır. Bundan dolayıdır ki Cevdet Paşa, medeniyet ile devlet kavramlarını çoğu kez aynı anlamda kullanır. Başka bir ifade ile devlet kuran her toplum medenileşir.²²² O, toplumların ulaştıkları bu seviyeyi “medeniyet/devlet-saltanat düzeyi” olarak isimlendirir. Sözün özü Cevdet Paşa'ya göre devlet ve saltanat ancak medeniyet seviyesine ulaşmış toplumlarda görülebilir.²²³

²²⁰ *Tarih-i Cevdet*, I, 25.

²²¹ Bk. Halaçoğlu-Aydın, “Cevdet Paşa”, s. 445.

²²² *Tarih-i Cevdet*, I, 25; Yazan, *Cevdet Paşa'nın Toplum ve Devlet Görüşü*, s. 40.

²²³ Turan, “Cevdet Paşa'nın Kültür Tarihimizdeki Yeri”, s. 14.

Cevdet Paşa'nın devlet anlayışı “toplum sözleşmesi”²²⁴ teorisine benzer mahiyettedir. Zira insan yaradılışı itibarıyla bencildir. Sahip olduğu ile yetinmez. Bunun için de daima başkalarının sahip olduklarını ele geçirmenin peşindedir. Paşa'ya göre böyle bir durumda insanın yaradılışında var olan kötülüklerden korunma ve menfaatleri temin etme içgüdüğü devreye girer. İşte tam bu noktada insanları haklarına razı edecek bir güce, bir üst otoriteye ihtiyaç vardır. Bu gerekliliğin farkına varan topluluklar bir araya gelerek devlet denilen en üst otoriteyi kurmuştur. Özgürlüklerinin bir kısmından kendi hür iradesi ile vazgeçen insan, bu üst otoritenin kurallarına uyararak kendini daha güvende hissetmiştir. Cevdet Paşa'ya göre medenî seviyeye ulaşmış toplumlar bir devletin himayesine sığınarak düşman veya yabancı endişesinden kurtulur. Devlet otoritesinin koyacağı kurallara uyararak birbirlerine zarar vermezler. Can ve mal güvenliğini bu şekilde sağlayan insan bir yandan beşerî ihtiyaçlarını karşılarken bir yandan da “kemalât-ı insaniye” sini tamamlar. Yani kendini bilim, kültür ve teknoloji bakımından geliştirmeye zaman ve imkân bulur.²²⁵

Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*'te devleti insana benzetir. Nasıl ki insanın çocukluk, yetişkinlik ve yaşlılık gibi hayat merhaleleri varsa devletlerinde aynı merhalelerden geçtiğine inanır. Ona göre devletin kuruluş aşaması insanın çocukluğu gibidir. Genç insanın ihtiyaç ve beklentilerinin artması gibi devletler de geliştikçe ihtiyaçları artar. Artık devletin bu aşamada başlangıçtaki sadeliği kalmaz. İşler ve masraflar artar. Devletin son hali ise insanın yaşlılık hali gibidir. Bu aşamada devlet varlığını tek başına sürdürmekte bir hayli zorlanır. Bu bakımdan her merhalede o dönemin yapısına ve özelliğine göre tedbir alınmalıdır. Nasıl ki bir insan sağlığını koruma hususunda yaşına göre davranıp tedbirler alıyorsa devletler de bir durumdan diğerine geçerken ona göre tedbirler almalıdır.²²⁶

Cevdet Paşa, devletin niçin kurulduğunu açıklarken, nasıl kurulduğu sorusunu uzun uzadıya araştırmaz. Mürşidi İbn Haldûn'un “*asabiye*” teorisini olduğu gibi

²²⁴ Toplum sözleşmesi ya da sosyal mukavele olarak adlandırılan bu kuram devlet ve egemenlik kavramlarının ortaya çıkışını açıklamaktadır. Başlıca kuramcıları İngiliz Thomas Hobbes (ö. 1679) ile Fransız Jean Jacques Rousseau (ö. 1778)'dur. Toplum sözleşmesi kuramının temelinde birbirlerinin saldırısından dolayı güvenlik sıkıntısı yaşayan insanların bir devlet veya üst otoriteye, özgürlüklerinin bir kısmından hukukun üstünlüğü anlayışı ile vazgeçerek bağlandığı anlayışı yatmaktadır. Bk. Yasemin Işıktaç, *Hukuk Felsefesi*, Filiz Kitabevi, İstanbul 2006, s. 169-174. Daha ayrıntılı bilgi için bk. Jean Jacques Rousseau, *Toplum Sözleşmesi* (çev. Vedat Günyol), İş Bankası Yayınları, 9. Baskı, İstanbul 2012; Thomas Hobbes, *Leviathan* (çev. Semih Lim), YKY, 6. Baskı, İstanbul 2007.

²²⁵ *Tarih-i Cevdet*, I, 13.

²²⁶ *Tarih-i Cevdet*, I, 27; Kemal Sözen, “Ahmet Cevdet Paşa'nın Tarihçiliğimize Getirdiği Yeniliklerin Felsefi Tahlili”, *Süleyman Demirel Üniv. İFD*, 9 (2002), s. 17.

benimser. Asabiyet insan topluluklarında fertleri birbirine bağlayan, onlarda tek bir kabile, tek millet, tek ümmet oldukları hissini uyandıran bağıdır. Bu bağ da kandır. Fakat bu bağ maddî olmaktan çok manevî bir duygu, hatta şuurdur.²²⁷ Başlangıçta fertleri bir arada tutan kan bağı zaman içinde zayıflar. Çünkü aynı asabiyeti paylaşan, yani aynı soydan gelen fertler arasında zamanla iktidar kavgaları başlar. Zira iktidarını sağlamlaştıran bir hanedan, kendini iktidara taşıyanların varlığına dayanamaz artık. Bu kavga aynı hanedanın fertleri arasında olabileceği gibi bazen de aynı asabiyete tabii farklı hanedanlar arasında olabilir. Cevdet Paşa bu duruma Arapları örnek verir. İslâm'ın ilk dönemlerinde bütün Araplar, “yekdil ve yekvücut“ iken devletlerinin güçlü olduğunu, ama dayanışmanın zayıflamasıyla şarkta ve garbta Arap asabiyetinin çökmeye başladığını yazar.²²⁸

Cevdet Paşa'ya göre asabiyeyi zayıflatan bir diğer husus da toplumun ulaştığı medenî seviyedir. Devletin kurulmasında başlıca âmil olan medeniyet aynı zamanda yıkılma sebebi de olabilir. Şöyle ki: Toplumların refah seviyesi artıkça rahat yaşama isteği de artar. Bu da bireyleri tembelleşir. Dinamizmini kaybetmiş bu tür devletler asabiyenin güçlü olduğu toplumlar tarafından kolaylıkla yıkılabilir. Mesela Cevdet Paşa, Abbasi Devleti'nin çöküşünü aşırı rahata alışan Arapların devlet idaresiyle candan alakadar olmamalarına bağlar. Rahata alışmış bu tür toplumların hâkimiyetlerini sürdürebilmek için bazen de yabancı güçlerin yardımına başvurdukları görülmektedir. Nitekim Paşa, bu konuda Türk ve Acem gücünden yararlanan Arapları örnek verir. Abbasiler, VIII. yüzyılın sonlarından itibaren yönetimde Acem, orduda ise Türklere görev vermeye başladı. Başlangıçta sıradan asker olan Türkler kısa zamanda valilik ve komutanlık gibi yüksek makamlara sahip olmuş, giderek Abbasi yönetimini ele geçirmiştir. Cevdet Paşa'nın ifadesiyle “böylece Abbasi halifelerinin bir yere fermanı geçmez” olmuş ve sonuçta bir yüzyıl sonra Abbasi hilafeti sadece isimden ibaret kalmıştır. Zira daha zinde bir asabiyete sahip olan kavimler, eski devletin yerini almıştır.²²⁹

Cevdet Paşa'ya göre asabiye anlayışı da zaman içerisinde değişime uğrar. Toplumlar geliştikçe kan bağına dayanan kabile asabiyeti yerini dinî asabiyeye bırakır. Dinî asabiye ise ancak dayanışmanın çok güçlü olduğu toplumlarda başarıya ulaşır. Bu anlamda yerleşmesi kan bağına dayanan asabiyeye göre daha zordur. Bu zorluğa

²²⁷ Ercüment Kuran, “Türk Tefekkür Tarihinde Ahmed Cevdet Paşa'nın Yeri”, *Ahmed Cevdet Paşa Semineri 27-28 Mayıs 1985 Bildiriler*, İÜEF Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul 1986, s. 8.

²²⁸ *Tarih-i Cevdet*, I, 30-38.

²²⁹ *Tarih-i Cevdet*, I, 33.

rağmen yerleştikten sonra toplumsal dayanışmayı bir kat daha sağlamlaştırır. Din, kabile dayanışması ile birleşince karşı konulmaz bir güç olur. Paşa bu duruma Osmanlı'yı örnek gösterir. O Osmanlı'nın güçlenmesini iki asabiye; kavmî asabiye ile dinî asabiye birleştirebilmelerine bağlar. Yani kan bağı ile iman gücünü birleştiren Osmanlı bu sayede büyümüştür. Paşa'nın Osmanlı Devleti'ni bir ağaca benzettiği nakledilir. Osman Gazi'nin ektiği ağaç Kanuni Sultan Süleyman zamanında hadd-i kemâle ermiştir. Osmanlı Devleti'nin büyümesinde Türklüğün payı bulunmakla birlikte asıl amil Yavuz Sultan Selim'in hilafetle saltanatı birleştirmesidir.²³⁰ Cevdet Paşa, Osmanlı Devleti gücünün doruğunda iken askerî ve mülkî işleri geliştirmek yerine gevşettiğini, maarif ve sanayide ilerleyecek yerde bunları ihmal ettiğini, yönetimin her alanında nizamsızlığın başladığını belirterek Osmanlı'da da asabiye'nin zayıflamaya başladığına işaret eder.²³¹

Cevdet Paşa'nın devletin görevleri konusundaki görüşlerine gelince; ona göre devletin iki temel görevi vardır. Birincisi, memleket içinde sosyal adaleti kurarak halkın haklarını hukuk çerçevesinde korumak, ikincisi ise sınırları düşman saldırısından korumak yani devletin bağımsızlığını sağlamaktır. Birinci görevin ifasından mahkemeler sorumludur. Cevdet Paşa'ya göre hukuk kurallarının geçerli olmadığı yerde her türlü fenalığın çıkması normaldir. Bir bostancı bir hamalı, bir humbaracı bir kürdü öldürebilir. Eğer hükümet hemen harekete geçip katilleri yakalar ve gerekli cezayı verirse halka güven vereceği gibi, suç işlemek isteyenler üzerinde de caydırıcılığı olur. Ama hükümetler bu konuda gevşeklik yaparsa devletten ümidini kesen insanlar kendi adaletlerini kendileri sağlama yoluna gidebilirler. Böyle bir durumda Paşa'nın kendi ifadesiyle "câhiliyet devresinde olduğu gibi hâmiyet-i kavmiye ve gayret-i cahiliye meydana çıkar." Sonunda da bu çeşit kanunsuz ve uygunsuz hareketler çoğalır. Kısacası Paşa'ya göre geciken adalet adalet değildir.²³²

Devletin ikinci görevi olan ülkenin korunması görevinden ise heyet-i askeriye sorumludur. Paşa askeriyenin bu sorumluluğunu zamanında ve kusursuz yerine getirebilmesi için "îfây-ı vazîfe edebilecek sûrette hâzur u müheyyâ" (amade) olması gerektiğini ihtar etmiştir. Paşa'ya göre bir devletin mahkemeleri ne kadar muntazam ve mükemmel olursa kuvve-i ma'nevîyesi o kadar güçlü, ordusu ne kadar güçlü olursa dahilî ve haricî şanı da o kadar büyük olur. Yani Paşa'ya göre bir devletin ünü, şerefi ve

²³⁰ Kuran, "Türk Tefekkür Tarihinde Ahmed Cevdet Paşa'nın Yeri", s. 9.

²³¹ *Tarih-i Cevdet*, I, 196.

²³² *Tarih-i Cevdet*, VI, 2658.

yükselişi bu vazifelerini layıkıyla yerine getirip, getirmediğine bağlıdır.²³³ Cevdet Paşa, Devlet-i Aliyye’de bu gereklerin yerine getirilmesine hassasiyet gösterildiğine inanır. Ona göre başta sultanlar olmak üzere tüm yöneticiler bu konuda titiz davranmış, iç ve dış meselelerle yakından ilgilenmiştir.²³⁴

Devletin görevlerini bu şekilde açıklayan Cevdet Paşa, bu görevlerin en iyi şekilde yerine getirilmesi için devlet kurumlarının uyumlu çalışması gereğine de vurgu yapar. Paşa devleti bir saate, kurumlarını da saatin çarklarına benzetir. Devlet kurumları arasında neden ahenk olması gerektiğini “kaldiki bir sâatin çarhları yekdiğere merbût ve sıhhat üzere işlemesi, her çarhının düzgün ve bir-birine uygun olmasıyla meşrut olduğu gibi umûr-ı devlet dahi bir-birine merbût ve intizâm üzere cereyân eylemesi hepsinin hüsn-i intizâmında mütenâsib ve mütenâsık olmasına menûttur. Ale’l husûs hey’et-i icrâiyye intizâmsız olduğu halde diğer hey’etlerin devâm-ı intizâmı kaabil olamaz... Bir şu’benin intizâmsızlığı diğer şu’ubâtının intiz’amına hâlel getirir” cümleleriyle ifade eder.²³⁵ Cevdet Paşa’ya göre devlet kurumları arasındaki bu ahengi sağlayabilmek ancak güçlü bir hükümetin varlığı ile mümkündür.

Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*’in ilk cildinde hükümet biçimleri hakkında ayrıntılı bilgi verdiği gibi kendisinin taraf olduğu hükümet sistemi hakkında da ipuçları verir.

Cevdet Paşa, hükümetleri mutlak, meşruti ve cumhuriyet hükümetleri olmak üzere üçe ayırır. Mutlak hükümet halkın hiçbir şekilde etkili olmadığı, tamamen kralın iradesine dayanan hükümet şeklidir. Paşa mutlak hükümet biçimine Fransa’nın ihtilal öncesi idaresini örnek verir. Meşruti hükümetleri ise ikiye ayırır. Birinci kısım umumî meşrutiyet olup halkın tamamının eşit olduğu başka bir ifade ile sınıf ayrımlarının olmadığı idaredir. Bu idarede devletin vekillerinden başka halk tarafından seçilmiş bir meclis kralın yanında yönetimde söz sahibidir. Paşa bu tür yönetimlere örnek olarak Almanya ve İtalya hükümetlerini verir. Meşrutî yönetimlerin ikinci kısmında ise halk eşit değildir. İngiltere örneğinde olduğu gibi asillerden oluşan meclis yetki bakımından halkın seçtiği meclisten daha üstündür. Karar tasarıları halk meclisinde görüşüldükten sonra asiller meclisinde karara bağlanır. Parlamento adı verilen bu meclisler sürekli açık olmayıp yılın ancak üç ya da dört ayında faaliyette bulunurlar. Devletin vekilleri kral tarafından atanmış memurlar olup, kral her hususta parlamentoya karşı sorumludur. Cevdet Paşa cumhuriyet yönetimine ise ABD’yi örnek verir. O cumhuriyeti bir

²³³ *Tezâkir*; IV, 97, *Tarih-i Cevdet*, I, 84.

²³⁴ *Tarih-i Cevdet*, I, 84.

²³⁵ *Tezâkir*; IV, 98.

hükümdarın olmadığı, halk tarafından seçilen bir başkanla, yine halk tarafından seçilen meclisin devleti yönetmesi olarak izah etmektedir.²³⁶

Cevdet Paşa'nın hükümet anlayışına gelince; O mutlak hükümetten yanadır. Paşa, dini sadece bir iman ve ibadetler bütünü olarak görmez. Ona göre İslâm dini aynı zamanda bir dünya görüşü ve hayat tarzıdır. Devletin de İslâmî kaidelerle yönetilmesi gerektiğine inanır. Paşa Batı medeniyetinin Hıristiyanlıktan doğduğuna inandığından Batı'nın siyasi müesseselerinin alınmasına karşı çıkar. Kânûn-ı Esâsî'nin tanzimine ve Fransız medeni kanununun alınmasına karşı çıkmasının nedeni de budur. İslâmiyet'in disiplini bozmamak şartıyla herkese yeteri kadar hak ve hürriyet verdiği inanan Paşa bu nedenle İslâmî şartlara ve esaslara uyan devletin hem adaleti, hem hak ve hürriyetleri, hem de siyasi iktidarın daima muhtaç olduğu inzibat ve iktidar gücünü daha iyi gerçekleştireceğine inandığı nakledilir.²³⁷

Cevdet Paşa'nın aynı eserinden sosyalizm hakkındaki düşüncelerini de öğrenmekteyiz. Bu görüş onun tarafından asla tasvip görmemiştir. O sosyalist fikirleri savunanları, “mülkiyet hakkı ve evlilik müessesesini inkâr eden bu alçaklar” ve “bunların her birinden her gün bir fenalık beklenir” cümleleriyle ağır şekilde eleştirmiştir.²³⁸ Ziya Gökalp de sosyalizm konusunda Cevdet Paşa'ya benzer görüşlere sahiptir. Ona göre sosyalizm milliyet fikrinin düşmanıdır. Bu nedenle Türklerin karakterine uygun olmayan bir fikir varsa o da sosyalizmdir.²³⁹

2.2. Padişahlık ve Dönemin Padişahları Hakkındaki Düşünceleri

Cevdet Paşa daha önce belirttiğimiz gibi monarşiden yanadır. Ona göre Osmanlı hükümdarları halife olarak şeriatın koruyucusu, Müslümanların baş imamı; padişah olarak da devletin tek sahibidir. Ayrıca hilafet ve saltanatı birbirinden ayrılmaz iki güç olarak kabul eder. Ona göre Osmanlı'nın asıl büyüklüğü hilafet ve saltanatı birleştirmesinden doğmuştur. Paşa, halife/padişahın yetkisine ve idaresine müdahale edilmesini doğru bulmaz. Zira ona göre padişahlar Müslümanların imamı ve Şeriat'ın koruyucusu olarak saltanat sürmektedir. Onun bu düşüncesinden hareketle Şer'î

²³⁶ *Tarih-i Cevdet*, I, 28

²³⁷ S. Hayri Bolay, “Cevdet Paşa'nın Dine Bakışı”, *Ahmed Cevdet Paşa Semineri 27-28 Mayıs 1985 Bildiriler*, İÜEF Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul 1986, s. 104.

²³⁸ *Tarih-i Cevdet*, I, 29

²³⁹ Gökalp, *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak*, s. 73-74.

hükümleri uygulamakla görevli padişahın uygulamalarına müdahalenin Şeriata da müdahale etmek anlamına gelebileceği sonucuna varılabilmektedir.²⁴⁰

Cevdet Paşa Osmanlı padişahlarını Avrupalı krallardan farklı bir yere koyar. Paşa başta Fransa kralı olmak üzere Avrupa'daki hükümdarların halklarına karşı müstebit olduklarını, bundan dolayı ihtilal ve isyanların çıktığını, Osmanlı'da bu tür parçalanma ve şiddet gösterilerinin olmadığını söyler. Bunu da padişahların idaredeki başarılarına ve halklarına olan sevgilerine bağlar. Zira Paşa'ya göre Osmanlı padişahları İslâm'ın gereği olarak halklarına zulmetmemiş, âdil ve eşit yönetim halkların devlete olan bağlılığını arttırmıştır. O Osmanlı Devleti'nde sınıf çatışmaları zulüm ve feodalitenin görülmemesini padişahların bu politikasına bağladığı nakledilir.²⁴¹

Cevdet Paşa padişahlık ve halifelîği birlikte değerlendiren bu görüşlerine padişahların kararlı olması gerektiği esasını da eklemektedir. Ona göre padişahın yüksek iradesi ve gayreti ile her türlü müşkülü aşmak mümkündür. Dolayısıyla padişahın kararlı tutumu ve devlet işlerini doğrudan ele alması devleti içine düştüğü müşkülden kurtarılabilir. Cevdet Paşa'dan kalan belgelerin tasnif edildiği Yıldız Esas Evrakı'nda yer alan bir belgede Cevdet Paşa “Himem celile-i hazret-i cihân dâri her türlü müşkülâtın hâlli kabildir. Fakat bi'z zât azm-i kat'i ile tedâbir-i mülhemiyet âyât-ı mevkûfdur” diyerek padişahın devlet yönetiminde tek yetkili olması gerektiğini ifade ettiği belirtilir. Ayrıca Paşa, padişahın güçlü bir iradeye sahip olması ve devlet idaresini kendi eline almasının önemini vurgulamak için geçmişten bir misal verir. Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa, Sultan Abdülmecid'i ziyaret için İstanbul'a gelir. Sohbet sırasında söz ıslahatlardan açılır ve Mehmed Ali Paşa'nın padişaha “efendim bendegân bir muntazam dolabı döndürebilir ama eğriyi doğrultamazlar, eğriyi ancak hükümdarlar doğrultabilir” dediği, Paşa'nın bu örnekten maksadının devlet idaresinde bulunan memurların işleyen süreci sürdürmelerinin normal olduğu, hataların ise ancak hükümdarların iradesiyle düzeltilebileceğine dikkat çekmek olduğu belirtilir.²⁴²

Cevdet Paşa'ya göre saltanat sahibi kimseler herhangi bir şekilde başkalarına karşı minnet altında kalmak istemezler. Bundan dolayı kendinin hükümdar olmasını sağlayan kimse veya kimseleri gördükçe hükümdarların rahatı ve huzuru kaçar. Kendilerini tam anlamıyla iktidar sahibi olarak görmezler. Onları ortadan kaldırmadıkça kalpleri rahat etmez. Bundan dolayıdır ki bir hükümdarın tahta çıkmasını sağlayan

²⁴⁰ *Tarih-i Cevdet*, I, 29.

²⁴¹ Bk. Halaçoğlu-Aydın, “Cevdet Paşa”, s. 445.

²⁴² Mustafa Oğuz, “Osmanlı Devleti Hakkında Cevdet Paşa'nın Görüşleri” *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, XXVI/26 (2009), s. 151.

kimse o hükümdar tarafından gazaba uğramıştır. Paşa bu durumun tecrübeyle sabit olduğunu tarihçe de ispat edildiğine inanır. Cevdet Paşa, Sultan Abdülaziz'in tahta çıkışı sırasında, yeni sultanın kendi çabaları sayesinde tahta çıkmış gibi bir hava yaratan Mehmed Ali Paşa ve Rıza Paşa'nın Abdülaziz tarafından birkaç gün sonra görevlerinden alındıklarını bu kanaatine örnek olarak vermiştir.²⁴³

Padişahlık hakkında kanaatlerini bu şekilde açıklayan Cevdet Paşa hizmetinde bulunduğu Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz hakkında da bir takım tespit ve eleştirilerde bulunmuştur. Sultan Abdülaziz hakkındaki malumatları sınırlı ve ölçülü iken Abdülmecid'in son dönemine dair ağır eleştirilerde bulunmuştur.

Sultan Abdülmecid, babası II. Mahmud'un, ölümü üzerine on yedi yaşında, 1 Temmuz 1839 da tahta çıkmıştır. O tahta çıktığında sadece saltanatı değil beraberinde, başta Mısır sorunu olmak üzere devleti kökünden sarsan birçok sorunu da miras olarak almıştır. Sultan Abdülmecid, Mahmud Celâleddin Paşa'nın ifadesi ile devlet gemisini tehlikeli bir girdapta bulmuştur.²⁴⁴

Cevdet Paşa, Sultan Abdülmecid'in tahta çıktığı yıl medrese eğitimi için memleketi Lofça'dan İstanbul'a gelmişti. Paşa'nın sultanla tanışması h. 1268/1852 yılında Sultan Abdülmecid'in Bâbiâli'yi ziyareti sırasında gerçekleşmiştir. Sultan Bâbiâli girişinde kendini karşılayanlarla selamlaşırken Cevdet Paşa'nın karşısına geldiğinde Sadrazam Âli Paşa'ya dönerek "Cevdet Efendi bu değil mi" diye sorup, ondan da olumlu yanıt aldığına "ben anı çok severim. Zirâ hem dirayetli ve ma'lûmâtlı bir zattır. Hem de hüsn-i ahlâkı vardır" diye söylemesi Cevdet Paşa'yı çok memnun etmiştir.²⁴⁵ Kızı Fatma Âliye Hanım, padişahın babasına bu şekilde iltifat etmesinin nedenini onun sarayda dönen entrikalarda taraf tutmayıp, hiçbir dedikodunun muhatabı olmadığına padişahın kulağına gitmesi olarak açıklar.²⁴⁶ Sultan Abdülmecid'ten sonra gelen padişahlara da hizmet etmesine rağmen Cevdet Paşa'nın hayatında Sultan Abdülmecid'in yeri hep ayrı kalacak ve onu daima "velinimetim" diyerek anacaktır. Hatta padişahın ölümüne çok üzüldüğünü "bir hedefim olmadan hayatımı devam ettiriyordum", "Abdülmecid Han hazretlerinin vefâtından ne derece müte'essir olduğumu ta'rif edemem" cümleleriyle ifade etmiştir.²⁴⁷

²⁴³ *Ma'rûzât*, s. 49; *Tezâkir*, II, 147.

²⁴⁴ Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, I, 31; Küçük, "Abdülmecid", s. 261.

²⁴⁵ *Tezâkir*, IV, 62.

²⁴⁶ Fatma Âliye Hanım, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, s. 110-111.

²⁴⁷ *Ma'rûzât*, s. 67; *Tezâkir*, IV, 82.

Sultan Abdülmecid karakter itibarıyla babasına benzemiyordu. İyi niyetli, halim ve merhametli idi. Bir Batı dilini kullanan ilk Osmanlı padişahıydı. Paris'ten getirttiği Fransızca gazeteleri okuyabilecek kadar bu dile hâkimdi.²⁴⁸ Cevdet Paşa'ya göre Sultan Abdülmecid kan dökmekten nefret ederdi. Bu yüzden savaş çıkışın istemezdi. Ahmed Rasim de Cevdet Paşa'nın Sultan Abdülmecid ile ilgili bu tespitine katılmaktadır.²⁴⁹ Cevdet Paşa Sultan Abdülmecid'in zeki, fatin (uyanık-kavrayışlı), sebat sahibi fakat hissî ve alingan bir padişah olduğu kanaatindedir. Yine Paşa'ya göre Sultan Abdülmecid çevresinin tesirinde kalır, kadınlarının, kızlarının ve de özellikle damatlarının telkiniyle hareket ederdi. Örneğin daha önce kaptan-ı deryalıktan aldığı Mehmed Ali Paşa'yı kız kardeşi Âdile Sultan'ın ısrarına dayanamayarak yine aynı makama atamıştı.²⁵⁰

Cevdet Paşa, eleştirdiği yönleri olmasına rağmen Sultan Abdülmecid'den çoğu kez sevgi, saygı ve övgüyle bahseder. Onun halkı tarafından çok sevilen, melek huylu, değerli bir padişah olduğuna inanır. *Ma'rûzât*'ta şunları yazar: “Gazi Sultan Abdülmecid Han hazretleri karakteri sağlam, talihi yaver, kıymet ve değerden anlayan, emrindekileri koruyan, merhametli bir padişahı. Devrinde Osmanlı memleketleri imar edildi. Herkes kendini emniyet ve huzur içinde hissetti. Doğrusu saltanatının ilk dönemleri çok güzel geçti. Hele 1844 ile 1854 yılları arasında İstanbul, özellikle Boğaziçi ferah ve tarif olunmaz güzelliklerle cennetten bir numune idi. Kırım muharebesinden de muzaffer olarak çıktı. Ondan sonra israf ve safahata alabildiğince düşülmesi sonucu çok büyük sıkıntı çekildi. Devlet borç batağına battı. Kendisi de üzüntüsünden hastalandı. Buna saray kadınlarının harcamalarına ses çıkaramaması sebep olmuşsa da, gerçekte onu bu hale düşüren vekilleriydi ki her biri diğerini padişahın gözünden düşürebilmek için israfa yarış halindeydiler.”²⁵¹

Cevdet Paşa'nın Sultan Abdülmecid'i en çok eleştirdiği yönü kadınlara fazla düşkün olmasıdır. Ona göre bu düşkünlük sultanın saray kadınlarının elinde oyuncak olmasına kadar varmıştır. Paşa'ya göre Sultan Abdülmecid'in bazı eşlerine tutku derecesinde bağlı olması, örneğin Serfirâz Hanım gibi, onların üzerinde otorite kuramamasına neden olmaktadır. “Zât-ı Şâhâne bu karıya pek ziyade meftûn ve mecbur idi. Ol fettanın dahi etmediği kalmadı. Masârifine Hazîne-i Hassa değil, cihânın hazâini olursa kifâyet etmez. Zât-ı Şâhâne kendisini bundan alamayıp bu cihetle sair kadınlar

²⁴⁸ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 120.

²⁴⁹ *Ma'rûzât*, s. 43; Ahmed Rasim, *Osmanlı Tarihi*, IV, 262; Karal, *Osmanlı Tarihi*, VI, 98.

²⁵⁰ *Ma'rûzât*, s. 31; *Tezâkir*, I, 23.

²⁵¹ *Ma'rûzât*, s. 26, 48.

nazarında kendisini müttehim (suçlu-kabahatli) gibi add ederek anlara dahi bir şey diyemiyordu. Anlar dahi birbiriyle inadına yarışa çıkar gibi isrâfâta düşüp Hazîne-i Hassa'yı iflasa çıkardılar...Geçenlerde saray amelesi için güç hâl ile tedârik olunabilen on beş bin keseyi alarak beş bin kesesini götürüp kendi eliyle Serfirâz Hanım'a vermiş ve sâir kadınlara dahi hakk-ı sükût olarak beşer yüz kese ihsan buyurmuş.” diyerek eleştirisine devam eder. Padişahın kadınlarının etkisi altında kaldığına bir başka kanıt da Ömer Paşa'ya söyledikleridir. Hersek'i teftiş etmesi için görevlendirdiği Ömer Paşa veda için huzuruna çıktığında sultan Abdülmecid ona “İnşallah başarı gelirsin. Lakin beni bulamayacaksın. Beni hanımlarım ve kızlarım bitirdi” diye serzenişte bulunmuştur. Paşa yine aynı eserde “ yirmi yerde ebniye (bina) hassa inşâatı var” diyerek isarafın bir başka çeşidini gösterir.²⁵²

Sultan Abdülmecid'in kadınlarla çok sık birlikte olmasının vücudunu yıprattığı ve bünyesini zayıflattığını Paşa “... O da nev'i beşerden değil mi? Bu rüzgâr anı da çarptı. Nisvan ile kesreti musahabetinden naşi vücud-u hümayunlarına günden güne zaaf geldi. Onun bu zaafı kendini çok seven halkını da üzmekteydi” şeklinde anlatır. Bu düşkünlüğün sonucunda sultanın heybetli görüntüsünün yok olup, canlı bir cenazeye benzediğini, tören için geldiği Enderun'da atının üzerinde bile güçlkle durabildiğini yazar.²⁵³ Sultan Abdülmecid her ne kadar otuz dokuz yaşında veremden ölmüşse de Cevdet Paşa sultanın genç denecek yaşta ölmesinden saray kadınlarını ve vekilleri sorumlu tutar. Ona göre saray kadınlarının aşırı harcamalarına ses çıkaramaması, ayrıca vekillerin göze girmek ya da rakiplerini gözden düşürmek amacıyla çevirdikleri entrikalar sultanın üzüntüden hastalanmasına ve ölümüne neden olmuştur. Cevdet Paşa'nın ifadesine göre kadınların harcamalarından ve devlet adamlarının çevirdiği dolaplardan usanan Sultan Abdülmecid, “seccadenin dört ucunu salıvermiş” yani hiçbir şeyi umursamamış, işleri oluruna bırakmıştır.²⁵⁴ Sultan Abdülaziz de ağabeyi Abdülmecid'in bu yönünü eleştirmiş, cülûsundan hemen sonra Rıza Paşa'ya “ben birader gibi karı ve oğlan ile eğlenemem. Beni işe alıştırın” demiştir.²⁵⁵

Cevdet Paşa, Sultan Abdülmecid'in taklitçiliğe varan aşırı yenilik düşkünlüğünden ve padişahlığının son yıllarındaki sefahat ve israfından bunalan halkın Abdülaziz'i bir kurtarıcı gibi gördüğünü, hatta Abdülaziz'in tahta çıkmasının halkta

²⁵² *Ma'rûzât*, s. 31-32; *Tezâkir*, II, 51, 65.

²⁵³ *Ma'rûzât*, s. 25, 41; *Tezâkir*, II, 132.

²⁵⁴ *Tezâkir*, II, 24.

²⁵⁵ *Tezâkir*, II, 151.

memnuniyet yarattığını ifade eder.²⁵⁶ Engelhardt da Cevdet Paşa gibi düşünmekte, halkın bu iradesiz hükümdardan kurtulmayı dilediğini, Abdülaziz'in tahta çıkmasının beklendiğini yazmaktadır.²⁵⁷

Cevdet Paşa, Sultan Abdülmecid'in ölümünü yukarıda ifade edilen nedenlerden başka biraz da doktorlarının yetersizliğine bağlar. Ona göre Sultan kendi doktoru Karateodori Kostantin'den başkasına muayene olmayı kabul etmemiş söz konusu doktor da hastalığı teşhis edememiştir. Hastalığın ilerlemesi üzerine başka doktorlar tarafından da muayeneye ikna edilen sultanın verem olduğu, son safhasında gelen hastalığın sultanın vücudunu bitirdiği anlaşılmıştır. Yine Cevdet Paşa'ya göre sultanın ilaçlarını zamanında almaması ve perhizine dikkat etmemesi hastalığın seyrini hızlandırmıştır.²⁵⁸

Bütün bu olumsuzluklara rağmen Cevdet Paşa'ya göre Sultan Abdülmecid halkı tarafından da çok sevilen bir padişah'tır. Ona göre vefat eden sultanın cenaze töreni bu sevginin delilidir. Sultanın cenazesinde imamın helallik istemesi sırasında orada bulunan herkesin büyük bir samimiyetle hakkını helal ettiğini ayrıca, herkesin yürekte dua ettiğini yazar. Bir kişinin cenazesi sırasında o kişinin iyi bir insan olduğuna kırk kişi şahitlik ederse ölünün günahlarının affedileceğine dair bir hadisten bahseden Cevdet Paşa, cenazeye katılan binlerce kişinin iyiliğine şahit etmesiyle ölen padişahın günahlarından kurtulduğuna dair kimsede en küçük bir tereddüdün kalmadığına inanır. Katıldığı vekil cenazelerinin hiçbirinde böyle bir duygu seline rastlamadığını ifade eder. Cevdet Paşa'ya göre II. Mahmud'un vefat günü İstanbul'u bir korku ve dehşet sarmışken, Sultan Abdülmecid'in vefat günü İstanbul için bir hüznün ve keder günüdür.²⁵⁹

Sonuç itibarıyla Cevdet Paşa Sultan Abdülmecid'in saltanat dönemini ikiye ayırır. Ona göre 1839-1850 tarihleri arasındaki ilk dönem İstanbul, hele de Boğaziçi cennetten bir köşedir. 1850'den sonra başlayan ikinci dönemde ise Sultan Abdülmecid tümünden değişmiştir. Kurenası tarafından işrete ve eğlenceye alıştırılan sultan zevk u sefaya dalmıştır. Sevdiği kadınlardan usandığında onları bir miktar emekli maaşı ile saraydan uzaklaştırmış, yerlerine yeni kadınlar almıştır. Kadınlara karşı bu kadar zayıf olan sultan meftûnu olduğu Serfirâz Hanım'ın her yaptığını sineye çekmiş, onun ırz ve namusa dokunan hareketlerini bile görmezden gelmiştir. Bu hanımdan başka padişahın kızları ve annesi bile namusa dokunan hareketlerde buldukları halde padişah tüm bu

²⁵⁶ *Ma'rûzât*, s. 43, 47; *Tezâkir*, II, 134, 143, 150; Küçük, "Abdülaziz", *DİA*, I (1998), s. 179.

²⁵⁷ Engelhardt, *Tanzimat*, s. 73.

²⁵⁸ *Tezâkir*; II, 129, 131, 136, 138.

²⁵⁹ *Ma'rûzât*, s. 47.

yaşananlara seyirci kalmıştır. Cevdet Paşa tüm bu yaşananları “bu karılar artık zabt olunamaz oldu ve etmedikler rezalet kalmadı” diyerek özetlemiştir. Yine Cevdet Paşa'nın ifadesiyle seccadenin dört ucunu da salıveren sultan, devlete ehemmiyet vermez olmuştur. Cevdet Paşa'ya göre, bu dönemde yanlış Batılılaşma toplumun ahlakını bozmuştur. Batılılaşma çabaları israfı da beraberinde getirdiğinden daha sonra devlet için onarılmaz yaralar açmıştır. Sultan başlangıçta bu yanlışları fark edip önlemeye çalışmışsa da sonrasında o da kendini bu israf rüzgârına kaptırmıştır.²⁶⁰

Cevdet Paşa'nın devlet hizmeti sultan Abdülaziz döneminde de devam etmiştir. Paşa eserlerinde Sultan Abdülmecid kadar olmasa da Sultan Abdülaziz hakkında da bilgi verir. Abdülaziz, Sultan II. Mahmud'un oğlu, Abdülmecid'in de kardeşidir. Cevdet Paşa Sultan Abdülaziz'in şehzâdeliği döneminde kafes hayatı yaşamadığını, ağabeyi Abdülmecid'in ona müstakil bir daire ve serbestçe dolaşmasına izin verdiğini, hatta geleneğe aykırı şekilde çocuk sahibi olduğu halde bu durumu görmezden geldiğini yazar.²⁶¹

Daha önce de belirttiğimiz gibi Cevdet Paşa'ya göre Sultan Abdülmecid'in son dönemindeki malî buhran ve saray kadınlarının ahlâka uymayan davranışlarından dolayı Abdülaziz bir kurtarıcı olarak görülmüştür. Onun tahta çıkması ise halkta memnuniyet yaratmış, devletin selameti ve milletin saadeti için halkta yeni umutlar uyandırmış, hatta ecnebler bile bu durumdan memnun olmuştur.²⁶² Paşa'nın bu tespitine Mahmud Celâleddin Paşa da Sultan Abdülmecid'in nefsânî düşüncelere yatkınlığı ve iyi şöhreti kaybolduğundan halk arasında Abdülaziz'e karşı yürekten bir sevgi hâsıl oldu, tahta çıkması ise devlet hayatında iyimserliğe yol açtı diyerek katılır.²⁶³ Fakat Cevdet Paşa yeni sultan için “sanki bir müflis terekeye vaz'ı yed eylemiş oldu” diyerek Sultan Abdülaziz'in iflas etmiş bir devleti teslim aldığını söyler. Nitekim Fuad Paşa da padişahla yaptığı görüşmede ona “Efendimiz saltanat varisisiniz. Lakin bir borçlu Türkiye'ye varis oldunuz” diyerek devletin içinde bulunduğu malî sıkıntıyı tüm açıklığı ile göstermiştir.²⁶⁴ Sultan Abdülaziz tahta çıktığında malî sıkıntı öyle bir raddeye varmıştır ki, Cevdet Paşa'nın ifadesiyle “kalemle tarif olunmaz.” Hatta para darlığını

²⁶⁰ *Tezâkir*, II, 24, 131, 142-143.

²⁶¹ *Tezâkir*, II, 146; Aydın Taneri, *Türk Devlet Geleneği*, Töre Devlet Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1981, s. 74.

²⁶² *Ma'rûzât*, s. 43; *Tezâkir*, II, 143.

²⁶³ Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, I, 43, 182.

²⁶⁴ *Ma'rûzât*, s. 56; *Tezâkir*, II, 143.

aşmak için altın ve gümüşten eşya yapımını yasaklamak ve herkesin elinde bulunan bu tür eşyayı toplayıp bunlardan para bastırılması konusunda fetva bile alınmıştı.²⁶⁵

Cevdet Paşa, Sultan Abdülaziz'den hoşlanmayan ve dinî saygınlığı olan bazı kimselerin Abdülmecid'in ölümünden sonra yerine oğlu Murad Efendi'nin tahta çıkmasını istediklerini ve kendilerine bu konuda yardım etmeleri için Fransız elçisinden yardım istediklerini yazar. Bu talebe karşı çıkan Cevdet Paşa'ya göre Osmanlı tahtına kimin geçeceği bir iç meseledir ve buna kesinlikle yabancılar karıştırılmamalıdır. Yine Paşa'ya göre Osmanlı Devleti'nde eskiden beri uygulanan veraset sistemi gereği taht ailenin en büyüğü olan Abdülaziz'in hakkıdır.²⁶⁶ Abdülaziz cülûs töreninden hemen sonra Dolmabahçe Sarayı'na gelerek kardeşlerini ve ağabeyi Abdülmecid'in oğullarını toplamış, onlara hiçbir şekilde sıkıntı çektirmeyeceğini, şehzadeliğin şanına uygun şekilde serbest yaşayabileceklerini, cuma günleri istedikleri camiye gidip namaz kılabileceklerini söylemiştir. Abdülaziz bu tavrıyla ağabeyi Abdülmecid'in de vasiyetini yerine getirmiş olmaktadır. Zira Abdülmecid hastalığının iyice ilerlediği zamanda kardeşi Abdülaziz'le görüşmüş, ona “evlatlarımı sana emanet ediyorum. Onlara sıkıntı çektirme” diye vasiyette bulunmuştu.²⁶⁷

Cevdet Paşa, Abdülaziz'in tahta çıktığı gün eniştesi ve aynı zamanda kaptan-ı derya olan Mehmed Ali Paşa'nın düğün ağası gibi ortalıkta dolaştığını, sanki birileri Murad Efendi'yi tahta çıkarmak istiyormuş da bunu kendisi engellemiş, dolayısıyla Abdülaziz tahtını ona borçlu imiş gibi bir hava yaratmaya çalıştığını söyler. Bu duruma kızan yeni sultan kız kardeşinin hatırına Mehmed Ali Paşa'yı bir süre daha görevde tutmuş, sonradan azletmiştir.²⁶⁸ Cevdet Paşa'nın bir başka tespitine göre de yeni padişahın fikirlerine müracaat ettiği yakın adamları hep yeni ortaya çıkmış cahil kimseler olup, padişahı hazinenin kaldıramayacağı masraflara teşvik etmişler, devletin içinde bulunduğu gerçek durumu sultana izah edememişlerdir. Mesela, Mehmed Ali Paşa, bazı iç meseleleri, Âlî Paşa ise Avrupa devletlerini bahane ederek padişahın kafasına dış tehlikeleri sokmaya çalışmıştır. Fuad Paşa ise böyle yapmamış, devletin içinde bulunduğu malî sıkıntılar başta olmak üzere gerçekleri bütün çıplaklığı ile ortaya koymuş, hatıra gelebilecek her türlü çözüm yolunu da göstermiştir.²⁶⁹

²⁶⁵ *Ma'rûzât*, s. 41, 56.

²⁶⁶ *Ma'rûzât*, s. 44, 49; *Tezâkir*, II, 134.

²⁶⁷ *Ma'rûzât*, s. 45; *Tezâkir*, II, 146.

²⁶⁸ *Ma'rûzât*, s. 50; *Tezâkir*, II, 147.

²⁶⁹ *Ma'rûzât*, s. 55-56, 69; *Tezâkir*, II, 148.

Cevdet Paşa'nın Sultan Abdülaziz'le karşılaşmasına gelince; Paşa, Abdülaziz tahta çıktığında yüksek devlet erkânından ve yeni padişahın yakınlarından kendine arka çıkanlar olmadığını, dolayısıyla padişah katında isminin bilinmediğini zanneder. *Ma'rûzât*'ta "Meğer öyle değilmiş ki, padişahın tahta çıkışının ilk günlerinde padişahın Kâğıthane'ye gitmesinden sonra, Sultan Abdülaziz Han hazretleri kendisine yakın kimselere ziyafet verirken ben de davet edilmiştim. İşte o an Padişah'ın güvenine nail olduğumu anladım", *Tezâkir*'de ise "Abdülaziz Han hazretlerinin dahi fakîre meyl ü teveccühü olduğunu anladım" diyerek yeni padişah tarafından takdir edilmenin kendini ne kadar mutlu ettiğini ifade eder. O bu takdiri hanedana gösterdiği sadakate ve devlete olan hizmetine bağlar.²⁷⁰ İlerleyen zamanlarda Sultan Abdülaziz, Cevdet Paşa'yı şeyhülislâmlığa getirmeyi düşünecek, Kozan teftişi sonrasında ise onu saraya davet edip kendi eliyle murassa mahfaza hediye edecektir.²⁷¹ Bundan başka Paşa ilmiyeden mülkiyeye geçtiğinde Abdülaziz onu saraya davet edecek, o sabah kendisi için hazırlanmış kıyafeti Paşa'ya hediye edecek, saray terzisine Cevdet Paşa için birkaç kat elbise ve üniforma siparişi verdikten başka, diğer ihtiyaçlarını gidermesi için de yüz elli bin kuruş hediye edecektir.²⁷² "Sultan Abdülmecid Han hazretlerinin saltanatı döneminde bulunduğum rütbeye göre, nüfuz ve itibarım emsallerime nazaran çok fazla ve hususi surette padişah nazarında fevkalâde bir yere sahiptim" diyen Cevdet Paşa, bu hediye ve ihsanlardan duyduğu minnet ve memnuniyeti dile getirecektir.²⁷³ Bu yakın ilişkiler sayesinde o yeni sultanı daha yakından tanıma imkânına sahip olmuştur.

Cevdet Paşa Sultan Abdülaziz'in gerek babası II. Mahmud, gerekse ağabeyi Abdülmecid gibi yeniliklere açık olduğunu ve Avrupa'dan gelen bir takım âdetlerin onun tarafından saraya sokulduğunu söyler. Bu âdetleri şöyle sıralar. Abdülaziz'e kadar sultanlar vekillerle birlikte sofraya oturmazken, İngiltere veliaht prensi onuruna Göksu köşkünde verilen yemekte ilk kez sultan vekilleriyle birlikte masaya oturmuştur. Yine Abdülaziz'in padişahlığı döneminde sultanların doğum ve tahta çıkış günlerinin kutlanmasına başlanmıştır. Sultanları karşılama, ağırlama ve uğurlama törenleri de onun döneminde değişmiştir. Daha önce hükümdara saygıyı yanında sessizce bekleyerek gösteren Osmanlı halkı Abdülaziz'in Mısır seyahati dönüşünde onu büyük törenlerle, gösterilerle ve alkışlarla karşılamıştır. Ayrıca Abdülaziz Osmanlı padişahları içerisinde

²⁷⁰ *Ma'rûzât*, s. 67, *Tezâkir*, IV, 82.

²⁷¹ *Tezâkir*, IV, 83; *Ma'rûzât*, s. 128.

²⁷² *Ma'rûzât*, s. 194-195.

²⁷³ *Ma'rûzât*, s. 255.

yurt dışı geziye çıkan tek padişahdır.²⁷⁴ Bu yenilikler içerisinde Paşa'nın kabullenmede zorlandığı uygulamalar da vardır.

Cevdet Paşa, Sultan Abdülaziz'in yaptığı bir takım şeyleri eleştirse de Sultan Abdülmecid'e yaptığı gibi ağır ithamlarda bulunmaz. Sultan Abdülaziz'in devletin malî gücünün olmamasına rağmen ordunu eksikliklerini tamamlayıp Fransa ayarında bir donanma kurmak istemesini eleştirir. Ona göre öncelik üretimi arttıracak yatırımlara verilmeli, buradan elde edilecek gelire ordu donatılmalıdır. Denizciliğe meraklı olan, Beylerbeyi Sarayı'nın tavan ve duvarlarını savaş gemilerinin resimleriyle süsleten padişahın, yakınları tarafından "Abdülmecid devrinde kadınların safahatı için o kadar borç alındı. Şimdi devletin selâmeti için lüzum görülen silah ve diğer ihtiyaçları tedarik etmek üzere borç alınamaz mı" denilerek hazinenin kaldıramayacağı masraflara teşvik edildiğinden şikâyet eder. Bu arzusu Fuad Paşa tarafından malî gerekçelerle engellenen sultanın iç sıkıntısına düşüp hastalandığını, Fuad Paşa'yı da sadarettten azlettiğini kaydeder. Cevdet Paşa'ya göre sahip olduğu güç ve kudrete rağmen padişahın istediğini yaptırabilmesi ona ağır gelmiştir.²⁷⁵

Sonuç itibarıyla Cevdet Paşa'ya göre Abdülaziz ağabeyi Abdülmecid gibi kadınlara düşkün olmasa da onun zamanında da israf ve sefahat devam etmiştir.

2.3. Dönemin Devlet Adamları Hakkındaki Tespitleri

Cevdet Paşa yarım asra yaklaşan devlet görevi süresince çok sayıda insanla birlikte çalışmış, bunlardan bazıları ile memuriyet hayatı dışında özel dostluklar kurmuştur. Başta Tanzimat döneminin üç önemli paşası, Mustafa Reşid, Fuad ve Âlî paşalar olmak üzere birlikte görev yaptığı çok sayıda devlet adamının kişisel özellikleri, ahlak anlayışları, diğer devlet ricali olan ilişkileri ve siyasi görüşleri hakkında ayrıntılı bilgi vermiştir. Bu bilgiler her ne kadar öznel nitelik taşısa da dönemi anlamamızı kolaylaştıracaktır. Hakkında en çok değerlendirmede bulunduğu kişilerin başında da Tanzimat'ın mimarı Mustafa Reşid Paşa gelmektedir.

Bunun sebebine gelince, daha önce de ifade ettiğimiz gibi Cevdet Paşa'nın memuriyet hayatının şekillenmesinde en belirleyici isim Mustafa Reşid Paşa olmuştur. Hatta Cevdet Paşa'nın bizzat kendisinin de yazdığı üzere Reşid Paşa'nın tedrisinden

²⁷⁴ *Ma'rûzât*, s. 56, 74; Küçük, "Abdülaziz", s. 180.

²⁷⁵ *Ma'rûzât*, s. 69-70.

geçmiş, onun siyaset mektebinin devamlı talebelerinden olmuş, memuriyete de onun himayesinde başlamıştır.²⁷⁶

Reşid Paşa Sultan Bayezid Han'ın evkaf rüzmançesi Mustafa Efendi'nin sülbundan olup, İstanbul'da h. 1214/1800 senesi şehrişevvalinin on altıncı günü doğmuştur.²⁷⁷ 1832 yılında devlet hizmetine girmiş, büyükelçilik ve hariciye vekilliğinden başka ilki 1846 yılında olmak üzere altı kez sadrazamlık yapmış, nihayetinde devlete yaklaşık otuz yıl hizmet etmiştir.²⁷⁸

Cevdet Paşa ile Reşid Paşa'nın yolları daha önce de belirttiğimiz gibi Reşid Paşa'nın Meşihat Makamı'ndan kendisine dini konularda yardımcı olacak birini istemesi üzerine kesişmiştir. Kısa zamanda memuriyet sınırlarını aşan bu birliktelik köklü bir dostluğa dönüşmüş, Cevdet Paşa, Reşid Paşa'nın çok faydasını görmüş onun pek çok ikram ve iltifatına mazhar olmuştur. Hatta Cevdet Paşa akşamlarının çoğunu Reşid Paşa'nın yalısında geçirmiş onun çocuklarına özel ders vermiştir. Fırsat buldukça da Reşid Paşa'dan siyasî konularda eğitim görmüş, kendi ifadesi ile “mesâil-i siyâsiyyeye dair haylice ma'lumat” almıştır.²⁷⁹ Sözün özü Cevdet Paşa'nın Reşid Paşa'nın himayesine girmesi fikrî hayatına tesirli olduğu gibi onun takip edeceği yolu da tayin etmiştir.²⁸⁰

Cevdet Paşa eserlerinde hamisi ve öğretmeni Reşid Paşa'dan çok sık bahsetmekte, onu dönemin siyasî dehası olarak görmektedir. O öncelikle Reşid Paşa'yı Osmanlı'nın en dar zamanlarında, Mısır meselesinin iyice karmaşık hale geldiği o zor dönemde devlet politikasında kevkeb-i Utarit²⁸¹ gibi parlayan, cirmi küçük kadri büyük bir yıldız benzettir. Ona göre Reşid Paşa devrinin en büyük adamıdır. Cevdet Paşa, Reşid Paşa hakkındaki görüşüne Şeyhülislâm Ârif Efendi'nin de katıldığını onun için “Paşa hazretlerinin umur-ı politikıyyede mahareti cümlenin müsellemidir” dediğini

²⁷⁶ *Tezâkir*, IV, 21.

²⁷⁷ Mustafa Reşid Paşa'nın hayatı ile ilgili olarak bk. Ahmed Rifat, *Verdü'l-hadâik*, İstanbul 1866, s. 37-40; İsmail Hami Danişment, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, I-V, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1971, V, 75; Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 106; Beydilli, “Mustafa Reşid Paşa”, *DİA*, XXXI (2006), s. 348-350; Ali Fuad Türkgeldi, *Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiyye*, (haz. Hayretin Pınar-Fatih Yeşil), Yeni Matbaa, İstanbul 1928, s. 6-36; Ramazan Ata, “Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat”, *Mütefekkir*, *Aksaray Üniv. İslâmi İlimler Dergisi*, 1 (2014), s. 160.

²⁷⁸ Türkgeldi, *Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiyye*, s. 6; Karal, *Osmanlı Tarihi*, V, 169; Mehmed Memduh Paşa, *Mir'at-ı Şuûnât*, Ahenk Matbaası, İzmir 1328, s. 27.

²⁷⁹ *Tezâkir*, IV, 21; Fatma Âliye Hanım, *Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı*, s. 49.

²⁸⁰ Kütükoğlu, “Tarihçi Cevdet Paşa”, s. 108.

²⁸¹ Yazarın burada kevkeb-i utarit'ten kastettiği Merkür gezegenidir. Bu gezegen güneş sistemindeki gezegenler içerisinde en küçük ve güneşe en yakın olandır. Dolayısı ile diğer gezegenlere göre daha parlaktır. Cevdet Paşa bu benzetme ile Mustafa Reşid Paşa'yı döneminin en önemli siyasetçisi ve diplomatı yerine koyduğunu ifade etmektedir.

ifade eder.²⁸² Mehmed Memhud Paşa da Reşid Paşa için benzer izahlarda bulunmakta “sefahet tarihlerine bakıldıkça görülüyor ki dünyada en büyük işleri heyetler meydana getirmiş olmayıp fevkalade iktidarda yaratılmış bir dahi çıkarda heyetlerin tamamlayamadığı yoldan yürüyerek menzili maksuda erişmekle itmamkar eder. Mustafa Reşid Paşa da bir işte bu kabda bir vücut bulunduğundan...” diyerek o da Reşid Paşa’yı dahi bir siyasetçi olarak nitelemektedir.²⁸³ Hammer de Cevdet Paşa gibi düşünmekte Reşid Paşa’yı reform yanlılarının en yeteneklisi olarak tanımlamaktadır.²⁸⁴ Bunlardan başka Cevdet Paşa’ya göre Reşid Paşa, Tanzimat-ı Hayriyye’yi tesis etmekle âmmeye büyük iyilik etmiştir. Yine ona göre Reşid Paşa, Osmanlı Devleti’nin sorunlarını büyük devletlerin desteği ile çözülebileceğine inandığından daima Avrupalı devletlerle bir ittifak arayışında olmuştur. Kırım Harbi sırasında İngiltere ve Fransa’nın Osmanlı Devleti ile ittifak yapmasını da Reşid Paşa’nın politik başarısı olarak değerlendirebilir.²⁸⁵ Reşid Paşa, Devlet-i aliyye’de diplomasi usulünü teşkilatlandıran kişidir.²⁸⁶ Avrupa’daki memuriyet ve seyahatleri sayesinde modern Türk diplomasisinin okulunu kurmuştur. Onun açtığı diplomasi okulunun ilk öğrencileri olan Âlî ve Fuad Paşalar, hocalarının ölümünden sonra devletin dış politikasını onun açtığı yoldan sürdürmüştür. Bu isimlerden başka Tanzimat döneminin ikinci derecedeki bir takım zevâtı da onun himmetiyle yetişmiştir.²⁸⁷ Bundan dolayıdır ki XIX. yüzyıl Osmanlı reformcularının birçok bakımından gerçek mimarı Reşid Paşa’dır.²⁸⁸ Reşid Paşa ve talebeleri ilerlemeyi samimiyetle istiyorlardı.²⁸⁹ Cevdet Paşa onların ilerlemekteki maksatlarını “efkârı neşr-i ma’arif ve ta’im-i terbiye ile devleti usûl-i cedide-i Avrupa’ya tevfikân tanzim etmek” olarak açıklar.²⁹⁰ Daha sade bir anlatım ile Avrupa düşünce tarzı ve kurumlarını alarak, Osmanlı Devleti’ni modernleştirmek, nihayetinde Avrupalı devletlerin desteği ile devleti ayakta tutabilmektir. Bu konuda da en çok İngiltere’ye güvenen Reşid Paşa bütün memuriyeti boyunca İngiliz yanlısı bir dış politika izlemiştir. Cevdet Paşa’nın tespitlerine göre bu politik anlayış İstanbul’daki Fransız ve Rus elçilerinin daima onun aleyhine çalışmasına neden olmuştur.²⁹¹

²⁸² *Tezâkir*, I, 72.

²⁸³ Mehmed Memhud Paşa, *Mir’at-ı Şuûnât*, s. 9.

²⁸⁴ Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, XVII, 322.

²⁸⁵ *Tezâkir*, I, 7, 8, 14, IV, 24, 29; Engelhardt, *Tanzimat*, s. 28.

²⁸⁶ Karal, *Osmanlı Tarihi*, VI, 110.

²⁸⁷ *Ma’rûzat*, s. 5; Türkgeldi, *Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiyye*, s. 5; Taneri, *Türk Devlet Geleneği*, s. 80.

²⁸⁸ Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, s. 106.

²⁸⁹ Engelhardt, *Tanzimat*, s. 165.

²⁹⁰ *Tezâkir*, IV, 23; Fatma Âliye Hanım, *Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı*, s. 54.

²⁹¹ *Ma’rûzât*, s. 20, 21; *Tezâkir*, I, 32; IV, 70.

Reşid Paşa memuriyet hayatının büyük bir kısmında Sultan Abdülmecid'e hizmet etmiştir. Cevdet Paşa, Sultan Abdülmecid ile Reşid Paşa'nın kan dökmekten hoşlanmayan, meseleleri kalem ile çözmeye çalışan karaktere sahip olmalarının uyumlu çalışmalarını kolaylaştırdığını düşünmektedir.²⁹²

Cevdet Paşa, hamisini, kadirşinas, hükümet işlerinde kendini ispat etmiş ve bu konuda büyük şan kazanmış biri olarak nitelerse de yeri geldiğinde eleştirmekten kaçınmaz. Onun rakiplerine karşı sıradan, bazen de bayağı tabakadan insanlarla devleti yönetmeye kalkmasını eleştirir. Hatta onu yandaş toplayabilmek adına birçok rütbe ve ihsanlar dağıtmakla itham eder. Cevdet Paşa'ya göre bu durum zaten sıkıntıda bulunan devlet hazinesine ek külfet çıkarmadan başka bir işe yaramamıştır.²⁹³ Cevdet Paşa'nın Reşid Paşa'ya yönelik bir başka tenkidi de oğlunu padişah damadı yapabilmek uğruna girdiği yoldur. Sultan Abdülmecid'in kızı Fatma Sultan'ı oğluna alabilmek için Mehmed Ali Paşa ile yarışmış, bu mücadelede şanına yakışmayacak tavırlar sergilemiştir.²⁹⁴

Cevdet Paşa, Reşid Paşa'nın en büyük rakibinin Damat Mehmed Ali Paşa olduğunu, bu paşanın her zaman ve her koşulda Reşid Paşa'nın hilafına hareket ettiğini yazar. Aralarındaki düşmanlığın ne kadar ileri olduğunu "birbirlerinin kanını içmeye teşne (susamış) idiler" diyerek izah eder.²⁹⁵ Reşid Paşa'nın rakipleri ile uğraşmaktan geri durmayan, kararlarında ısrarcı hatta baskıcı bir karaktere sahip olduğunu düşünmektedir.²⁹⁶ Hatta onun bu özelliği zamanla birer cenahı olarak gördüğü Âlî ve Fuad Paşalarla da arasını bozmuştur.

Cevdet Paşa eserlerinde Reşid Paşa'nın siyaseten talebeleri olan Âlî ve Fuad Paşalarla ilişkilerine de değinir. Reşid Paşa'nın sadareten azlinden sonra onun yerine bu makama getirilen Âlî Paşa hocasına saygıda kusur etmemiş, sadaret mührünü aldıktan hemen sonra Reşid Paşa'yı ziyaret ederek ona olan saygı ve hürmetini göstermiş, Reşid Paşa da beklemediği bu ziyaretten son derece memnun kalmıştır.²⁹⁷ Buna rağmen zamanla ortaya çıkan siyasî rekabet ve bazı devlet adamlarının fesadı Reşid Paşa ile Âlî Paşa'nın arasını açmış, ikili arasındaki öğretmen-öğrenci ilişkisi yerini rekabete bırakmıştır. *Lûtfi Tarihi*'ne göre de Âlî ve Fuad paşaların Reşid Paşa'ya

²⁹² *Tezâkir*, I, 23; IV, 64; Fatma Âliye Hanım, *Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı*, s. 121.

²⁹³ *Tezâkir*, II, 31; IV, 18.

²⁹⁴ *Tezâkir*, II, 70.

²⁹⁵ *Tezâkir*, IV, 63, 66.

²⁹⁶ *Tezâkir*, I, 13, 42; Fatma Âliye Hanım, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, s. 115.

²⁹⁷ *Tezâkir*, IV, 61; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son sadrazamlar*, I-IV, Dergâh Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 1982, I, 8.

fevkalade yardımları olmuş fakat sonraları yaşanan rekabet aralarında kırgınlığa neden olmuştur.²⁹⁸ Cevdet Paşa'ya göre bu ilişkinin bozulmasında Reşid Paşa'nın tavrı etkili olmuştur. Zira Reşid Paşa'nın İzmir valiliği yapmakta olan Âlî Paşa'yı buradaki Avusturya konsolosunun şikâyeti üzerine valilikten azletmesi onun Reşid Paşa'ya gücenmesine neden olmuştur. Çünkü devletin dış siyasetini yönetmiş Âlî Paşa'nın İzmir'deki ecnepleri idare edemiyor gibi görünmesi onu incitmiştir. Ayrıca Reşid Paşa'nın Âlî Paşa tarafından imzalanan Paris Antlaşması'nı ağır bir şekilde eleştiren bir layihayı Sultan Abdülmecid'e sunması Âlî Paşa'nın gücenikliğini daha da arttırmıştır. Cevdet Paşa'nın aksine kızı Fatma Âliye Hanım, Reşid Paşa ile öğrencileri arasındaki ilişkilerin bozulmasında öğrencilerini sorumlu tutar. "... kendisinin yetiştirdiği ve sağ kolu gibi saydığı, kendine sırdaş edindiği, siyasetteki ustalığından, tecrübe ve melekelerinden istifade ettirdiği, birini kendi eli ile vezir, diğerini rütbe-i bâlaya kadar çıkardığı bu iki sevgili ve kıymetli talebelerinin ona öylece sırtlarını dönmüş olmaları gücüne gitmeyecek bir şey değildi." diyerek Âlî ve Fuad Paşaları hocaları gözden düşüğünde ona sahip çıkmamakla itham eder.²⁹⁹ Bütün bunlara rağmen Âlî Paşa, Reşid Paşa'nın ölümünden sonra bile hatırasına saygısızlık yapmamış, Paşa'nın adının geçtiği her yerde onu "merhum efendimiz" diyerek yâd etmiştir.³⁰⁰

Cevdet Paşa, Reşid Paşa'nın son devirlerinde nüfuz ve mevkiinin zayıfladığını, devlet işlerinin daha çok Âlî ve Fuad Paşaların eline kaldığını ifade ettikten sonra Reşid Paşa'nın son sadrazamlığı döneminde her tarafla barıştığını, küskün veya öfkeli olduğu kişileri affettiğini, kimseyle uğraşmadığını, âdeta bir tür helalleşme duygusu içerisinde bulunduğunu söyler. Reşid Paşa'nın hariciye nazırlığı ile sadrazamlığı döneminde yaptığı işleri karşılaştırdığında "evvelki hariciye nezaretinde az vakit zarfında büyük büyük işler görmüş iken bu kerre bil-istiklâl sadrazam olduğu halde o kadar büyük işlere muvaffak olamadı" diyerek hariciye nezaretinde daha başarılı olduğu kanaatindedir.³⁰¹ Fatma Âliye Hanım Reşid Paşa'nın bu durumunu hasım sayısının çok artmasına ve hasımlarının devletin önemli mevkilerini ele geçirip onun çalışmalarını engellemeleriyle izah eder. Ona göre eğer önünde böyle mühim bir mâni bulunmasaydı Reşid Paşa ilerleme ve yenileşme konusunda daha çok mesafe alırdı.³⁰²

²⁹⁸ *Tezâkir*, I, 76-82; IV, 61, 65; Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi* (yay. Münir Aktepe), XI-XV, TTK Yayınları, Ankara 1990, XIII, 60; Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, I, 36.

²⁹⁹ Fatma Âliye Hanım, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, s. 107, 119.

³⁰⁰ Türkgeldi, *Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiyye*, s. 38.

³⁰¹ *Tezâkir*, I, 10.

³⁰² Fatma Âliye Hanım, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, s. 59.

Cevdet Paşa *Tezâkir*'de Reşid Paşa'nın bir başka özelliği olarak onun dâimâ bir mahrem-i esrârı olduğunu ve her işi bu kişiyle söyleştiğini yazar. Reşid Paşa'nın önceleri en yakın teveccühü Âlî Paşa'yı, bir aralar Fuad Paşa'yı, daha sonra Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın yeğeni Besim Efendi'yi, en son da kendisini onun mahrem-i esrârı olarak görür. Daha önce de yazdığımız gibi Reşid Paşa'nın Cevdet Paşa'ya güveni o derece ileridir ki sekreterine bile söyleyemediği mahrem bilgileri Cevdet Paşa'ya yazdırmıştır.³⁰³

Cevdet Paşa eserlerinde Reşid Paşa'nın edebi yönü hakkında da malumat verir. Onun hem nutuk hem de inşa yönünün güçlü olduğunu “söylediğini yazmak ve yazdığını söylemek Reşid Paşa'ya mahsûs bir haslet idi. Reşid Paşa güzel yazmayı ve aynı kudrette konuşabilmeyi kendisinde toplayabilmiş cerbezesi nadir bulunur bir zattı” cümleleriyle ifade etmiştir.³⁰⁴ Zaten Reşid Paşa'nın devlet hizmetine girmesi bu yeteneği sayesinde mümkün olmuştur.³⁰⁵ Cevdet Paşa'ya göre resmi yazışma dilinin sadeleşmesi ve daha anlaşılabilir hale gelmesi de Reşid Paşa sayesinde olmuştur. O zamana kadar ki yazışmalarda manadan çok şekle önem verildiğinden kullanılan seci ve cinaslarla sözün kuvveti azalmıştır. Bu durumu fark eden Reşid Paşa, Cevdet Paşa'nın ifadesi ile “inşâda yeni bir çığır” açmış, İran tarzı nesir yerine, daha sade, dolayısıyla daha anlaşılır bir yazım tarzı geliştirmiştir. Cevdet Paşa kendisinin ve kâtiplerin çoğunun kısa zamanda bu tarzı benimsediğini ifade etmiştir.³⁰⁶

Sonuç itibarıyla Reşid Paşa'nın Osmanlı Devleti'nde XIX. asırda yaşamış en büyük devlet adamlarından biri olduğu konusunda gerek o dönemin devlet adamları, düşünürleri, gerekse günümüzün araştırmacılarının birçoğu hem fikirdir. O izlediği dış politika sayesinde birçok uluslararası sorunun Osmanlı Devleti lehine çözümlenmesini sağlamış, böylece devletin bir süre daha ayakta kalmasında etkili olmuştur. Bundan başka yetiştirdiği devlet adamları vasıtasıyla ölümünden sonra da devlete hizmete devam etmiştir. Dönemin tanıklarından Mahmud Celâleddin Paşa'nın ifadesi ile “Reşid Paşa yaradılışında var olan kabiliyeti ile bir millet içinde eşine az rastlanan büyük şahsiyetlerden” biridir. Cevdet Paşa hocasının ölümüne çok üzüldüğünü “pederimden ziyade ana ağladım. Garibdir ki hayâtında kendini sevmeyenler bile vefâtına azîm ve te'essüf etmişlerdir” diyerek ifade etmiştir.³⁰⁷

³⁰³ *Tezâkir*, IV, 69.

³⁰⁴ *Tezâkir*, IV, 57; Fatma Âliye Hanım, *Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı*, s. 92.

³⁰⁵ Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih Musahabeleri*, s. 61.

³⁰⁶ *Tezâkir*, IV, 21, 75; Kütükoğlu, “Tarihçi Cevdet Paşa”, s. 108.

³⁰⁷ *Tezâkir*, II, 40; IV, 74; *Ma'rûzât*, s. 65.

Cevdet Paşa'nın gerek özel, gerekse resmî hayatında ona en yakın isimlerden biri Fuad Paşa'dır. Kızı Fatma Âliye Hanım'ın da ifadesiyle Cevdet Paşa'nın Fuad Paşa ile dostluğu çok ileri mertebelere çıkmış ve bu dostluk daha sonraları kardeşliğe dönüşmüştür.³⁰⁸

Fuad Paşa'nın asıl adı Mehmed Fuad olup, h. 1230/1815 tarihinde İstanbul'da doğdu. Babası II. Mahmud devri ulemasından divan sahibi Keçecizade İzzet Molla'dır. Tıp eğitimi alan Mehmed Fuad, Reşid Paşa'nın etkisi ile doktorluğu bırakıp mülkiye hizmetine girmiştir. Tıp eğitimi sırasında öğrendiği Fransızca sayesinde 1839'da tercüme odasına alındı.³⁰⁹ O, Reşid ve Âlî Paşa ile birlikte Tanzimat'ın en önemli üç devlet adamından biridir. Cevdet Paşa'ya göre Âlî ve Fuad Paşalar siyaseten Reşid Paşa'nın talebeleri olup, onun birer cenahı gibidir. *Lûtfî Tarihi*'ne göre de “mesâlih-i dahiliyye ve hariciyenin rü'yetinde Reşid Paşa'ya fevka'l-ade yardımları ve derkâr olan ehliyetleri sebebiyle her türlü feyz ü şerefe na'il” olmuşlardır. Dolayısıyla her ikisi de ona halef olabilecek derecede mahir diplomattır.³¹⁰ Fakat Cevdet Paşa'ya göre Âlî Paşa padişah katında pek sevilmezken, Fuad Paşa gerek serasker, gerekse sadrazam olarak padişah katında pek makbul ve hatırı sayılır bir devlet adamıdır.³¹¹

Cevdet Paşa'nın Fuad Paşa ile tanışması eskilere dayanmaktadır. Daha önce ifade edildiği gibi o, Reşid Paşa'nın sözlü bir mesajını iletme üzere Bükreş'e Fuad Paşa'nın yanına gitmiş, dönüşte Fuad Paşa Bursa'da kaplıca tedavisi alırken de ona refakat etmiştir. Daha sonra Fuad Paşa görevli olarak Mısır'a gittiğinde yine yanına ulema temsilcisi olarak Cevdet Paşa'yı almıştır. Kısacası her iki paşa da gerek resmî, gerekse özel hayatlarında birlikte uzun zaman geçirmiştir. Bundan dolayıdır ki Cevdet Paşa Fuad Paşa'yı Âlî Paşa'ya nispetle daha çok sevdiğini ve kendine daha yakın bulduğunu söylemektedir. Cevdet Paşa bu sevginin karşılıklı olduğunu, Fuad Paşa'nın da siyasette kendine güvendiğini, kendine karşı özel bir sevgisi olup, değer verdiğini ifade etmektedir.³¹²

Cevdet Paşa, siyasette Âlî ve Fuad Paşayı ayrılmaz ikili, yekvücut olarak görür. Fuad Paşa ile bir sohbetinde ona “işte iş ikinizin eline kalacak. Bakalım siz de

³⁰⁸ Fatma Âliye Hanım, *Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı*, s. 51.

³⁰⁹ Fuad Paşa'nın hayatı ile ilgili bk. Ahmed Rifat, *Verdü'l-hadâik*, s. 67-71; Ahmed Lûtfî Efendi, *Lûtfî Tarihi*, XII, 44; İbnülemin, *Son sadrazamlar*, I, 149-195; Türkgeldi, *Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiyye*, s. 88-111; Danişment, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, V, 82-83; Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 117; Köprülü, “Fuad Paşa”, *DİA*, XIII (1996), s. 202-205.

³¹⁰ *Tezâkir*, I, 14; IV, 57; Ahmed Lûtfî Efendi, *Lûtfî Tarihi*, XIII, 60; Fatma Âliye Hanım, *Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı*, s. 107.

³¹¹ *Ma'rûzât*, s. 219

³¹² *Ma'rûzât*, s. 38, 68, 193.

birbirinizle uğraşacak mısınız” diye sorduğunda ondan “biz birbirimizden ayrılamayız. O benden ayrılacak olsa, yakasını elimden kurtaramaz” karşılığını aldığını, bir başka sohbette ise Paşa'nın kendisine “ben Âlî Paşa'dan ayrılmam, ayrılamam” dediğini söyler. Yeni Osmanlılar hareketinin önemli isimlerinden olan Ebüzziya Tevfik de *Yeni Osmanlılar Tarihi* adlı eserinde Fuad Paşa'yı Âlî Paşa'nın en önemli meslektaşı ve dostu olduğunu söyler. Biri sadrazam iken diğeri hariciye nazırlığı yapmış, devleti on yıldan fazla mahirane bir şekilde yönetmişlerdir.³¹³ Fuad Paşa'yı çok seven Cevdet Paşa, onun ölümü ile devletin ahenginin bozulduğuna ve Âlî Paşa'nın siyaseten tamamen yalnız, nüfuz ve gelecek bakımından tek güç kaldığına inanır.³¹⁴ Engelhardt da benzer kanaattedir. O iki vezirin uyumlu çalışmaları ile birbirlerini tamamladıklarını, Fuad Paşa'nın ölümü ile Âlî Paşa'nın bir kolunun kesildiğini düşünmektedir. Yine ona göre Fuad Paşa reformların en kararlı önderidir.³¹⁵

Cevdet Paşa'ya göre Fuad Paşa her şeyi dert etmeyen ve her şeye kıymet vermeyen bir karaktere sahiptir. Ebüzziya ise onun bu yönünü “başına buyruk bir vezirdi” diye ifade eder.³¹⁶ Buna rağmen o, Reşid ve Âlî paşalara en iyi şekilde hizmet etmiştir. Fakat Fuad Paşa, hocası Reşid Paşa'nın aksine Fransa yanlısı bir dış politika izlemiştir.

Cevdet Paşa, Fuad Paşa'nın Âlî Paşa gibi ihtiraslı olmadığını düşünür. Ona göre Fuad Paşa yetişecek kimselerin önünü kesmez, hatta fırsat bulursa yardım dahi eder. Kendine bağlı kimselerin görevlerinde ehil olup olmadığına bakmaksızın kayırıp gözetmeye özen gösterirdi.³¹⁷ Yine Cevdet Paşa'ya göre Fuad Paşa, çok zeki ve bilgili, akla uygun şeyleri kabul eden, gönlü geniş, kolay kızmayan, yeni şeyler icat etmekten mutluluk duyan biridir. Mesela Bosna'da yeni oluşturulan alaylar için yeni tarz olmak üzere, al renkli yeni bir sancak hazırlatmıştır. Yine Sultan Abdülaziz'in Mısır seyahati dönüşü İstanbul'da yapılan ve o zamana kadar hiç görülmedik karşılama töreni de onun eseridir. Bu eseri sayesinde ileride değinileceği üzere Abdülaziz kendisine “yaver-i Ekrem” unvanını vermiştir ki Cevdet Paşa'nın da ifade ettiği gibi bu unvan ilk kez ona nasip olmuştur.³¹⁸

Cevdet Paşa, eserlerinde Fuad Paşa'nın kişilik özelliklerinden başka edebî yönüyle de bilgi verir. O, Fuad Paşa'nın hitabeti güçlü, zarif, nüktedan ve hazır cevap biri

³¹³ *Ma'rûzât*, s. 65, 66, 219; *Tezâkir*, IV, 84, 93; Ebüzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi* (haz. Şemsettin Kutlu), Hürriyet Yayınları, İstanbul 1973, s. 144, 203; Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, I, 57.

³¹⁴ *Tezâkir*, IV, 94; *Ma'rûzât*, s. 67, 73, 117, 129, 193, 220.

³¹⁵ Engelhardt, *Tanzimat*, s. 187.

³¹⁶ Ebüzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, s. 97.

³¹⁷ *Ma'rûzât*, s. 18, 20, 66.

³¹⁸ *Ma'rûzât*, s. 73; *Tezâkir*, II, 263.

olduğuna inanır. Abdurrahman Şeref Efendi onun bu özelliği ile ilgili olarak “bir ayağı üzerinde bin lafın belini kırardı. Neşeli konuşması, ataklığı ve becerikliliği Reşid Paşa’dan üstündü” diye yazar.³¹⁹ Öyle ki, Fuad Paşa’nın kimi sözleri adeta deyimleşmiştir. Örneğin, Fuad Paşa’nın bir lokalde büyük devletlerin gücünden ve büyüklüğünden bahsedilen sohbet sırasında söylediği “en kuvvetli devlet Osmanlı Devleti’dir. Siz dışarıdan ve biz içeriden yıkmaya çalışıyoruz, yine yıkamıyoruz” sözü konuyla ilgilenenlerin malumudur.³²⁰ Bunlardan başka Fuad Paşa meseleleri çok güzel tasvir etmektedir. İnşası iyi olmamakla birlikte güzel mazmunlar söylemektedir.³²¹

Fuad Paşa aileden gelen kalp hastalığı ile muzdarıptı. Tıp eğitimi aldığı için de bu hastalığın en iyi ilacının hiçbir konuyu ciddiye almamak, dert edinmemek olduğunu biliyordu. Bu yüzden hiçbir şeye önem vermezdi. Cevdet Paşa’ya göre Fuad Paşa o derece duyarsızdı ki ailesinin hafif meşrep tavırlarını bildiği halde görmezden gelirdi. Paşa’ya göre onun bu duyarsızlığı biraz da eşinin ailesinden gelmektedir.³²²

Cevdet Paşa’nın eserlerinde en çok bahsi geçen devlet adamlarından biri de Âlî Paşa’dır. Zira o Reşid Paşa’nın en gözde öğrencisidir. Cevdet Paşa da İstanbul’da bulunduğu zamanlarda mesai dışındaki zamanının büyük bir kısmını bu paşaların konaklarında geçirmiştir. Bazen de Cevdet ve Âlî Paşalar aynı hükümette görev yapmak suretiyle devlete birlikte hizmet etmiştir.

Âlî Paşa’nın asıl adı Mehmed Emin olup, h. 1230/1814 senesi şehri rebülevvelinde İstanbul Mercan’da Mercan camii şerifine yakın bir hanede doğmuştur. Babası Ali Rıza Efendi Mısır Çarşısı’nda attarlık yaparak geçinmekte, aynı zamanda çarşının kapısını açma ve kapama işini de o yapmaktadır.³²³ On beş yaşında iken divan-ı hümayun kalemine giren Âlî Paşa kalemdeki usûl gereği “Âlî “ mahlasını almış ve budan sonra asıl adı unutulup Âlî Paşa olarak tanınmıştır.³²⁴ Âlî Paşa’nın Reşid Paşa himayesine girmesi devlet kademelerinde yükselmesindeki en önemli etkenlerden biridir. Zira Âlî Paşa, Reşid Paşa’nın mekteb-i siyasiyesinden yetişen ricali devletin en meşhurdur.³²⁵ Bütün bu memuriyeti sırasında en yakın arkadaşı ve destekçisi de Fuad Paşa olmuştur.

³¹⁹ *Ma’rûzât*, s. 77; Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih Musahabeleri*, s. 84.

³²⁰ Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih Musahabeleri*, s. 86.

³²¹ *Tezâkir*, IV, 57; Türkgeldi, *Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiyye*, s. 89; Fatma Âliye Hanım, *Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı*, s. 93; Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, XVII, 323.

³²² *Ma’rûzât*, s. 18, 21.

³²³ Âlî Paşa’nın hayatı için bk. Ahmed Rifat, *Verdü’l-hadâik*, s. 43-48; İbnülemin, *Son sadrazamlar*, I, 4-58; Türkgeldi, *Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiyye*, s. 36-88; Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, s. 116-117. Danişment, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, V, 77, 80, 81, 82, 84; Beydilli, “Âlî Paşa”, *DİA*, II (1989), s. 425-426.

³²⁴ İbnülemin, *Son sadrazamlar*, I, 4; Ebüzziya Tefvik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, s. 221.

³²⁵ Türkgeldi, *Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiyye*, s. 36.

Cevdet Paşa, Reşid Paşa'nın Âlî Paşa'ya teveccühünün Fuad Paşa'ya nispetle daha fazla olduğunu düşünmektedir.³²⁶ Reşid Paşa Londra'dan Paris'e büyükelçi olarak atandığında Âlî Paşa'yı maslahatgüzar olarak Londra'da bırakmıştır. Yirmi beş yaşındaki birine böyle önemli bir görevin verilmesi Âlî Paşa'nın liyakati kadar Reşid Paşa'nın da kendisine olan emniyet ve itimadını göstermektedir.³²⁷ Bundan başka Âlî Paşa'ya genç denecek yaşta, otuz sekiz yaşında sadrazamlık teklif etmesi ve “inşallah bu makamda sakal ağartırsınız” demesi Sultan Abdülmecid'in de Âlî Paşa'yı takdir ettiğini göstermektedir.³²⁸

Cevdet Paşa'nın Âlî Paşa ile tanışması kendisinin Reşid Paşa'nın hizmet ve himayesine girmesiyle başlamıştır. Cevdet Paşa, Âlî Paşa'yı aşırı hırslı olmakla itham eder. Ona göre Fuad Paşa'nın aksine Âlî Paşa bencildir. Kendisine rakip olurlar diye müslüman hariciye memuru yetişmesini önlemiş, birçok kişinin memuriyette yolunu kesmiştir.³²⁹ Cevdet Paşa onun bu yönünü değerli bir zat olmasına rağmen ehl-i perver (ehil kimseleri koruyan) değildi, himmetini sadece kendine bağlı kimselere gösterirdi, bundan dolayı da çevresini dalkavuklar sarmıştı diyerek özetler. Cevdet Paşa'ya göre, Fuad Paşa'dan başka Şirvânîzâde Rüştü (ö. 1879) ve Mahmud Nedim (ö. 1883) Paşalar bu dalkavukların önde gelenleridir.³³⁰ Engelhardt da Cevdet Paşa ile aynı kanaati paylaşmakta, Âlî Paşa'nın iradesine boyun eğmeyen kimseleri memuriyetten uzaklaştırıp yerlerine kendi adamlarını koyduğunu, böylece iktidarı tamamen ele geçirmek istediğini söylemektedir.³³¹

Cevdet Paşa'ya göre Âlî Paşa, istibdada meyilli bir devlet adamıdır. O devlet işlerinin kalabalık meclislerde uzun uzadıya konuşulmasına tahammül edemez. Allah'ın devlet işlerini birkaç kişiye tevdi ettiğine, onlardan da birinin kendi olduğuna inanır. Cevdet Paşa'ya göre Fuad Paşa'nın ölümünden sonra Âlî Paşa devlette tek güç sahibi olarak kalmış, o da böylesine büyük bir şansı hazmedememiş, devlette en büyük olma hırsına kapılmıştır.³³² Ebüzziya Tevfik, “Âlî Paşa her şeyin en iyisini kendisinin bildiğini zannederdi”, “kendisinden başka devlet adamı yokmuş, vazgeçilmezmiş gibi davranırdı” derken, Abdurrahman Şeref Efendi de “Makamının otoritesini koruma hususunda en büyük vezirler arasında Âlî Paşa kadar dikkat çeken yoktur. Sadrazamlığı

³²⁶ *Tezâkir*, IV, 23.

³²⁷ İbnülemin, *Son sadrazamlar*, V, 6; Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih Musahabeleri*, s. 72; Karal, *Osmanlı Tarihi*, VI, 111; Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, XVII, 323.

³²⁸ Beydilli, “Ali Paşa”, s. 425; İbnülemin, *Son sadrazamlar*, V, 8.

³²⁹ *Ma'rûzat*, s. 4.

³³⁰ *Tezâkir*, IV, 38; *Ma'rûzat*, s. 220.

³³¹ Engelhardt, *Tanzimat*, s. 240.

³³² *Tezâkir*, II, 21; *Ma'rûzat*, s. 220; Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 275.

döneminde bakanlardan hiçbiri saraya çağrılılar bile kendine haber vermeden gidemezdi”, “raftan sünger düşse bir yeri incinecek kadar zayıf ve nazik olan bu küçük adam resmi makamda aslan heybeti takınıyordu”, “karşısında eller kavuşmuş, saygılı bir şekilde durmak zorunlu idi” diye yazmaktadır.³³³ O kadar ki Âlî Paşa’nın hamama bile sadaret mührüyle girdiği rivayet edilir.³³⁴

Cevdet Paşa, Âlî Paşa’nın sadrazamlıktan alındığı ve boşta kaldığı dönemlerin birinde ona Arapça, mantık ve edebiyat dersleri vermiştir. Cevdet Paşa, çok zeki olan Paşa’nın mantık derslerini çok çabuk kavradığını gözlemlemiştir. Bu eğitim Âlî Paşa’nın İzmir valiliğine atanmasıyla bitse de Cevdet Paşa, onun her zaman hocalık hakkına saygı gösterdiğinden memnuniyetle bahseder. Buna rağmen Âlî Paşa’nın bazı garaz sahibi kişilerin dedikoduları sebebiyle kendisine bir miktar dahi olsa güvensizlik duyduğuna inanır.³³⁵ Abdurrahman Şeref Efendi de eserinde Âlî Paşa için ağır başlı, herkese karşı resmiyetten hiç ayrılmayan, saygılı, daima ceketi ilikli oturan, yanına bir kâtip girse bile hürmeten ayağa kalkar gibi davranan naif bir devlet adamı olduğunu kaydeder.³³⁶

Cevdet Paşa, Âlî Paşa’nın, Reşid Paşa’nın öğrencisi olarak sadrazamlığı döneminde onun iç politikasını sürdürmesine rağmen, dış politikalarının farklı olduğunu “Reşid Paşa öteden beri İngiliz politikasına mâil iken şagirtleri olan Âlî ve Fuad Paşalar Fransa politikasını ele aldılar ve bu vesile ile üstadlarına galebe çaldılar” cümleleriyle ifade eder. Türkgeldi, Âlî Paşa’nın bu politikasıyla Fransa Kralı Üçüncü Napolyon’un teveccühünü kazandığını, Napolyon’un “Âlî Paşa gibi bir dışişleri bakanı bulsaydım kendimi bahtlı sayacaktım” dediğini söyler.³³⁷

Cevdet Paşa, Âlî Paşa ile ilgili başka tespitlerde de bulunmuştur. Mesela *Ma’rûzât* ta Âlî Paşa’yı gayet kindar, sıkıntılı, içten pazarlıklı, kendisine yapılan kötülükleri asla unutmayan ve ilk fırsatta intikamını almaya çalışan biri olarak tasvir eder. Cevdet Paşa, bir sohbet sırasında Âlî Paşa’nın sohbete konu olan mevzuda fikrine katılmadığından dolayı kendine surat astığını, bulduğu ilk fırsatta kendini İşkodra’ya teftişe göndererek intikam aldığını yazar.³³⁸ Abdurrahman Şeref Efendi de “Âlî Paşa rakibi yok etme konusunda elinden geleni esirgemezdi. Gücendiği kimseleri zehirli gülüşü ile nasıl

³³³ Ebüzziya Tefvik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, s. 216, 309; Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih Musahabeleri*, s. 73-74.

³³⁴ Karal, *Osmanlı Tarihi*, VI, 105.

³³⁵ *Ma’rûzât*, s. 51, 57, 220; *Tezâkir*, IV, 94; Fatma Âliye Hanım, *Ahmet Cevdet Paşa ve Zamani*, s. 93.

³³⁶ Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih Musahabeleri*, s. 73.

³³⁷ *Tezâkir*, I, 39; Türkgeldi, *Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiyye*, s. 36; Karal, *Osmanlı Tarihi*, VI, 111.

³³⁸ *Ma’rûzât*, s. 52.

ezdiğini daire müdürleri çok iyi bilirlerdi” diyerek Cevdet Paşa’nın tespitine katılır.³³⁹ Cevdet Paşa’nın tespitine katılanlardan biri de Âlî Paşa’nın en önemli siyasî rakiplerinden olan Ebüzziya Tevfik’dir. O, Âlî Paşa için “kendine aykırı ve karşı gördüğü her şeyi ve her kişiyi manen ve maddeten ezip mahvetmekten derin bir haz alırdı” der. Namık Kemal’in *Tasvir-i Efkâr* gazetesinde yazdığı bir makaleden dolayı Erzurum vali muavinliğine tayin edilerek İstanbul’dan uzaklaştırılmak istenmesini de Âlî Paşa’nın Namık Kemal’e duyduğu öfke ve dinmez kin sonucu olarak görür.³⁴⁰ Cevdet Paşa da buna benzer bir örnek verir. Mithad Paşa’nın kendini beğenmiş tavırlarından ve siyasî düşüncelerinden rahatsız olan Âlî Paşa’nın onu Şûrâ-yı Devlet reisliğinden azlettirerek Bağdat’a vali olarak gönderdiğini böylece ondan kurtulduğunu yazar.³⁴¹

Bunlardan başka Cevdet Paşa, Âlî Paşa’yı açgözlü ve rüşvete meyilli olmakla itham eder. Örneğin, Mısır Valisi Said Paşa Avrupa’dan borç almak için Bâbiâli’den izin istemiş, Âlî Paşa başlangıçta borç alınmasına kesinlikle karşı çıkmış fakat bir hafta sonra fikrini değiştirerek borç alınması isteğini onaylamıştır. Cevdet Paşa Âlî Paşa’nın bir hafta sonra fikir değiştirmesini Mısır valisinden aldığı on bir bin kese rüşvete bağlar. Yine Cevdet Paşa’ya göre Âlî Paşa Rumeli demiryolunun yapımında da büyük rüşvet almıştır.³⁴² Cevdet Paşa’ya göre Sultan Abdülaziz, Âlî Paşa’dan nefret etmekte fakat bilgisi ve deneyimi nedeniyle ona görev vermektedir.³⁴³ İbnülemin’e göre Sultan Abdülaziz, “Allah bu adamı başımdan alsın” diyecek kadar Âlî Paşa’dan nefret etmekte, “Avrupa’da bu kadar tanınmış bir adamı azledip yerine kimi getireceğim” diyecek kadar da onun diplomasideki başarısını takdir etmekte, ona istemese de katlanmak zorunda olduğunu kabullenmektedir. Hatta yine aynı yazara göre Sultan Abdülaziz Âlî Paşa’nın vefatından memnuniyet duymuştur.³⁴⁴ Engelhardt da Sultan Abdülaziz’in Âlî Paşa’nın ölümünü duyduğunda derin ve rahat bir nefes aldığını yazmaktadır.³⁴⁵ Mehmed Memduh Paşa Abdülaziz’in Âlî Paşa’yı sevmemesini mizaçlarının farklı olmasına bağlar. Ona göre Âlî Paşa az konuşan, devlet işini metanetle ve dikkatle yürüten bir mizaca, Sultan Abdülaziz tam tersi devlet işlerinde hızlı hareket etmek ve çabuk sonuç

³³⁹ Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih Musahabeleri*, s. 77.

³⁴⁰ Ebüzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, s. 220, 225.

³⁴¹ *Ma’rûzât*, s. 220.

³⁴² *Ma’rûzât*, s. 68, 221.

³⁴³ *Ma’rûzât*, s. 52, 65, 67, 68, 76.

³⁴⁴ İbnülemin, *Son sadrazamlar*, V, 19, 26, 27.

³⁴⁵ Engelhardt, *Tanzimat*, s. 241.

almak isteyen mizaca sahiptir.³⁴⁶ Cevdet Paşa'ya göre Âlî Paşa'nın ölümünden sonra sadaretin tadı kaçmıştır.³⁴⁷ Nitekim Âlî Paşa'nın ölümünden sonra devletin umûmî hali birden değişmiş, Abdülaziz'in tuttuğu yeni yol kendini belâ çukuruna düşürmüş, Âlî Paşa'dan sonra sadaret makamına getirdiği kimseler onun zillet ve felaketine, hatta ölümüne neden olmuştur.³⁴⁸

Cevdet Paşa sadece Sultan Abdülaziz'in değil, dönemin devlet ricali ve halkın da Âlî Paşa'yı sevmediğini düşünmekte ve bu düşüncesine de kanıt olarak Âlî Paşa'nın cenaze merasimini göstermektedir. Cenaze namazını kıldıran imam, Âlî Paşa için helallik istediğinde etrafı derin bir sükût kaplamış, imamın aynı telkini üç kez yapmasına ve “büyük bir zât idi. Devlete güzel hizmetler etti” diye hatırlatmasına rağmen sessizlik devam etmiştir. Cevdet Paşa hayatı boyunca böyle bir tepkiyi ne duyduğunu ne de gördüğünü ifade ederek şaşkınlığını dile getirmiştir. Bu tepkinin kendine de ders olduğunu, insanlarla olan ilişkilerine daha da dikkat ettiğini, ammeye dokunacak tavırlardan kaçınmaya özen gösterdiğini söyler. Cevdet Paşa'nın bu tespitlerine karşın *Lûtfî Tarihi*'nde Âlî Paşa hakkında farklı tespitler vardır. Eserde Âlî Paşa'nın her tarafça meşhur “kadr ü itibar” sahibi olduğu, hastalığı esnasında İstanbul'daki bütün sefirlerin kendini ziyaret ettiği belirtilir. Bunlardan başka vefatının Avrupa'nın her tarafında “kedere mûcib” olduğu, Avrupalı diplomatların üzüntülerini gazetelere ilan vererek ifade ettikleri ayrıca terekesinde satılığa çıkarılan yazı takımının sefaret vasıtasıyla Alman İmparatoru tarafından yüz liraya satın alındığı yer almaktadır.³⁴⁹

Cevdet Paşa, *Mar'ûzât*'ta Âlî Paşa için vali olarak taşraya gitmekten korkardı diye bir tespitte bulunmuştur. Fakat İbnülemin bu tespite katılmamakta, Âlî Paşa'nın sadrazamlıktan alındıktan sonra kendine teklif edilen İzmir valiliğini memnuniyetle kabul ettiğini yazmaktadır.³⁵⁰

Cevdet Paşa'nın Âlî Paşa'yı eleştirdiği konulardan bir diğeri de, onun Fuad Paşa ile padişahı ikna ederek dış borç kapısını açmasıdır. Yine ona göre İstanbul'da yaşanan israf ve sefahatin baş sorumlulardan biri de Âlî Paşa'dır. İsraf nedeniyle aylık harcamaları dört bin altını bulan Âlî Paşa ve ailesinin halka kötü örnek olduğunu

³⁴⁶ Mehmed Memduh Paşa, *Mirat-ı Şuûnât*, s. 30.

³⁴⁷ *Tezâkir*, IV, 123; *Ma'rûzât*, s. 233.

³⁴⁸ Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, I, 57, 153, 184.

³⁴⁹ *Tezâkir*, II, 44; Ahmed Lûtfî Efendi, *Lûtfî Tarihi*, XIII, 16, 22, 60.

³⁵⁰ *Ma'rûzât*, s. 51; İbnülemin, *Son sadrazamlar*, V, 9.

düşünmektedir.³⁵¹ Cevdet Paşa'nın bu görüşünü destekleyen Abdurrahman Şeref Efendi, Âlî Paşa'nın gereğinden fazla para harcadığını, Mısır Hidivi İsmail Paşa (ö. 1895) tarafından borçlarının iki kez kapatılmasına rağmen ölümünde bıraktığı mirasın borçlarını kapamaya yetmediğini ifade etmiştir.³⁵²

Edebi yönden de Âlî Paşa'yı değerlendiren Cevdet Paşa, onun inşasının çok iyi fakat hitabetinin inşası kadar güçlü olmadığına inanmaktadır. Cevdet Paşa'nın tespitine katılan Türkgeldi göre de Âlî Paşa “hüsn-ü hatta da malik olup yazısı pek şiveli ve câzibelidir.” *Lûtfî Tarihi*'ne göre de Âlî Paşa'nın fikr ü basireti yüksek ve âlîdir.³⁵³

Sonuç itibarıyla Cevdet Paşa'nın Âlî Paşa'yı birçok konuda ağır bir şekilde eleştirdiği görülmektedir. Hâlbuki ona yaptığı eleştirilerin neredeyse hiçbirini Fuad Paşa'ya yapmamıştır. Bu farkın daha çok ikili ilişkilerin seviyesinden kaynaklandığı sonucuna varılabilir. Çünkü Cevdet Paşa'nın Âlî Paşa ile ilişkileri daha mesafeli, yani resmi, Fuad Paşa ile olan ilişkileri ise daha samimidir. Zira Cevdet Paşa'nın kendisi de Fuad Paşa'yı kendine daha yakın bulduğunu söylediği gibi, Fatma Âliye Hanım da babasının Fuad Paşa ile olan ilişkisini dostluktan öte bir kardeşlik olarak nitelendirmektedir.³⁵⁴ Cevdet Paşa'nın Âlî Paşa ile farklı dünya görüşlerine ve farklı hayat tarzlarına sahip olması da ağır eleştirilerin nedenlerinden birisi olduğu kanısını taşımaktadır. Kısacası Cevdet Paşa'ya göre Âlî Paşa, kişisel özellikleri ile pek seilmeyen, ihtiraslı, ama bilgisi, tecrübesi özellikle de diplomasideki alanındaki mahareti ile kendisine ihtiyaç duyulan bir devlet adamıdır. Bu nedenle de ölümü gerek devlet ricali gerekse halk arasında pek üzüntü yaratmamıştır.

Cevdet Paşa eserlerinde Tanzimat'ın meşhur üçlüsü Reşid, Âlî ve Fuad Paşalar hakkında ayrıntılı bilgi verdikten başka dönemin kimi devlet adamları hakkında da kısaca bilgiler vermiş, onlarla ilgili bir takım tespitlerde bulunmuştur. Burada bu devlet adamlarından bazıları ve Cevdet Paşa'nın bunlar haklarındaki düşüncelerinden bahsedeceğiz.

Cevdet Paşa, Meclis-i Vala Reisi Mısırlı Kâmil Paşa (ö. 1876) ile ilgili olarak; devlet işlerini pek düşünmez ve kendisine vazife edinmez, eğlencesi ile meşgul bir kişidir. Dedikoduya düşkündür. Sarayda çalışanların durumlarını öğrenmeye meraklı, yine sarayda yaşananların perde arkasını öğrenmeye aşırı hevesli bir şahsiyettir

³⁵¹ *Ma'rûzât*, s. 23.

³⁵² Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih Musahabeleri*, s. 93.

³⁵³ *Tezâkir*, IV, 57; Türkgeldi, *Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiyye*, s. 36; Ahmed Lûtfî Efendi, *Lûtfî Tarihi*, XII, 60.

³⁵⁴ *Ma'rûzât*, s. 38; Fatma Âliye Hanım, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamani*, s. 51.

değerlendirmesinde bulunmaktadır. Ayrıca Cevdet Paşa, Kâmil Paşa'nın Âlî Paşa'nın can ciğer arkadaşı ve akşamcılarının reisi olduğunu, bu nedenle de Âlî Paşa'nın ondan vazgeçemediğini yazar.³⁵⁵

Cevdet Paşa'nın hakkında değerlendirmede bulunduğu bir diğer devlet adamı Şirvânîzâde Mehmed Rüşdü Efendi'dir. O da Cevdet Paşa gibi ilmiyeden mülkiyeye geçmiştir. Cevdet Paşa'ya göre Şirvânîzâde, İstanbul'a geldiğinde genç ve kabiliyetli bir molladır. Oğluna ders verdiği Şeyhülislâm Ârif Efendi'nin (ö. 1858) desteğiyle müderrislik beratı almış, Fuad Paşa'nın yanında Suriye'ye gitmiş, neşeli, rahat ve hoşsohbet oluşundan dolayı Fuad Paşa'nın sevgisi ve himayesini kazanmıştır. Nasıl ki Cevdet Paşa Reşid Paşa'nın etkisiyle mülkiyeye geçmişse, Şirvanizade de Fuad Paşa'nın etkisiyle ilmiyeden mülkiyeye geçmiş, müderris iken vezaret rütbesi verilerek Suriye valiliğine tayin edilmiştir. Cevdet Paşa'nın bu duruma itirazı vardır. Kendisinin kazaskerken mülkiyeye geçtiğini, uzun yıllar süren memuriyeti sayesinde vezaret rütbesinin hakkını verecek devlet tecrübesine sahip olduğunu, müderris ve hiçbir idarî deneyime sahip olmayan Şirvânîzâde'nin hâl böyleyken vezir rütbesi verilerek Suriye'ye vali olarak tayin edilmesinin doğru olmadığını düşünmektedir. Şirvânîzâde Bâbiâli'de kurulan Arazi Komisyonu üyesi olarak birkaç yıl Cevdet Paşa'nın emrinde çalışmış, fakat sadrazam olunca Cevdet Paşa'nın ifadesiyle kendisine kötü gözle bakar olmuş, padişah tarafından Paşa'ya ihsan buyrulan zammı indirerek vefasızlık örneği sergilemiştir. Cevdet Paşa'nın Şirvânîzâde'yi kararsızlık ve döneklilikle itham etmesi biraz da bu tavra tepki olarak algılanabilir.³⁵⁶

Cevdet Paşa, Şirvânîzâde'nin de dönemin birçok devlet adamı gibi rüşvet düşkünü olduğunu, bu sayede de büyük bir servet biriktirdiğini kaydeder. Ona göre Şirvânîzâde devlet basamaklarında nasıl hızlı yükselmişse aynı süratle aşağı inmiş, bahar bulutu gibi az zamanda esip savurmuş, birkaç sağanaktan sonra hemen dağılmış ve kazandığı büyük servet de ölümünden kısa zaman sonra mahvolup gitmiştir.³⁵⁷

Cevdet Paşa birlikte Rumeli teftişine gittikleri Sadrazam Kıbrıslı Mehmed Paşa (ö. 1871) hakkında da tespitlerde bulunmuştur. Ona göre Kıbrıslı, çabuk sinirlenen, aceleci, sabırsız, çabuk kanan, kim ne söylerse hemen inanan bir kişiliğe sahiptir. Buna rağmen ne kadar hiddetlense ve acele bir işe girişse dahi uyarıldığında sakinleşen, ikna edildiğinde yanlışımdan rahatça dönebilen biridir. Kinci değildir. Onun bu özelliklerinin

³⁵⁵ *Ma'rûzât*, s. 49, 66.

³⁵⁶ *Ma'rûzât*, s. 232-234.

³⁵⁷ *Ma'rûzât*, s. 61-64.

farkına varan Cevdet Paşa teftiş görevi sırasında yanlış bulduğu konularda onu uyarmaktan çekinmemiş, Kıbrıslı da Cevdet Paşa'nın hâl ve çalışmalarından memnun kalmıştır. Öyle ki, teftiş dönüşünde Cevdet Paşa'nın ilmiyeden mülkiyeye geçmesini ve sadaret müsteşarlığı yapmasını istemiş, fakat ilmiye sınıfından ayrılmak istemeyen Cevdet Paşa'yı İstanbul pâyesine yükseltmiştir.³⁵⁸

Cevdet Paşa'nın eserlerinde değindiği önemli isimlerden biri de ileride Sultan Abdülaziz'in tahtan indirilmesinde başrolü oynayacaklardan biri olan Hüseyin Avni Paşa'dır (ö. 1876). Cevdet Paşa'ya göre Avni Paşa, saman altından su yürüten, el altından sarayda taraftar toplamaya çalışan ve mevkiini çoğu kez Âlî Paşa'ya yaptığı dalkavukluğa borçlu biridir.³⁵⁹ Öyle ki el altından saraya topladığı adamları vasıtasıyla Sultan Abdülaziz'in tahtan indirilmesinde en etkili isim olmuştur. Askerlik konusunda asker olmayan birilerinin fikir yürütmesinden son derece rahatsızlık duyan karakterdedir. Buna karşın kendisi yukarıda da belirttiğimiz gibi asker iken Şûrâ yı Devlet başkanlığı yapmıştır.³⁶⁰

Sonuç olarak söylenebilir ki, Tanzimat döneminin yöneticileri kişisel zaaf ve hatalarına rağmen yakın tarihin en becerikli ve yaratıcı kadrosuydu. Onlar yeni bir düzen yaratarak yıkılmakta olan bir imparatorluğu ayakta tutmanın çabası içerisindeydiler.³⁶¹

2.4. Merkezi İdare İle İlgili Tespitleri

Osmanlı Devleti'nde Batılılaşma hareketleri Lale Devri'nde başlamasına rağmen bu değişim ordu ile sınırlı kalmıştı. Daha sonra II. Mahmud'la birlikte bazı Batı âdetleri Osmanlı sarayına girmiş, sonrasında oğlu Abdülmecid bu değişimi hızlandırmıştı. Çünkü o da babası gibi devlete devrin şartlarına göre yeni bir yön verilmesi gerektiğine inanıyordu. Tahta çıkar çıkmaz ıslahat fikrine sahip devlet adamlarını yönetime getirmesi de bu anlayışının doğal sonucuydu. İktidara getirdiği devlet adamları devlete yeni bir nizam vermeye çalışırken kendisi de padişahların o zamana kadar uydukları gelenek ve usullerde de bir takım değişiklikler yaptı. Bu değişikliklere daha sonra tahta çıkan padişahlar yenilerini eklediler. Bu değişikliklerin bazılarında bahsedelim.

³⁵⁸ *Ma'rûzât*, s. 38-41.

³⁵⁹ Ali İhsan Gencer, "Hüseyin Avni Paşa", *DİA*, XVIII (1998), s. 526.

³⁶⁰ *Ma'rûzât*, s. 97, 220, 222.

³⁶¹ Ortaylı, *İmparatorluğunu en Uzun Yüzyılı*, s. 77, 79.

Cevdet Paşa, Osmanlı padişah ve sadrazamlarının İstanbul'daki elçilerin verdiği balo ve ziyafetlere katılmalarının âdet olmamasına rağmen Abdülmecid' ten itibaren bu âdetin değiştiğini yazar. Önce sadrazamların bu tür davetlere katılmaya başladığını, ardından Zat-ı Şahane için dahi bu kapı açıldı, diyerek Abdülmecid'in İngiliz elçisinin verdiği baloya katıldığını söyler. İstanbul'daki Ortodoks ve Musevi cemaatlerinin reisleri bu tür faaliyetleri büyük günahlardan sayıp katılmazken ilk kez onlar da bu baloya katılmışlardır. Şeyhülislâm ise davet edildiği halde katılmaktan kaçınmıştır. İngiliz büyükelçiliğinin büyük salonunda yapılan baloda vükela sultanın sağında, süfera ise solunda oturmuşlardır.³⁶²

Cevdet Paşa'nın din ve dünya görüşü bir bütün olarak ele alındığında, özellikle de "Zat-ı Şahane için bile bu kapı açıldı" vurgusundan hareketle yeni durumu tasvip etmediği söylenebilir. Kendisinin de davetli olduğu bu baloya katılıp katılmama konusunda tereddüt etmiş, sadrazam ve şeyhülislâma danışmasına rağmen onlardan açık bir yanıt alamadığı için katılmamıştır. Başlangıçta bu tür yenilikleri yadırgayan Paşa'nın zamanla görüşünün değiştiği anlaşılmaktadır. Zira İstanbul'daki bu baloya katılmaktan kaçınan Cevdet Paşa'nın teftiş için gittiği Bosna'da yabancı devlet elçilerinin her hafta sonu verdikleri balolara düzenli olarak katıldığını ve buradaki sohbetlerden hoşlandığını bizzat kendisi ifade etmektedir.³⁶³

Cevdet Paşa âdet olmadığı halde sultanın baloya katılmasını İngiliz elçisinin gönlünü almak olarak izah eder. Çünkü Sultan Abdülmecid Fransız elçisinin etkisiyle İngiliz yanlısı Reşid Paşa'yı sadrazamlıktan azletmiş, bu durum da İngiliz elçisini gücendirmişti. Ona göre sultan baloya katılarak İngiltere ile ilişkileri dengede tutmaya çalışmıştır.³⁶⁴

Cevdet Paşa ifadesine göre Batı tarzı yaşam II. Mahmud'la birlikte saraya girmeye başlamış, sarayın sofrada adabı da bu padişahla birlikte değişmiştir. II. Mahmud kendini ziyaret eden Avusturya hükümdarının kardeşi onuruna sarayda yemek vermiş, Pertev Paşa'nın padişahın sofraya oturmasını istemesi üzerine "ben Avrupa ile olan münâsabatı sarayda ziyâfet vermek derecesine kadar getirdim. Andan ilerisini ahlâfıma bıraktım" cevabını vererek sofraya oturmamıştır.³⁶⁵ II. Mahmud'tan sonra tahta çıkan oğlu Abdülmecid babasının açtığı yoldan gitmiş, Rus çarının kardeşi onuruna Küçük Su Kasrı'nda verilen yemeğe masada vükela bulunduğu için katılmamıştır. Buna rağmen

³⁶² *Tezâkir*, I, 61.

³⁶³ *Tezâkir*, III, 21-22.

³⁶⁴ *Tezâkir*, I, 62.

³⁶⁵ *Tezâkir*, II, 77.

Abdülmeçid babasına nispetle bir adım ileri giderek prensin eşi ve bazı kadınlarla birlikte haremdeki sofraya oturmuştur. Cevdet Paşa bu âdetin Abdülaziz’le birlikte tamamen değiştiğini kaydeder. Zira Sultan Abdülaziz İngiltere veliaht prensi İstanbul’a geldiğinde misafirin onuruna Göksü köşkünde ziyafet vermiş, prensle sultanın bulunduğu masaya dönemin önemli isimleri Âlî ve Fuad paşalardan başka kaptan ve serasker paşalar, ayrıca Meclis-i Vâlâ Reisi Kamil Paşa ile bir general ve amiral de oturmuştu. Böylece bu zamana kadar vezirlerin padişahla masaya oturması âdet olmamakla birlikte bu âdet de değişmiştir.³⁶⁶

Cevdet Paşa’nın benimsendiğini söylediği bir Batı âdeti de padişahların kendilerine yapılan ziyaretleri iade etmeleridir. Osmanlı Devleti’nde padişahlar yabancı hanedan mensuplarının yaptıkları ziyaretleri iade etmezlerdi. Abdülmeçid Kırım Savaşı sırasında İstanbul’a gelen Prens Napolyon’un ziyaretini Fransız elçiliğine gitmek suretiyle iade etti. Böylece Abdülmeçid Osmanlı tarihinde bir ilki daha gerçekleştirmiş oldu. Bu iadeyi ziyaretten memnun kalan prens, padişahı imparatorla görüşmek üzere Fransa’ya davet etmiş, aldığı müspet cevaptan da çok mutlu olmuştur. Yine o zamana kadar Osmanlı padişahları nişan verir, ama almazlardı. Abdülmeçid bu âdeti de bozdu. Abdülmeçid Fransa’ya karşı o kadar sempati duymaktaydı ki Fransa kralının nişan teklifini kabul etmekte tereddüt göstermedi. Fransa İmparatoru III. Napolyon’un kendisine verdiği “Legiond’honneur” nişanını kabul etti. Nişan Fransa Büyükelçisi Tuvanel tarafından sultana takdim edildi. Ayrıca Abdülmeçid söz konusu nişanın takdimi nedeniyle Fransa elçiliği tarafından verilen baloya da katıldı. Daha sonra İngiltere Kraliçesi Viktorya sultana “Dizbağı” nişanını gönderdi.³⁶⁷ Cevdet Paşa bunlardan başka sultanın Rus çarı tarafından kendine takdim edilen ve Rusya’nın en büyük nişanı olan Saint Andria nişanını da taktığını yazar.³⁶⁸

Avrupalı hükümdarlar her yıl doğum günleri ile tahta çıkış günlerinde tören yaparlardı. Bu törenlerde diğer devletler neznindeki elçiliklerle savaş gemilerini süslemek, top atışları yapmak adettendi. Osmanlı’da da bu adetlere uyulur, Avrupalı hükümdarların bu özel günleri İstanbul’da da kutlanırdı. Avrupa’daki bu gelenekten farklı olarak Osmanlı padişahları sadece dini bayramlarda kabul resmi yaparlardı. Bu kutlamalarda dinî nitelik taşıdığından Avrupalı devletler bu kutlamalara iştirak etmedikleri gibi tebrik merasiminde de bulunmazlardı. Sultan Abdülaziz döneminde

³⁶⁶ *Ma’rûzât*, s. 56; *Tezâkir*; II, 77, 246.

³⁶⁷ Ahmet Rasim, *Osmanlı Tarihi*, IV, 461.

³⁶⁸ *Tezâkir*, II, 81; Küçük, “Abdülmeçid”, s. 261.

dinî bayramlardaki kabul törenleri devam ettiği gibi, padişahın doğum ve tahta çıkış günlerinde olmak üzere iki ayrı kabul töreni daha yapılması kararlaştırıldı. Böylece padişahların doğum ve tahta çıkış günlerini kutlama geleneği başlatıldı. Fakat daha sonra kabul törenlerinin fazlaşması üzerine bayram kabullerinin kaldırılmasına karar verildi. Osmanlı Devleti 1856 Paris Antlaşması'yla bir Avrupa devleti sayılınca bu kez Avrupalı devletler de padişahın doğum ve tahta çıkış törenlerine temsilci göndermek zorunda kaldılar. Ayrıca gayrimüslim tebaanın ileri gelenleri ile İstanbul'da bulunan ruhanî liderler de tebrik merasiminde bulundular.³⁶⁹

Cevdet Paşa Sultan Abdülaziz'den itibaren padişah karşılama, ağırlama ve uğurlama âdetinin de değiştiğini kaydeder. Bu konuda *Ma'rûzat*'ta şöyle söyler: Davranışlar ve adetler, zamana, yere ve toplumdan topluma değişiklik gösterir. Bir toplum için gayet normal olan bir davranış başka bir toplumda ayıp, günah, hatta suç sayılabilir. Özellikle de Avrupa halkları ile Osmanlı toplumunun adetleri çoğunda birbirine zıttır. Örneğin, Osmanlılar bir eve girerken ayakkabılarını çıkarırken Avrupalılar şapkalarını çıkarırlar.³⁷⁰ Avrupa halkları ile Osmanlı toplumu arasındaki bu farklılık hükümdarların halklarıyla olan ilişkilerinde de mevcuttu. Her iki toplumun hükümdarlarına saygı gösterme şekli farklıydı. Hatta kelimenin tam anlamıyla birbirinin zıttı idi. Avrupa'da halkın hükümdarıyla karşılaştığında bağırıp çağırması, alkış tutması, tezahüratta bulunması onlara hürmetini tam tersi, sessizliği ve suskunluğu gücenikliği gösterirken, Osmanlıda halkın padişahın karşısında başını önüne eğip, sessizce beklemesi, söz verilmeden konuşmaması padişahına olan saygı ve hürmetinin en büyük göstergesi idi.³⁷¹

Cevdet Paşa bu âdetin Sultan Abdülaziz'in Mısır seyahati dönüşünde birdenbire değiştiğini belirtip yeni âdeti şöyle anlatır. Mısır, Yavuz Sultan Selim tarafından fethedilmiştir. Yavuz'dan sonra, Sultan Abdülaziz'e kadar da hiçbir padişah Mısır'ı ziyaret etmemişti. Sultan Abdülaziz 1863'te Mısır'ı ziyaret ettiğinde üç buçuk asra yakın padişah görmemiş ve ağırlamamış olan Mısır halkı padişaha olan özlem, saygı ve hürmetlerini adet olduğu üzere sessizce bekleyip göstermek yerine, avazları çıktıkça bağırarak, padişahı övücü sözler söyleyerek ve sokaklarda şenlikler tertip ederek gösterdi. Bunlardan başka Mısır Valisi İsmail Paşa da tertiplemediği muhteşem

³⁶⁹ *Ma'rûzât*, s. 56, 57; *Tezâkir*; II, 246.

³⁷⁰ *Ma'rûzât*, s. 73.

³⁷¹ *Tezâkir*; II, 263; *Ma'rûzât*, s. 74.

eğlencelerle padişahı memnun etmiş, bu sayede padişah katındaki yerini sağlamlaştırmıştı.³⁷²

Padişah karşılama, ağırlama ve uğurlama konusundaki bu değişim Mısır'la sınırlı kalmadı. Sultan Abdülaziz seyahat dönüşü İzmir'e uğradığında burada da Mısır'dakine benzer şekilde karşılandı. Kentte yaşayan değişik milletlere mensup kimseler, hatta madam ve matmazeller bile sokaklarda diz çöküp "vive le Sultan-Sultanım çok yaşa" diye alkış tuttular. Mısır ve İzmir'de gördüğü bu karşılamadan son derece memnun olan sultan Abdülaziz, "Mısır ve İzmir'de gördüğümüz büyük ilgiyi ve sevgiyi İstanbul halkından görmedik" diyerek sitemde bulunmuş, fakat İstanbul'a döndüğünde siteminde haksız olduğunu görmüştür. Zira Mısır ve İzmir'deki alkışlar İstanbul'da da devam etmiş, hatta İstanbul halkı padişahlarını Mısır ve İzmir'e oranla kat ve kat daha fazla coşkuyla ve tezahüratla karşılamıştır. İstanbul'daki ilk karşılama Mısır ile pirinç alış-verişi yapan pirinççiler esnafı tarafından başlatılmıştır. Pirinççi esnafı mağazalarını gelin odası gibi donatmış, sokaklar pahalı avizeler, fener ve kandillerle aydınlatılmıştır. Kısa zamanda tüm esnaf karşılama yarışına katılarak akla hayale gelmedik gösterilerde bulunmuştur. İstanbul'un en ücra yerlerinde ve mahalle aralarında bulanan ufak tefek dükkânlar bile durumlarına göre şenliklere katılıp renk katmıştır. Neredeyse bütün evlerde böyle kandiller yakılmış, öyle ki on bir gün süren bu karşılama ve kutlama nedeniyle İstanbul'da fener ve kandil bulunmaz olmuştur. Kutlamalar sırasında büyük çarşı esnafı çarşının gece açılması yasak olmasına rağmen Fuad Paşa'nın özel izniyle çarşığı açtırıp süslemiş, çarşığı ziyarete gelen padişahın ayağına pul döşeyip, kimi yerde ipekli kumaşlar sermiştir. Kutlamalara müzik de eşlik etmiş, askerî mızıkacı takımı bütün semtleri dolaşarak konserler verdi. Bu kutlamalarda yoğun kalabalığa rağmen kadınların sokağa çıkmaları da yasaklanmamıştır.

İstanbul halkı padişahlara gösterdikleri bu hürmet ve sevginin karşılığını fazlasıyla almıştır. Şöyle ki: İstanbul'un eskiden beri vergi ve askere alma bakımından diğer bölgelere göre ayrıcalığı vardı. Fakat malî sıkıntılar nedeniyle vekiller heyeti tarafından bu ayrıcalıklar kaldırılmış, İstanbul'dan da diğer bölgelerde olduğu ölçüde vergi ve asker alınması kararlaştırılmıştı. Fakat aynı vekiller heyeti İstanbul halkının kutlamalarda gösterdiği samimi davranıştan dolayı bu kararın uygulamasını ertelemiştir.³⁷³

³⁷² Abdülaziz'in seyahat ve eğlenceye düşmesinde Mısır'daki bu eğlence âlemlerinin büyük etkisinin olduğu nakledilmektedir. Bk. Küçük, "Abdülaziz", s. 179.

³⁷³ *Ma'rûzât*, s. 75-76; *Tezâkir*, II, 263-265.

Cevdet Paşa eserlerinde saray idaresinde başka değişikliklerden de bahseder. Bunlardan biri elçilerin şeyhülislâmla görüşmesidir. Osmanlı tarihinde elçilerin şeyhülislâmla resmi olarak görüşmeleri gibi bir âdet yokken 1855 yılında ilk kez böyle bir adet ortaya çıkmıştır. Gerçi daha önce Mustafa Reşid Paşa'nın yalısında tesadüfen karşılaşan İngiliz elçisi Cannig ile Şeyhülislâm Arif Hikmet Beyefendi bir görüşme gerçekleştirmişlerse de bu görüşmenin resmi bir yanı yoktur. Bahsedilen yılda Fransız elçisi bizzat şeyhülislâmın yalısına gidip onunla resmi bir görüşme gerçekleştirmiştir. Cevdet Paşa böyle bir durumun Osmanlı tarihinde ilk kez gerçekleştiğini tespit etmiştir.³⁷⁴

Cevdet Paşa, Âlî Paşa'nın sadareti döneminde devlet protokolünde yeni bir düzenleme yaptığını kaydeder. Daha önceki resmi törenlere ileri gelen devlet ricalinden başka, çeşitli seviyedeki kâtipler de katılırdı. Bir müddetten beri rütbelerin artması nedeniyle resmi törenlere katılanların çoğalmasından dolayı işler zorlaşınca Âlî Paşa bu konuda yeni bir düzenlemeye gitmiştir. Cevdet Paşa'nın ifadesine göre Âlî Paşa, yüksek rütbelilerle, yüksek devlet memurlarından İstanbul payelilerden aşağı bulunanları teşrifat listesinden çıkarmıştır.³⁷⁵ Cevdet Paşa ayrıca sultan Abdülaziz döneminde “yaver-i ekremlik” diye yeni bir memuriyetin kurulduğunu kaydeder. Sebebini de şöyle açıklar: 1863 yılının başlarında Mısır valisi olan İsmail Paşa, İstanbul'a gelmiş ve eski vali Sait Paşa'nın yaptırdığı mükellef vapuru saltanat makamına hediye olarak sunmuştu. Bu hediyeden son derece hoşnut kalan Sultan Abdülaziz yukarıda açıklandığı gibi aynı yılın nisan ayında bir ay süren Mısır seyahatine çıkmış, beraberinde Serasker Fuad Paşa'yı da getirmiş ve bir an olsun yanından ayırmamıştır. Sultan Abdülaziz, İstanbul'a dönüşte tertip ettiği merasimlerle kendini hayran bırakan Fuad Paşa'ya “yaver-i ekremlik” unvanını verdi. Osmanlı Devleti'nde böyle bir unvan yoktu. Dolayısıyla bu unvan ilk kez Fuad Paşa'ya nail oldu.³⁷⁶

Saray idaresindeki bu değişiklikleri izah eden Cevdet Paşa, ardından Sultan Abdülmecid'in veraset anlayışını da değiştirmek istediğinden bahseder. Osmanlı Devleti başlangıçtan itibaren düzgün bir veraset sistemine sahip değildi. Tahta hanedanın erkek üyelerinden birinin geçmesi kuralına rağmen kimin geçeceği belli değildi. Bu anlayışın getirdiği taht kavgaları çoğu kez devleti zor duruma düşürmüştü. Sultan I. Ahmed (1603-1617) bu karmaşa ve kavgaları önlemek için “*ekber ve erşed*”

³⁷⁴ *Tezâkir*, I, 53-54; II, 7.

³⁷⁵ *Ma'rûzât*, s. 19.

³⁷⁶ *Ma'rûzât*, s. 73; *Tezâkir*, II, 263; Köprülü, “Fuat Paşa”, s. 203

sistemini getirdi. Sisteme göre ölen padişahın yerine akıl sağlığı yerinde olmak kaydıyla hanedanın en yaşlı şehzadesi tahta çıkacaktı. Yeni padişah da isyan etmelerini önlemek amacıyla hanedanın diğer erkek üyelerini sarayda gözetim altında tutacaktı.

Sultan Abdülmecid de bu sistemle tahta çıktı. Babası II. Mahmud'un ölümü üzerine 17 yaşında en büyük şehzade olarak tahta oturdu. Bu sırada biraderi Abdülaziz küçük olduğundan (Abdülaziz bu tarihte dokuz yaşındaydı) onu rakip görmüyordu. Fakat zamanla Abdülaziz büyüyüp serpildi. Dikkatleri üstüne çekmeye başladı. Bu durumdan rahatsız olan Sultan Abdülmecid duygularını Sadrazam Mehmed Ali Paşa'ya, "Paşa, ben efendiden rahatsızlık duyuyorum" cümleleriyle dile getirmişti. Yine Abdülaziz'in yaptırdığı bir çift tabancayı kendini öldürmek için yaptırdığını söyleyecek kadar ileri gitmişti. Bu düşüncenin etkisiyle Sultan Abdülmecid kardeşinden kurtulmanın yollarını aramaya başladı. Aklına ilk gelen çözüm veraset sistemini değiştirmek oldu. Saltanatın en büyükten en büyüğe geçme uygulamasını kaldırıp, babadan oğula geçmesi uygulamasını getirmeye çalıştı. Böyle yapmakla tahtı kendinden sonra oğluna bırakmayı hedeflemekteydi. Konu İngiliz Elçisi Cannig'e sorulduğunda elçiden "bu durumda hakkı olan şehzadeleri hapiste tutamazsınız. Onlar da serbest gezerler. Bunlardan saltanat iddasıyla ortaya çıkanlar olabilir" yanıtını aldığıında bu düşüncesinden vazgeçmek zorunda kaldı.³⁷⁷

İngiliz elçisinden beklediği siyasi desteği alamayan Sultan Abdülmecid kardeşinden kurtulmak için başka bir yol denemek istedi. Abdülaziz'i Trablusgarp'a vali tayin edip İstanbul'dan uzaklaştırmaya niyetlendi. Fikrini Reşid Paşa'ya açtığıında ondan "orada herkes veliaht olduğundan efendiye samimiyetle bağlılık gösterir. Efendiyi burada gözetim altında tutmak daha doğru gözüküyor" cevabını alınca bu fikrinden de vazgeçti. Reşid Paşa'nın yerine atadığı Mehmed Ali Paşa'ya da aynı konuyu açtığıında aldığı yanıt onu korkuttu. Çünkü yeni sadrazam Abdülaziz'i suikastla öldürmeyi teklif etmişti. Kardeşini öldürmek değil sadece ondan kurtulmak isteyen ve kan dökmeyi hiç sevmeyen Sultan Abdülmecid bütün bu girişimlerinden bir sonuç alamayınca teşebbüsünden vazgeçmek zorunda kaldı.³⁷⁸

Kardeşini bertaraf etmek için yaptığı girişimler sonuçsuz kalan Sultan Abdülmecid, ölmeden kısa zaman önce Abdülaziz'i Dolmabahçe Sarayı'na çağırılmış, onunla özel bir görüşme yapmıştır. Görüşmede "benden artık hayır yok. İşte her şey sana kalacak.

³⁷⁷ *Tezâkir*, II, 134.

³⁷⁸ *Ma'rûzât*, s. 42-43; *Tezâkir*, II, 133-134.

Evlatlarımı sana emanet ediyorum, onlara sıkıntı çektirme. Vekillerim bana ihanet etti. Seninle kardeşliği yaşatmadılar” vasiyet ve uyarısında bulunmuştur.³⁷⁹

Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*'ta Sultan Abdülmecid'in biraderinden kurtulmak amacıyla bir takım girişimlerde bulunduğunu söylerken *Tezâkir*'de ise farklı olarak Sultan Abdülmecid'in tahtı biraderi Abdülaziz'e teklif ettiğini yazar. Bâbîâlî'de gerçekleşen görüşmede Abdülaziz'in sultanın ayaklarına kapanarak “aman efendim senin ne çektiğini ben görüyorum. Lûtf u merhamet buyurun. Bana bu teklifi yapmayın” dediğini ifade eder.³⁸⁰ Sultan Abdülmecid'in bu teklifteki amacının kardeşinin padişahlık konusundaki niyetini ölçmeye yönelik olması büyük bir ihtimaldir. Eğer kardeşinden olumlu bir yanıt alsaydı evhamlı, hissi ve alıngan bir mizaca sahip olan sultanın bir takım tedbirler alması muhtemeldir.

Sultan Abdülmecid her ne kadar yerini oğluna bırakacak değişikliği yapamamışsa da I. Ahmed'in “*ekber ve erşed*” sistemiyle birlikte uygulamaya koyduğu “*kafes usulü*”nü kaldırdı.³⁸¹ Sultan Abdülmecid veliaht olan biraderi Abdülaziz'in özel hayatına müdahale etmemiş, serbest dolaşmasına izin vermişti. Öyle ki kafesteki şehzadelerin çocuk sahibi olmasına izin verilmediği halde Abdülaziz'in oğlu Yusuf İzzeddin Efendi'nin (ö. 1916) yaşamasına izin vermişti. Bu sayede Abdülaziz ağabeyinin saltanatı süresince oldukça serbest bir hayat yaşamıştı. Abdülaziz bu uygulamayı kendisi de devam ettirmiş tahta çıktıktan sonra ölen ağabeyi Abdülmecid'in çocuklarını serbest bırakmış, onları gerek Mısır gerekse Avrupa'ya yaptığı seyahatlerde beraberinde götürmüştür. Hatta veliaht iken oturduğu daireyi ve kendi vapurunu yeni veliaht Murad'a tahsis etmiş, onun milletlerarası bir sergiye katılmak üzere Paris'e gitmesine izin vermişti.³⁸²

2.5. Devlet Memuriyeti Hakkındaki Görüşleri

Cevdet Paşa'nın konumuz olan eserleri her ne kadar tarih üzerine yazılmışlarsa da aynı zamanda siyasetname niteliği taşırlar. O yarım asra yaklaşan devlet hizmeti sırasında edindiği bilgi ve tecrübeleri bazen doğrudan bazen de dolaylı olarak eserlerine yansıtmıştır. Dolayısıyla eserlerinde olayları anlatırken yaşananlar üzerinden hareketle dersler vermekte, yöneticilere tavsiyelerde bulunmaktadır. Bazen yapılanları

³⁷⁹ *Ma'rûzât*, s. 45; *Tezâkir*, II, 136.

³⁸⁰ *Tezâkir*, II, 58.

³⁸¹ *Ma'rûzât*, s. 258; Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, 133.

³⁸² *Tezâkir*, II, 146; Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, XVII, 410; Küçük, “Abdülaziz”, s. 179.

onaylayarak, bazen de yanlış bulduğu şeyleri yazarak kendince ideal toplumu, devlet yönetimini, hukuku vb. şeyleri okuyucuya anlatmaya çalışmaktadır. Cevdet Paşa'nın yazdıklarının önemini bilen ve doktora çalışmasını da bu alanda yapan Ümit Meriç, onun tarihimize ve toplumumuzla ilgili tespitlerini liselerin sosyoloji ve tarih kitaplarına girecek kadar öğretici ve açıklayıcı bulmaktadır.³⁸³

Cevdet Paşa'ya göre bir padişah ne kadar özel çaba ve gayret gösterse dahi devletin her müşkülü ile bire bir ilgilenmesi mümkün değildir. Bu nedenle padişahlar devlet işlerini başta vükela olmak üzere memurları eliyle yürütürler. Paşa “vesâit-i icrâiyye” olarak tanımladığı memurların düzgün kişiler olmazlarsa devlet işlerini de düzgün bir şekilde yürütmelerinin mümkün olmayacağını söyler ve konuya dair hattatlık mesleğinden bir örnek verdiği nakledilir. Örneğe göre bir hattat ne kadar yetenekli olursa olsun, kâğıdı ve kalemi uygun değilse güzel yazı yazamayacağı gibi bir padişah da bütün iyi vasıflara sahip olsa bile emri altındakiler yeterli ve vasıflı kişiler değilse devleti iyi idare edemez.³⁸⁴ Cevdet Paşa'nın bu örneğinden devlet idaresini başında padişahın bulunduğu bir ekip işi olarak gördüğü, üyelerin nitelikli olmaları, verilen görev ya da talimatlara uygun davranmaları halinde devlet çarklarının düzgün işleyeceğine inandığı kanaatine varılabilir.

Cevdet Paşa'nın devlet yöneticilerine bir başka tavsiyesi de onların kendi aralarında bazı düşmanlıklar, anlaşmazlıklar, siyasi ayrılıklar olsa bile devlet işlerini idarede birlik ve beraberlik içinde olmaları, devleti en iyi şekilde idare etme gayesinde birleşmeleridir. Ona göre devlet işlerini aksatanlar yahut kendi vakitlerini hoş geçirmek için sorunları çözmek yerine erteleyenler veya sadece kendi zamanlarını kurtarmaya çalışan yöneticiler halkın gözünde sonsuza kadar suçlu ve lekeli kalacaklardır.³⁸⁵

Cevdet Paşa devlet memurlarını ifa ettikleri görevlere göre idare memurları, hâkimler ve askerler olmak üzere üçe ayırır. Ona göre vazifelerini yerine getirme bakımından hâkimlerle askerler birbirine benzer. Askerler verilen emirleri sorgulamadan yerine getirirler. Dolayısıyla sonuçlarından da sorumlu tutulamazlar. Aynı şekilde hâkimler de hüküm verirken vicdanlarıyla hareket edemez. Nasıl ki askerler verilen emirleri sorgulamadan uyguluyorlarsa hâkimler de hüküm verirken mevcut kanunlara uyar. Onların bu kanunların doğru ve ya mantıklı oluşunu sorgulama

³⁸³ Yazan, “Bir Osmanlı Sosyoloğu Ahmed Cevdet Paşa”, *Ahmed Cevdet Paşa Vefatının 100. Yılına Armağan*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997, s. 9.

³⁸⁴ Mustafa Oğuz, “Osmanlı Devleti Hakkında Cevdet Paşa'nın Görüşleri”, s. 151.

³⁸⁵ *Tarih-i Cevdet*, II, 616.

hakları yoktur. Sözün özü bu iki zümre görevlerini icra ederken insiyatif kullanamaz, asker üstlerinin, hâkim ise şer'iatın hükümlerine harfiyen uymak zorundadır.

Hâkim ve askerleri görevlerini ifa etme bakımından aynı kefeye koyan Cevdet Paşa idare memurlarını bunlardan ayrı tutar. “İcrâ me'mûrlarının hizmetleri ise o kadar mütenevvi ve müteşâ'ibdir ki tamamıyla bir kaa'ide-i muttaride alınamaz” der. Paşa, hâkim ve askerlerin görevlerinin belli olmasına rağmen idare memurlarının görevlerinin bu kadar açık olmadığını, “belki emr-i siyaset ve idâre neden ibâret olduğu hakîkatiyle ta'rif bile olunamaz” diyerek açıklar. Cevdet Paşa bundan başka idare memurlarının görevlerini ifa ederken asker veya hâkimlerden farklı olarak insiyatif kullanabileceklerini, zira onların başarılarının talimatları uygulamakla birlikte biraz da kendi dirâyet ve meziyetlerine bağlı olduğunu düşünmektedir.³⁸⁶

Cevdet Paşa'nın bir âlim, tecrübeli devlet adamı ve bir tarihçi olarak döneminin devlet idaresine ve bu idarenin aslî unsurlarından biri olan devlet memurluğuna yönelik tespit ve önerileri mutlaka ele alınmalı ve incelenmelidir. Onun memuriyet hakkındaki görüşlerinden başka başarılı bir idare için yöneticilere bir takım tavsiyeleri bulunmaktadır. Bu tavsiyelerden bazılarını izah etmeye çalışacağız.

Cevdet Paşa'nın en önemli vasıflarından birinin tarihçiliği olduğu malumdur. Tarihe bu kadar önem veren Cevdet Paşa üst düzey devlet yöneticilerinin tarih bilmesi gerektiğine inanmaktadır. “Tarih halka geçmiş olayları ve eserleri, devlet adamlarına da bilinmesi gereken sırları öğretir”³⁸⁷ diyerek tarih öğrenmenin neden gerekli olduğunu kısaca özetler. Cevdet Paşa'ya göre siyasi başarılar tecrübeye bağlıdır. Çünkü insanın kısacık hayatında her şeyi yaşayarak tecrübe etmesi mümkün olamayacağına göre en doğrusu yaşayanların tecrübelerinden faydalanmaktır. Bu sebeple bilinçli devlet adamları, her şeyi kendileri tecrübe etmeye kalkışmayıp başkalarından ibret ve öğüt alırlar. İdarecilerin başarılı bir idare için kendinden önce gelenleri tecrübelerini iyi değerlendirerek kullanmaları gereklidir. Bu da ancak sağlam bir tarih bilgisine sahip olmakla mümkündür. Devlet adamları ortaya çıkan değişiklikleri görmek, devletin mevcut ihtiyaçlarını bilmek ve zamanın şartlarına göre idarede düzenlemeler yapmak zorundadır.³⁸⁸ Bu amaca ulaşmanın en kestirme yolu da mensubu oldukları devletin kadim kanunları ile mazideki tavırlarını bir yandan da meydana gelen değişiklikleri

³⁸⁶ *Tezâkir*, IV, 99.

³⁸⁷ *Tarih-i Cevdet*, I, 13.

³⁸⁸ Yazan, *Cevdet Paşa'nın Toplum ve Devlet Görüşü*, s. 34.

bilmelerinden geçmektedir.³⁸⁹ Cevdet Paşa bu konuda ayrıca şunları yazar: “Fakat sizlere lazım olan şudur: Bizim bıraktığımız tecrübelerden, o zamana nispetle Abdülmecid Han sayesinde eriştiğimiz emniyet ve kolaylıklardan istifade edip elden geldiği kadar kaybedilenleri telafiye çalışmak ve hataları düzeltmektir.”³⁹⁰ İşte geçmişin tecrübesini günümüz devlet adamlarına verebilecek tek bilim de tarihtir. Çünkü tarih, ders almasını bilenler için ibretlerle ve de öğütlerle dolu bir hazinedir. Dolayısıyla devleti yöneten ve ileri gelenler de tarih ilminden diğer kimseler gibi yararlandıklarında devlet işlerinde daha başarılı olurlar.³⁹¹ Yaşanmakta olan olayların tarihi arka planını ve amaçlarını akıllıca tespit edecek tarih bilincine sahip devlet adamının çözümü daha başarılı olacaktır.³⁹² Bu nedenle tarih herkes için gerekli bir bilimdir.

Cevdet Paşa, devlet adamlarının tarih bilmesinin neden gerektiği ile ilgili *Tarih-i Cevdet*’te güzel bir örnek de verir. Buna göre: Abbâsî Halifesi Kâim Bi Emrillah (ö. 1075) döneminde Bağdat’a gelen Hayberli bazı Yahudiler ellerinde Hz. Ali tarafından verilmiş cizyeden muaf olduklarına dair bir belge olduğunu ayrıca Ashab-ı Kirâm’dan bazılarının da buna şahitlik ettiklerini söyleyip muafiyetlerinin devam etmesini isterler. Tam bu konuda menşur çıkarılmakta iken durumdan şüphelenen Ebül Kasım bin Müslime belgenin tarihçi Hatib el-Bağdâdi (ö. 1071) tarafından incelenmesini ister. Bağdâdi tarafından yapılan inceleme sonucunda senette adı yazılı şahitlerden Muaviye’nin Hayber’in fethinden sonra müslüman olduğu, yine şahit olarak gösterilen Sa’d b. Muaz’ın Hayber’in fethinden önce öldüğü için olaya şahit olmasının mümkün olmadığı ortaya çıkarılır. Sonuçta tarih bilimi sayesinde söz konusu senedin uydurma ve sahte olduğu anlaşılır. Böylece Hatib el-Bağdadi’nin tarih bilgisi devlete yarar sağlamıştır.³⁹³

Cevdet Paşa’nın yönetimle ilgili bir tespiti de Osmanlı Devleti’nde XVII. yüzyılın başlarından itibaren memuriyete tayinde liyakata önem verilmediğidir. Kendi zamanında da bazı memurlarının çoğu kez bir üst makamdaki kişiye dalkavukluk yaparak yerlerinde kalmaya veya yükselmeye çalıştıkların ifade eder. “Abdülmecid’in kadınlara düşkünlüğünü bilen Fethi Paşa padişaha dost gözükmek adına Avrupa’dan kuvvet macunu karışık şaraplı ilaçlar getirtip takdim edermiş. İnanmak istemem,

³⁸⁹ *Tarih-i Cevdet*, I, 14.

³⁹⁰ *Tarih-i Cevdet*, II, 605.

³⁹¹ *Tarih-i Cevdet*, I, 25-26.

³⁹² Ayhan Bıçak, “Cevdet Paşa’nın Tarih Bilinci”, *Ahmed Cevdet Paşa Vefatının 100. Yılına Armağan*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997, s. 35.

³⁹³ *Tarih-i Cevdet*, I, 26.

inansam ona küfretmeliyim. Velinimetine bundan büyük kötülük olmaz” diyecek kadar Fethi Paşa’ya öfkelenmiştir.³⁹⁴

Reşid Paşa’nın ölümünden sonra devlet işleri Âlî ve Fuad Paşalara kalmıştı. Cevdet Paşa’ya göre Fuad Paşa, Âlî Paşa’ya dalkavukluk yaparak onu idare etmeye çalışırdı. Fuad Paşa’nın yalısındaki bir yemek sırasında Fuad Paşa, Âlî Paşa’ya dalkavukluk yapmak için, “Reşid Paşa günlük meseleleri hallederdi. Efendimiz ise şu kadar sene sonra gelecek şeyleri düşünüp tedbir alıyorsunuz” dediğinde Cevdet Paşa bu dalkavukluğa daha fazla dayanamamış tepkisini “Köprülü Mehmed Paşa devletle bütünleşmiş, gerçekleri bilen bir ihtiyar kişi idi. Her arzusundan vazgeçerek bütün düşüncesini rükuya varmış bir devleti kaldırmaya yöneltti. Başardı da. Siz ondan daha bilgilisiniz, fakat arka bahçe düzenlemek ve adam kayırmak gibi işlerle uğraşıyorsunuz. Onun için Sokullu ve Köprülü Mehmed Paşa gibi büyük başarılar eremiyorsunuz” diyerek dile getirmiştir. Cevdet Paşa açık kalpli ve hoşgörülü olan Fuad Paşa’nın bu sözlerinden alınmadığını, Âlî Paşa’nın ise tam tersi hoşlanmayıp surat astığını söyler.³⁹⁵ Cevdet Paşa herkesin devlet makamlarına saygı duyması gerektiğine inanır. Fakat bu saygı menfaat için olmamalı, onun ifadesiyle dalkavukluğa dönüşmemelidir. Abdülmecid’in cenaze töreni sırasında yeni padişah Abdülaziz’in çevresinin bir makam sahibi olmak isteyen dalkavuklarca çevrildiğini ifade ederek dalkavukluğa tepkisini dile getirmiştir.³⁹⁶

Cevdet Paşa’nın memurlarda aradığı en büyük meziyetlerde biri memurun işinin ehli olması ve makamın şanını koruması gereğidir. O Nisa suresinin 58. ayetinde yer alan “emaneti ehline veriniz” hükmüne ihtimam gösterir. Bu nedenle devlet memuriyetinde liyakata büyük önem verir. Kişilerin buldukları makama rüşvet ya da hatır-gönül ilişkileri ile gelmesine hep karşı olmuştur. Ona göre devlet adamının ehliyetsiz olması yönetimde karışıklığa neden olur. Devlet, millet ve toprak bütünlüğünü tehlikeye sokar.³⁹⁷ Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*’de “rütbesinin hükmünü vermeyen rütbe sahibini cezalandırmak gerekir” demektedir. “Hacegan rütbesine erişen Yusuf Efendi, memuriyetin kadir ve şanını koruyamadığı için çoktan cezalandırılması gerekirdi” diyerek makam sahibi kimselerin buldukları makamın ağırlığını koruması gerektiğine inancını dile getirmiştir.³⁹⁸ O sadece devlet yönetiminde değil her işte, işi

³⁹⁴ *Ma’rûzât*, s. 26.

³⁹⁵ *Ma’rûzât*, s. 65.

³⁹⁶ *Ma’rûzât*, s. 48.

³⁹⁷ *Tarih-i Cevdet*, III, 1403.

³⁹⁸ *Tarih-i Cevdet*, II, 662-663.

ehil olanın yapması gerektiğine inanır. Eserlerinin birçok yerinde memurların tayin ya da görevden alınmalarında ehil olup olmadıklarına bakılmadığını, atamaların yetenek ve bilgiden çok hatır gönül ilişkilerine dayanılarak yapıldığına dair örnekler verir. Cevdet Paşa'ya göre bu süreci Kanunî Sultan Süleyman (1520-1566) başlatmıştır. Ona göre Kanuni genç yaştaki İbrahim Paşa'yı (ö. 1536) sadarete getirmekle bu kapıyı açmıştır. Kendinden sonra gelenler de sevdikleri özel bendelerini vezir yapmaya başlamıştır. Bunlar ise genç, tecrübesiz olduklarından ayrıca işi bilenlere danışma ihtiyacını duymadıklarından kanun ve nizamlara uymayan hareketlerle devletin nizam ve intizamını darmadağın etmiş, sonuçta devlet günden güne zayıflamaya başlamıştır. Mesela II. Selim (1566-1574) yeniçeri ağasını denizcilikten hiç anlamadığı halde kaptan-ı derya yapmış, yeni kaptan-ı deryanın bilgisiz ve tecrübesizliği donanmanın İnebahtı limanında yakılmasına neden olmuştur.³⁹⁹ Bu olay onun liyakatsizliğe dair verdiği tek örnek olmayıp eserleri bu konuda örneklerle doludur. Konuyla ilgili bir örneği de II. Mahmud dönemine aittir. II. Mahmud'un padişahlığının ilk zamanlarında Kaptan-ı derya olan Hacı Mehmed Paşa'nın denizcilikle ilgili hiçbir bilgisi olamadığı gibi, maiyetinde de işe yarar zabıt de yoktur. İşten anlar kaptanlar ya haksız yere öldürülmüş ya da yine haksız yere vazifelerinden atılmıştır. Şu anki kaptanlar tersane çavuşluğundan gelme ve zorba güruhundan yetişme insanlardır. Bundan dolayıdır ki donanma Karadeniz'de bir varlık gösterememiştir.⁴⁰⁰

Cevdet Paşa liyakatsizliğe benzer bir örnekte Âlî Paşa'nın kendine bağlı adamları kayırıp gözettiğini yazar. Mesela Âlî Paşa akşamcı, yani kadeh yareni Buruni Vehbi Molla'yı ilmi Mızraklı İlmihali geçmediği ve fuhşiyatı ile tanındığı halde İstanbul payesine yükseltmiştir.⁴⁰¹ *Tarih-i Cevdet*'de konuyla ilgili şöyle yazar. “Bundan başka işlerin yoluna konulmasında herkes istidatlı olduğu, hak kazandığı işte kullanılırsa faydalı olur. Yoksa yalnız ehil ve bilirkişilere mükâfat olmak üzere kayrılmaya kalkılırsa onların ehliyetinden bir fayda görülmez. Zira ne Eflatun'un başkumandan olmasından zafer umulur ne de Feridun'un rahle başına geçmesinden bir sonuç alınır.”⁴⁰² Cevdet Paşa'nın konu ile ilgili bir örneğinde de “bir geminin bütün takımı ehil ve erbap olup da topçular yelkende ve yelkenciler dümende bulunsa gerek fırtına çıkınca, gerek düşman taaruzunda adamların ehliyetinden ne fayda görülür.” demektedir. Bir alanda başarılı olan birine olağanüstü beceriler yükleyip diğer alanlarda

³⁹⁹ *Tarih-i Cevdet*, I, 89.

⁴⁰⁰ *Tarih-i Cevdet*, V, 2344.

⁴⁰¹ *Ma'rûzât*, s. 66; *Tezâkir*, IV, 38, 41.

⁴⁰² *Tarih-i Cevdet*, II, 590; *Tezâkir*, IV, 98.

da başarılı olur gözü ile bakmak Cevdet Paşa'nın ifadesiyle “devletin şirazesini yerinden sökmektir.” Bunun sonu da pişmanlık ve perişanlıktır.⁴⁰³

Cevdet Paşa konuya *Tarih-i Cevdet*'de başka bir açıdan bakar ve şunları yazar. Sivil idare de bir makam, savaşta yararlılık gösteren birine mükâfat olarak verilip sonra o adamın idaredeki bilgisizlik ve yetersizliğinden yahut tecrübesizliğinden ötürü hatası ve uygunsuzluğu olunca muhakeme edilmeden öldürülmesi, aklın, hak ve insafın dışındadır. Bir memleketin idaresi başka, savaşta yararlılık başka olduğundan iyi bir savaşçı gayet fena bir vali olabileceği gibi herkesin övdüğü, akıllı, tedbirli, iyi yetişmiş bir vali de savaşta hiçbir işe yaramayabilir.⁴⁰⁴ Cevdet Paşa, Hüseyin Avni Paşa'nın (ö. 1876) seraskerlikten Şûrây-ı Devlet'e atanmasını bu düşüncesine örnek olarak verir. “Avni Paşa fûnûn-ı askeriyyede çok mâhir olduğu halde umûr-ı mülkiyyece ma'lûmâtı olmadığı gibi bu yolda muktedir bir müsteşârı bulunmadığına mebni” diye yazan Cevdet Paşa'ya göre Avni Paşa mâhir bir subaydır, fakat siyaset ve hukuk bilgisi olmadığı gibi bu konularda kendisine yardımcı olabilecek bir danışmanı dahi yoktur. Buna rağmen Avni Paşa'nın bugünkü karşılığı ile Danıştay olan, özellikle de hukuk bilgisine ihtiyaç duyulan bir kuruma atanmasını Cevdet Paşa doğru bulmaz. Nedenini de “üzerinde gayet dikkatle durulması lâzım gelen ince ve önemli işlerde aynı derecede bilgisi ve melekesi olmayan askerî kimselere havale etmek kılıç ile kalem açmak gibi yanlış bir iş olduğu ispat edilmiştir.” diyerek izah eder. Böylece askerî işlerde başarılı olan birinin mülkî idarede de başarılı olacağını düşünmenin yanlışlığını bu örneği ile göstermeye çalışır.⁴⁰⁵ Cevdet Paşa'ya göre bu dönemde memuriyete atananların çoğu işinin ehli değildir.⁴⁰⁶ Onun bu görüşünü destekleyen Mahmud Celâleddin Paşa da memuriyetlerin rüşvetle satıldığını, bu yolla memuriyete gelenlerin mevkilerinden emin olamadıklarını, kısa zamanda azledilip yerlerine daha fazla rüşvet verenin getirildiğini söylemektedir.⁴⁰⁷

Cevdet Paşa memurun liyakati ile ilgili olarak kendi hayatından da örnek verir. Hem kendi hem de sadrazam Şirvânîzâde Rüşdü Paşa ilmiyeden mülkiyeye geçmiş devlet adamıdır. Rüşdü Paşa müderris iken hiçbir siyasî geçmişi, yönetim tecrübesi olmadığı halde Fuad Paşa'nın himayesi sayesinde mülkiyeye geçmiş önce nazırlık sonra da sadrazamlık yapmıştır. Rüşdü Paşa için “devletin etvâr u esrârını öğrenmeden

⁴⁰³ *Tarih-i Cevdet*, II, 590.

⁴⁰⁴ *Tarih-i Cevdet*, I, 309.

⁴⁰⁵ *Ma'rûzât*, s. 85, 237.

⁴⁰⁶ *Tezâkir*, II, 258; IV, 130; *Ma'rûzât*, s. 66, 237.

⁴⁰⁷ Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, I, 60.

vükelây-ı devlet sırasına geçti” diyen Cevdet Paşa onun da ehil olmadığı halde devletin en üst makamlarını ele geçirmesini eleştirir. Zira söylediğimiz gibi ona göre Rüşdü Paşa bu anlamda liyakat sahibi değildir. Nasıl çok hızlı bir şekilde yükseldiyse, aynı şekilde aşağı inmiş, bahar bulutu gibi az vakit esip savurmuş ve birkaç sağanak yağdıktan sonra hemen dağılmıştır.⁴⁰⁸ Cevdet Paşa’nın liyakatle ilgili bir başka örneği de Bosna’ya atanan Ömer Paşa’dır. Ona göre Ömer Paşa iyi bir komutan olmasına rağmen idarî işlerde bilgisiz ve tecrübesizdir. Yardımcıları olan mülkiye memurları da ona gerekli uyarılarda bulunmamıştır. Bundan dolayı devletçe büyük külfete girilerek hazırlanan Bosna Çiftlik Nizamnamesi mahallinde uygulanamamıştır. Ömer Paşa’nın idaredeki başarısızlığı Cevdet Paşa’nın ifadesine göre az kalsın Bosna eyaletini karmakarışık hale getirecekti.⁴⁰⁹

Cevdet Paşa liyakatsiz atamaların sadece mülkiyede değil, diğer devlet kurumlarında olduğunu dair değişik örnekler verir. “Zira bir müddetten beri başhekim olanların ekserisi hazakat (ustalık, üstatlık) ve liyakatsizlikleri sebebiyle...” diyerek saray doktorlarının bile işinde ehil insanlar olmadığını yazar. Paşa’ya göre bunlar hile ve cehaletlerini örtmek için öğrendikleri birkaç Frenkçe kelimeyi kullanıp tıptan tamamen habersiz rical ve devlet büyüklerinin kapısında dolaşıp onlardan gelir sağlamaya çalışırlardı. Dolayısıyla Osmanlı memleketinde tıp cahillerin elinde kalmıştı.⁴¹⁰ Cevdet Paşa’ya göre ilmiyede de durum farklı değildir. Liyakatsiz atamalar ilmiyede de haddinden fazladır. Öyle ki bu atamalar nedeniyle ilim sahası cahillerle dolmuş, artık âlim ve cahil ayırt edilemez hale gelmiştir. Ayrıca ileride de bahsedileceği üzere Sultan Abdülmecid döneminde bilimsel konularda çalışma yapmak amacıyla Paris İlimler Akademisi örnek alınarak Encümen-i Daniş kurulmuştur. Paşa’ya buraya atananların için “lakın ekserisinin meşâgili umûr-ı ma’arif ile iştigale mâni idi” diyerek atananların çoğunun göreve layık kimseler olmadığını, dolayısıyla kurula gerekli hizmeti veremediklerini, sonuç olarak encümenin teşkilinden gerekli faydanın sağlanamadığını tespit etmiştir.⁴¹¹

Cevdet Paşa’nın devlet memurlarına bir tavsiyesi de devlet memurunun özel hayatındaki ilişkilerini memuriyetine yansıtmasıdır. Özel hayattaki yakınlıklar, akrabalık, arkadaşlık ilişkileri veya kıskançlık ya da düşmanlık gibi duygular devletin işleyişine yansıtılmamalıdır. Memurların mevki veya rütbeleri ne olursa olsun görevleri

⁴⁰⁸ *Ma’rûzât*, s. 64; *Tezâkir*, IV, 123, 125.

⁴⁰⁹ *Ma’rûzât*, s. 85.

⁴¹⁰ *Tarih-i Cevdet*, V, 2317-2318.

⁴¹¹ *Tezâkir*, I, 13; IV, 52-53.

esnasında buldukları makama zarar verebilecek hareketlerden kaçınmaları gerekir. Cevdet Paşa eserinde bu tavsiyesine kendi memuriyet hayatından bir örnek verir. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi kendisi sadrazam Âlî Paşa'ya öğretmenlik yapmış, ona Arapça, mantık ve edebiyat okutmuştur. Dolayısıyla sadrazam üzerinde hocalık hakkı vardır. Öyle ki Âlî Paşa İzmir valisi iken Cevdet Paşa'ya yazdığı mektuba “Hoca-i muhterem efendim” hitabıyla başlamıştır.⁴¹² Aralarındaki bu özel hukuka rağmen “ben de yanında iken serbest konuşurdum. Ama yanında başkaları olduğunda sadaret makamının yüceliğini korumak için dikkatli davranırdım” ifadesi ile kendisinin bu konuda ne kadar hassas olduğunu dile getirmiştir.⁴¹³

Bunlardan başka Paşa memuriyet atama ve tayinlerinin aceleye getirilmemesi uyarısını yapar. Birini azletmeden önce yerine atanacak kişiyi belirlemek gerektiğine inanır. Ona göre hariciye memurları atanırken daha titiz davranmalı, hariciye nâzırları azledilir ya da atanırken yurt dışındaki durum da dikkate alınmalıdır.⁴¹⁴

Cevdet Paşa *Ma'rûzât*'ta Sadrazam Mahmud Paşa (ö. 1883) ile ilgili gözlemlerini aktarır. “Mahmud Paşa son derece kararsız bir kişiliğe sahip olup bugün yaptığını yarın bozar, vilayetleri bozup eyalet yapar. Bir vilayete vali olarak tayin ettiği adamı, yolda giderken görevden alır, yahut memuriyetini ilgisiz bir vilayete değiştirirdi. Azledilmiş ve atanmış vali veya mutasarrıflar yollarda dolaşır ve bazen de birbirlerine rastlardı. Ne tarafa gideceklerini, hangi kanun ve nizam üzerine hareket edeceklerini bilmez bir durumda hepsi şaşırıp kalmıştı. Her gün birbirine uymayan zıt şeyleri padişaha arz etmekten çekinmezdi.” diyerek kararsız idarecilerin devlete verdiği zararı gösterir. Devamında ise “Taşrada meydana gelen karmakarışık idareye taşra ahalisi de gülmeye başlamıştı.” diyerek durumun vehametini ortaya koyar.⁴¹⁵ Mahmud Celâleddin Paşa da “mülkî idare tamamen bozulmuş olup, birbiri ardına yapılan değişikliklerle işler büsbütün çığırından çıkmıştı” diyerek Cevdet Paşa'nın bu tespitine katılır.⁴¹⁶ Cevdet Paşa yukarıdaki örneklerinde idarecilerin kararsızlığını eleştirir. Ona göre idareciler karar verirken acele etmemeli, konunun uzmanlarından görüş alarak konuyu enine boyuna inceledikten sonra karar vermelidir. Ayrıca Paşa'ya göre karar vermek kadar önemli diğer husus ise verilen kararı uygulamaktır. Uygulama esnasında yaşanacak kararsızlıklar işleri daha karmaşık hale getireceği gibi halkın idareye ve idareciye olan

⁴¹² Fatma Âliye Hanım, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, s. 117.

⁴¹³ *Ma'rûzât*, s. 51.

⁴¹⁴ *Ma'rûzât*, s. 68.

⁴¹⁵ *Ma'rûzât*, s. 228-229.

⁴¹⁶ Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, I, 63.

güvenini sarsabilir. Cevdet Paşa konu ile ilgili bir başka örneği Ahmet Vefik Paşa'nın (ö. 1891) yaptıklarıdır. *Ma'rûzât*'ta teftiş amacıyla Bursa'ya gönderilen Ahmet Vefik Paşa'nın mantığa uymayan kararları ve kimseyi dinlemeden yaptığı icraatlardan dolayı halkın şikâyetlerinin ayyuka çıktığını belirtir.⁴¹⁷

Cevdet Paşa kararlılık konusunda sadece memurlara değil, merkezî idareye de tavsiyede bulunur. Ona göre devletin yasa veya sözüne güvenip iş yapanlara devlet sahip çıkmalı, güveni ve gücünü yanlış kullanmamalıdır. Cevdet Paşa müfettiş olarak gittiği Bosna-Hersek'te isyana kalkıştıkları için nevahi-i âsiye olarak adlandırılan kasabalardaki asilerin ileri gelenlerini Mostar'da toplantıya çağırılmış, davet edilenlerin tümü de davete icabet ederek Mostar'a gelmiştir. Görüşmeler başlamadan önce Mostar eşrafından Hacı Draço, Cevdet Paşa'ya “nevahi-i âsiye işte bunlardan ibarettir. Bunları hapsedtiğiniz gibi iş biter“ tavsiyesinde bulunduğu Cevdet Paşa ona “onlar kendi ayakları ile gelip hükümete bağlılıklarını bildirdiler. Onları tutuklamak devletin temel vasfına uymaz. Bu şekilde tutuklansalar, benden sonra gelecek devlet görevlilerine kimsenin güveni kalmaz. Ben onları padişaha vekâleten kabul ve elde etmiş oldum. Kahpelik edecek olsam padişahın şan ve şerefine dokunur.” cevabını vererek devletin sorumluluğu konusunda ders vermiştir.⁴¹⁸

Cevdet Paşa devlet memurlarına halkı devlete ısındıracak neler yapılabilecekse yapmalarını tavsiye eder. Özellikle devletin adaletli davranması ve halkına olan borcunu zamanında ödemesinin bu manada önemli olduğunu Bosna teftişinde yaşadığı bir örnekle anlatır. Liyubuška, Avusturya sınırında Trebijan nehrinin ikiye böldüğü bir Osmanlı kasabasıdır. Cevdet Paşa'dan önceki görevliler kasaba halkından askerî hizmetlerde kullanılmak üzere zorla çok sayıda yük hayvanı almış, fakat hiçbir şekilde ücretini ödememiştir. Bu keyfî uygulama kasaba halkını ezdiği gibi onların devlete olan güvenlerini de sarsmış, hatta kasaba halkından üç yüz kadarı bu zorbalıktan kurtulabilmek için Avusturya vatandaşlığına dahi geçmişti. Kendisi müfettiş olarak Bosna'ya gittiğinde önce bu tür mağduriyetleri gidermiş kendi ifadesiyle “kaza ahalisinden alınan hayvanların bedeli, kendilerine ödenmesi gereken ne kadar alacakları varsa araştırılmasını ve ödenmesini” emretmiştir. O bu uygulama sayesinde kasaba halkının gönlünün tekrar kazanıldığını, ayrıca daha önce Avusturya vatandaşlığına geçenlerin pasaportlarını yırtarak yeniden Osmanlı tebaasına geçtiklerinden

⁴¹⁷ *Ma'rûzât*, s. 77.

⁴¹⁸ *Ma'rûzât*, s. 87-88, *Tezâkir*, III, 14.

memnuniyetle bahseder.⁴¹⁹ Paşa benzer durumun Sakız adasında da yaşandığını, daha önce ada ahalisinin hayvanlarının cebren alınmasından dolayı Sultan Abdülmecid'in adayı ziyareti sırasında halkın hayvanlarını dağa kaçırdığını bu nedenle devlet erkânının binecek hayvan bulmakta sıkıntı çektiğini yazar.⁴²⁰ O benzer bir durumu Kozan teftişinde kendisi de yaşamıştır. Fırka-i Islâhiye'nin teftişe başladığının duyulması üzerine bölgedeki birçok köylü harmanlarını dahi kaldırmadan köylerini terk ederek dağlara çıkmıştır. Bu durumun nedenini merak eden Cevdet Paşa, daha önceki askerî harekâtlar sırasında köylünün saman ve buğdayının, parasının verilmeden, ellerinden zorla alındığını benzer durumdan çekinen köylünün bu nedenle köyünü terk ettiğini öğrenir. Bunun üzerine Paşa, köylülere haber gönderip çekinmeden gelip harmanlarını dövmelerini ve buğday ile samanları da kendilerine satmalarını ister. Bu haber üzerine dağdan inen köylüler çekinerek köylerine gelmiş, bir müddet sonra kendilerine zarar gelmeyeceğine ikna olduklarında harmanlarını döğmüş, buğdaylarını ambarlara yerleştirirken samanı da parası mukabilinde Fırka-i Islâhiye'ye satmışlardır. Yine tarlasındaki ekini Reyhanîye aşiretine mensup atlılar tarafında çiğnenip, ekini atlara yedirilen bir kürdün zararını, zararı veren aşiret reisinden tanzim ederek sahibine vermiştir. Cevdet Paşa bu ve benzeri uygulamalar sayesinde adalet görmedikleri için devletten soğumuş ahalinin hükümete yanaşmaya, devlete alışmaya başladığını, artık köylülerin çekinmeden karargâha gelip, askere soğan, yağ gibi şeyler satmaya başladığını yazar. Kendisi de bu süreci hızlandırmak adına elinden geleni yapmış, her gün sabah ve akşamları hastaları, karakolları gezmiş, fırsat buldukça ahaliyi misafir ederek onların devlete olan itaat ve sadakatini arttırmaya çalışmıştır.⁴²¹

Cevdet Paşa'nın değindiği konulardan biri de memurların ağızlarının sıkı olması, devletin mahrem bilgilerini muhafaza etmeleri gerektiğidir. Paşa devlet meselelerinin uluorta konuşulmasını doğru bulmadığını eserlerinin kimi yerlerinde kişiler üzerinden örneklerle verdiği gibi kendisinin de konuya hassasiyet gösterdiğini “esrar-ı devleti canım gibi maktûm tutar olduğumdan herkes bana emniyet eyler ve sâire keşf edemeyeceği sırrını bana söyler idi” diyerek dile getirir.⁴²² Daha önce de belirttiğimiz gibi kendisi uzun yıllar Reşid Paşa'nın sırdaşlığını yapmış, Paşa sekreterine dahi yazdıramadığı devletin mahrem bilgilerini ona yazdırmıştır.

⁴¹⁹ *Ma'rûzât*, s. 89; *Tezâkir*, III, 15.

⁴²⁰ *Tezâkir*, II, 78-79.

⁴²¹ *Ma'rûzât*, s. 157-158, 162, 171.

⁴²² *Tezâkir*, IV, 63.

Cevdet Paşa konu ile ilgili olarak *Tarih-i Cevdet*'te “Her meşveret meclisi bitiminde devlet sırlarının gizli tutulması sadrazam tarafından tenbih edilir ve böyle yapılması istenirdi. Bazen de yemin ettirilir iken yine içlerinden bazıları boşboğazlık edip devlet sırnı gizlemeyerek şuna buna nakil ve izhar ettiklerinden devletin ruhu sayılan gizli sırlara düşmanın bilgisi vardı. Vükela ve memurlar içerisinde iç yarası olur diye devlet sırnını saklamaya bile katlanamayan kimseler olduğu gibi.” derken *Tezâkir*'de ise “Bizim mecâlis-i mahsûsamızda müzakere ettiğimiz şeylerin ekseri ferdası Beyoğlu'nda duyulurdu” diyerek tepkisini dile getirmiştir.⁴²³

Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*' te Mora'daki ayaklanmayı bastırmaya yardım eden ve bu başarısı sayesinde müderrislikten vezirliğe terfi ettirilen Osman Paşa'yı anlatırken “Osman Paşa, cesur, gözü pek, vakur biriydi. Fakat aşırı şöhret kazanması kendisini gurura sürüklemiş ve büyükler hakkında en büyük kusur olan kibir ve gurura kapılmıştı” diye yazar.⁴²⁴ Devlet memurlarında kibiri büyük bir hastalık olarak niteler. “Bilmem renkli içki sunan bu saki devlet ve ikbal içkisine ne katmış ki bir damlasını içenler bir hoş olup aşağı ve yukarısını, önünü ve arkasını göremez hale geliyor” diyen Cevdet Paşa devlet gücüne sahip olanların güç sarhoşu olup şımarabileceklerini, hadsiz ve hesapsız işlere girebilecekleri uyarısını da yapmıştır.⁴²⁵

Cevdet Paşa idarede istikrara önem verir. Ona göre bunu sağlamanın yollarından biri de idarecilerin sık değiştirilmemesinden geçer. Sultan Abdülmecid'in yirmi yılı biraz aşan hükümdarlığında yirmi iki, Sultan Abdülaziz'in on altı yıl süren hükümdarlığında da on altı sadrazam görev yapmıştır.⁴²⁶ Sadece 1851 yılında Abdülmecid dört sadrazam değiştirmiştir. Bu durumu eleştiren Cevdet Paşa bu değişikliklerin devlet işlerinde durgunluk ve karışıklık sebep olduğundan yakınır.⁴²⁷ Paşa'ya göre bu durum taşra idaresi için de geçerlidir. Osmanlı memleketlerinin başka memleketlere benzemediğini, bir eyaletin diğer eyalete, belki bir sancak diğer sancağa uymaz diyen Cevdet Paşa taşradaki vali veya mutasarrıfların da sık değiştirilmemesi gerektiğini düşünür. Ona göre bir vali veya mutasarrıfın tayin olduğu yerdeki halkın ananelerini, fikirlerini, davranışlarını tanınması en az bir sene alır. Taşradaki idarecilerin tam halkı tanıdıkları sırada başka yere tayin edilmeleri durumunda yerine gelen kişi her şeye yeniden başlayacak bu durum devlet işlerinde aksamaya neden olacaktır. Hatta

⁴²³ *Tezâkir*, III, 38.

⁴²⁴ *Tarih-i Cevdet*, I, 307.

⁴²⁵ *Tarih-i Cevdet*, V, 2248.

⁴²⁶ Taneri, *Türk Devlet Geleneği*, s. 136.

⁴²⁷ *Tezâkir*, I, 14.

Paşa'ya göre bir vali veya mutasarrıf vardığı yerde halkı tanıyincaya kadar geçen sürede başkasının eliyle kuş tutmaya mecbur kalacak, yani kararlarını başkalarının etkisi altında verecektir.⁴²⁸

Cevdet Paşa'nın taşra yönetimi ve memuriyetiyle ilgili bunlardan başka tespit ve tavsiyeleri de vardır. Osmanlı taşrasında çok farklı dinlere, dillere ve kültürlere sahip insanlar yaşadığından yukarıda belirttiğimiz gibi bir eyalet diğer eyalete, bir sancak diğer sancağa benzemezdi. Cevdet Paşa bu sebeple devletçe konulmuş usul ve kaidelerin her yerde düzgün ve aynı şekilde uygulanmadığını düşünür. Paşa'ya göre her ne kadar memurların uyacakları talimatlar belliyse de Osmanlı'nın sahip olduğu etnik yapı bu talimatların harfi harfine uygulanmasını zorlaştırdığından taşrada görev yapan memurların işini zorlaştırır. “ Bu cihetle icrâ me'mûrları vardıkları memleketin töresini bilip ve ahâlîsinin tavr u mizacını öğrenip de ana göre ifây-ı me'mûriyyete ibtidâr ederler” diyen Cevdet Paşa, taşraya gidecek memurların başarı için gidecekleri yeri iyi tanımalarını, halkın hassasiyetlerini bilmeleri ve ona göre davranmalarını tavsiye eder.⁴²⁹ Paşa bu tavsiyeye kendi de uymuştur. Teftiş amacıyla gittiği Bosna'da faaliyetlerine başlamadan önce Boşnakları anlamaya ve tanımaya çalışmış, belirli bir gözlem sürecinden sonra Boşnakların hassasiyetlerini öğrenip ona göre icraata geçmiştir. Ona göre bir toplum ne kadar vahşi olursa olsun ahlakî değerleri ve gelenekleri çerçevesinde bir tutamak yol bulunur. Bu nedenle taşraya tayin edilen memurlar bu tutamak yolları iyi tespit edebilirlerse hem halkla daha iyi ilişkiler kurabilir, hem de görevlerinde daha başarılı olurlar.⁴³⁰

Cevdet Paşa, taşraya göreve gidecek memurlara bu tavsiyelerde bulunurken, hükümete de taşrada görev yapan memurlarına sahip çıkması uyarısını yapar. Cevdet Paşa'nın döneminde ecnebilerle, Osmanlı Devleti'nde görev yapan konsolos ve büyükelçiler beklentilerine uygun davranmayan memurları sadarete şikâyet ederdi. Mesela, Âlî Paşa İzmir valisi iken buradaki Avusturya konsolosunun şikâyeti üzerine Sadrazam Reşid Paşa tarafından görevden alınmış bu durum Âlî Paşa'yı çok gücendirmişti. Cevdet Paşa böyle bir durumda merkezi idarenin taşradaki memuruna sahip çıkması gerektiğini düşünür. Çünkü Paşa kendisi de bu sıkıntıyı yaşamıştır. Bosna teftişi sırasında yaptıklarından memnun olmayan Avusturya sefiri onu Sadrazam Âlî Paşa'ya şikâyet ettiğinde Paşa sefire “müfettişimizin açık antlaşmalar konusundaki

⁴²⁸ *Ma'rûzât*, s. 167.

⁴²⁹ *Tezâkir*, IV, 99; *Ma'rûzât*, s. 167.

⁴³⁰ *Ma'rûzât*, s. 96.

uygulamasını takdir edeceğiniz yerde yanlış bulmamız doğru değildir” cevabını vermiştir. Bâbîâli’nin kendine arka çıkmasından hoşnut olan Cevdet Paşa, “Âlî Paşa’nın bu kararlı hali hatırıma geldikçe onu hayırla anmaktayım” diyerek şükranlarını dile getirir. Devamında da “taşradaki memurlar ne kadar doğru ve samimi çalışıp çabalasalar, istenilen biçimde iş görebilmeleri için Bâbîâli’nin açık destek vermesi gerektiği, bu şekilde bir kez daha ispat edilmiştir” diyerek konunun önemini vurgular.⁴³¹

Osmanlı Devleti’nde İstanbul dışında kalan yerler ne kadar gelişmiş olursa olsun taşra sayılırdı. Dolayısıyla İstanbul medeniyeti, taşra ise geri kalmışlığı çağrıştırmaktaydı. O dönemde memurlar için İstanbul’dan çıkmak, Cevdet Paşa’nın kendi ifadesi ile balığın denizden çıkması gibiydi. Bundan dolayıdır ki memurlar taşraya gitmekten alabildiğine korkardı. Dönemin güçlü isimlerinden Rüştü Paşa’ya örnek veren Cevdet Paşa onunla ilgili olarak taşraya gitmemek için herkesi kullanırdı demektedir.⁴³² Onun döneminde memurlar, özellikle ileri gelen devlet ricali için taşraya göreve gönderilmek gözden çıkarılmak anlamına gelmekte idi. Cevdet Paşa’ya göre Âlî Paşa da vali olarak taşraya gitmekten korkardı. Bir özel sohbet sırasında Âlî Paşa, ona hitaben, “bir kişiyi istemediği yere zorla göndermek asla doğru değildir” dediğinde Cevdet Paşa ona, “devlet önemli bir iş olunca elbette ki elindeki memurlardan birini gönderir. Bu iş güçtür diye memurun bahane göstererek görevi reddetmesi gelenek haline gelirse devlet sokaktan adam mı arayacak” cevabını vermiştir.⁴³³ Cevdet Paşa’nın Âlî Paşa’ya verdiği bu cevaptan devlet memurlarının görevlerini ifa ederken mevki veya görev yeri tercihlerinin olmaması, devletin ihtiyacı olan her yer ve her mevkide görev yapmaları gerektiği kanısını taşıdığı sonucuna varılabilir. Nitekim bu görüşünü bizzat yaşayarak gösteren Cevdet Paşa, uzun memuriyeti süresince bazen müfettiş, bazen de vali olarak Bosna’dan Mısır’a, Suriye’den Kozan’a, Arnavutluk’tan Gavurdağları’na kadar çok farklı yerlerde görev yapmış ve tüm bu görev yerlerine severek gitmiştir.

Cevdet Paşa memurlara bu sorumluluğu yüklerken devletin de memurlarına geçinmelerini rahatça sağlayacak kadar maaş vermesini tavsiye eder. “Kimseye Allah rızası için görevinizi yerine getiriniz” denemeyeceğini söyleyen Cevdet Paşa aksi durumda memurların yasal olmayan ve gayri ahlakî yollardan gelir temin etmeye çalışacaklarını, bunu önlemenin yolunun da onlara kendilerinin ve ailelerinin geçimlerini rahatça sağlayabilecekleri maaşı vermekten geçtiğini düşünür. Paşa Rumeli

⁴³¹ *Ma’rûzât*, s. 92.

⁴³² *Ma’rûzât*, s. 67.

⁴³³ *Ma’rûzât*, s. 51.

teftişi sırasında yaşadığı bir olayı bu duruma örnek olarak verir. Olay şudur: Rumeli'deki zaptiyeler görev için gittikleri köylerde Hıristiyanların evlerinde kalmakta, bedavadan yiyip içerek ahalinin sırtından geçmektedir. Köy halkı özellikle de Hıristiyanlar bu zaptiyelerden şikâyet etmekte, hatta Hıristiyan ahali şikâyetini ecnebi konsolosluklarına kadar taşımaktaydı. Gelen şikâyetler üzerine konuyu inceleyen Cevdet Paşa, bir zaptiyenin aylık kırk kuruş maaş aldığını, bu paranın zaptiyenin atının yemini dahi karşılamadığını görür. Bunun üzerine zaptiye maaşının yeterli düzeye çıkarılması ve ödemelerin düzenli yapılması konusunda hazırladığı raporu Bâbîâlî'ye sunar.⁴³⁴

Cevdet Paşa'nın eserlerini incelediğimizde Osmanlı'da da memurlarının mesai saatlerine riayet etmediklerini görmekteyiz. Mesela h. 1268/1852 yılı zilkadesinde bir salı sabahı Sultan Abdülmecid'in Bâbîâlî'ye teşrif ettiği anda Bâbîâlî'deki memurların çoğunun henüz mesaiye gelmemiş olduğunu söyler.⁴³⁵ Bir başka örneğinde dönemin sadrazamının kıyafet değiştirerek bir iş adamı gibi defterdar kalemine gittiğinde bir memurdan başka kimsenin çalışmadığını gördüğünü yazar. Paşa'ya göre devlet memurlarının bu keyfi davranışları iş yapmaya gelen insanları mağdur eder. Kısa zamanda bitirilebilecek işler bu duyarsızlık nedeniyle uzar. İş sahibi de işinin bitmesini beklemek için han köşelerinde sefil olur. Memurların işe vaktinde gelmeleri hususunda sadaret makamınca buyrultu çıkarılmasına rağmen pek işe yaramadığını, şu cümlelerle ifade eder. “Lakin insanın üzerinden görüp gözetme ve ceza kalkınca kimse hakkına ve görevine bakmayıp dürüst davranışını yitirdiğinden ötürü tembihten bir ay sonra teftiş gairesinin bir yana bırakıldıklarını hissettikleri anda kalem kâtipleri yine asıl hastalıklarına dönüp halkın işini yapmadıkları görüldü.”⁴³⁶ Cevdet Paşa sorunun sadece memurlarla sınırlı olmadığını, üst düzey devlet ricalinin bile bu hastalığa yakalandığını söyler. Padişahın damadı olan Mehmed Ali Paşa'nın vekil olmasına rağmen saltanat müsteşarı gibi ortalıkta gezindiğini ve Heyet-i Vükelâ'ya devamı önemsememesini örnek olarak gösterir.⁴³⁷

Sonuç itibarıyla Cevdet Paşa'ya göre devlet çarklarının düzenli işleyebilmesi için herkes üstüne düşeni layıkıyla yapmalı, yönetim ehil ellere bırakılmalı, memuriyetlerde

⁴³⁴ *Ma'rûzât*, s. 93.

⁴³⁵ *Tezâkir*, IV, 62.

⁴³⁶ *Tarih-i Cevdet*, I, 363, 377.

⁴³⁷ *Ma'rûzât*, s. 54.

liyakata dikkat edilmeli, adama iş aramaktan vazgeçip, işe adam yetiştirilmelidir. Ona göre bunun aksi pişmanlıktır, perişanlıktır, devletin şirazesini bozmaktır.⁴³⁸

2.6. Hariciye Nezareti ve Dış Politika Hakkındaki Tespit ve önerileri

XVII. yüzyılın sonlarına kadar, Osmanlı İmparatorluğu'nda yabancı dil bilen Müslüman sayısı yeterli olmadığından devlet işlerinde Rum tercümanlardan ya da sonradan Müslüman olmuş kimselerden faydalanılırdı. Hariciye Vekâleti'ndeki tercümanları Fenerli Rum beylerinden seçme geleneği XIX. yüzyılın başlarına kadar devam etmiştir. Fakat Rumların 1821'den itibaren bağımsızlıklarını kazanmak amacıyla ayaklanma çıkartmaları sonucunda Bâbîâli'nin hiçbir Rum'a güveni kalmamıştı. Bunun üzerine Sultan II. Mahmud Rum tercümanların kullanılmasını yasakladı. Bâbîâli'de Tercüme Odası kurulup çok sayıda Müslüman tercüman yetiştirildi. Ayrıca yabancı dil öğrenmesi için Avrupa'ya öğrenci gönderildi.⁴³⁹ Cevdet Paşa bu durumu “yetiştigimiz zamanda Hariciye Nezareti'nde tüm memurlar Müslümandı” diyerek takdir eder. Fakat Âlî Paşa sadareti döneminde tercüme odasını Ermenilerle doldurdu. Onlar da Müslüman memurları hatta devlete sadık Ermenileri bile bir yolunu bulup görevden uzaklaştırdılar. Yerlerine kendi fikirlerine uygun kimseleri aldılar. Cevdet Paşa, bu tavrı eleştirir. Ona göre Âlî Paşa bunu kasıtlı olarak yapmaktadır. Müslümanlardan hariciye işlerinden iyi anlayan kimselerin çıkması durumunda Âlî Paşa bu kişilerin kendisine rakip olmasından korkmaktadır. Bu nedenle de Müslüman memurların hariciyede yükselmelerini engellemiş çeşitli bahane ve yollarla onların önünü kesmiştir. Âlî Paşa için “adam yetiştirmek bir yana yetiştirilecek olanlara da engel oluyor” diye halk arasında bir söylenti çıkmıştı. Bu tavır da Müslüman kamuoyunun ondan nefret etmesine neden olmuştu.⁴⁴⁰

Esasen Cevdet Paşa devlet kadrolarında gayrimüslim olmayanların çalıştırılmasına karşı değildir. Zaten Islahat Fermanı ile onlara bu hak da tanınmıştır. Onun karşı olduğu şey gayrimüslim memurların devletin ruhu olan siyasi ve harici işlerde görevlendirilmesidir. Kendisi gayrimüslim memurların eskiden olduğu gibi malî işlerde görevlendirilmelerinin daha doğru olacağını düşünmektedir.⁴⁴¹

Cevdet Paşa hariciyede görevli tercümanlar için bu tavsiyeyi yaparken hariciye nazırlarının değişimiyle ilgili tavsiyede de bulunmuştur. Ona göre hariciye nazırlarının

⁴³⁸ *Tarih-i Cevdet*, II, 590.

⁴³⁹ *Tarih-i Cevdet*, VI, 2776, 2852.

⁴⁴⁰ *Ma'rûzât*, s. 17.

⁴⁴¹ *Ma'rûzât*, s. 18.

değişiminde yurt dışındaki durum dikkate alınmalı, Avrupalı devletlerle ilişkilerin rahat ve problemsiz olduğu bir zamanda hariciye nazırı değişimi yapılmalıdır.⁴⁴²

Osmanlı Devleti XVIII. yüzyılın başlarına kadar Avrupa'da yaşanan gelişmelere genelde kayıtsız kalmıştır. Bu politikanın birinci sebebi kendini Avrupalı devletlerden üstün görmesi, diğeri ise Avrupa'da yaşanan sosyal ve iktisadî değişikliklerin Müslüman Osmanlı tebaasını ilgilendirmeyeceğini düşünmesidir. Bu nedenlerden dolayı Osmanlı Devleti'ni yönetenler uzun süre Avrupa'da yaşanan gelişmeleri izleme ve bunlara göre yeni dış politikalar geliştirme ihtiyacını duymamıştır. Fakat XVIII. yüzyılda başlayan yenilgiler zinciri Osmanlı Devleti'nin Batı'yı daha yakından tanınması gerektiğini göstermiş, bunu geç de olsa anlayan Osmanlı yöneticileri Lale Devri'nden itibaren Avrupa'da elçilikler açmaya başlamıştır. Dolayısıyla Batı'yı yok sayan dış politika yerine, zamanın şartlarına göre yeni dış politikalar izlemek Osmanlı hariciyesinin temel düsturu olmuştur.

Cevdet Paşa'nın yaşadığı dönemde dış politika Osmanlı Devleti'nin geleceğini belirleyecek temel unsurdur. Bu durumu çok iyi kavrayan Cevdet Paşa eserlerinde konu ile ilgili tespitler yapmış, yöneticilere tavsiyelerde bulunmuştur. Ona göre devletin dış politikasını yönetenler zamanın şartlarını çok iyi analiz etmeli, ileri gitmekten veya geri kalmaktan kaçınmalıdır. Politikacılar diğeri devletlerle olan münasebetlerde ölçüyü çok iyi ayarlamalı, ne büyüklük veya soğukluk göstererek başka devletleri kırmalı, ne de lüzumundan fazla yaltaklanarak devletin namus, onur ve bağımsızlığını ayaklar altına almalıdır. Bütün devletlere yeteri kadar ve bağımsızlığın şanına gölge düşürmeyecek derecede güzel davranmalıdır. Mesela Paşa'ya göre Mora'da çıkan Rum isyanının bastırılmaması ve Yunanlıların bağımsızlığını kazanması Hurşid Paşa'nın Mora'daki Rumları bir tokatla yerle bir edeceğini zannetmesinin sonucuydu. Osmanlı Devleti Mora Rumlarını küçük görmenin veya önemsememenin faturasını onların bağımsızlığını tanımak zorunda kalarak ödemiştir.⁴⁴³

Cevdet Paşa'ya göre devletlerarası ilişkileri belirleyen temel unsur karşılıklı menfaatleridir. Bu nedenle de devlet yöneticileri Osmanlı Devleti'nin menfaatini iyi belirlemeli ve bu menfaatleri karşılayabilecek devletlerle ittifak yapmalıdır. Cevdet Paşa dış politikada ittifakın gerekliliğini "Zira zamanımızda bir devlet ne kadar sağlam ve kuvvetli olsa da yalnız başına bir iş göremediği, müttefike muhtaç olduğu

⁴⁴² *Ma'rûzât*, s. 68.

⁴⁴³ *Tarih-i Cevdet*, VI, 2680.

tecrübelerle bilinen bir iştir.” cümlesiyle açıklamaktadır.⁴⁴⁴ Buna rağmen Hıristiyan devletlere hiçbir zaman tam olarak güvenilmeyeceğinden müttefikleri dikkatli seçmeli, onlara karşı da uyanık olunmalıdır.⁴⁴⁵ Zira devletlerarası bağlar iki şahıs arasındaki dostluk ve hukuk ile ölçülemez. Çünkü devletlerin ittifakı daima karşılıklı menfaatler üzerine kurulur. Müttefik her devlet kendi toprak bütünlüğünü sağlamayı ve milletinin menfaatini korumayı amaç edinir. Bu sebeple devletin dış politikasını yönetenlerin hangi devletle yapılacak ittifakın ulusun çıkarlarına daha uygun olduğunu iyi bilmesi gerekir.⁴⁴⁶ “Ne fayda ki, o vakitlerde bu şeyleri bilir ve anlar adamların eksikliği vardı. Osmanlı Devleti Avrupa’ya ilgisiz ve yabancı durmuş ve düşmanları, Osmanlı Devleti aleyhine istedikleri gibi alıp satmıştır” diyerek Cevdet Paşa devletin dış politika konusunda yeteri kadar nitelikli elemana sahip olmadığını dile getirmektedir.⁴⁴⁷

2.7. Taşra İle İlgili Tespitler ve Önerileri

Cevdet Paşa yarım asra yakın devlet hizmetinin büyük kısmında üst düzey yönetici olarak İstanbul’da bulunmakla birlikte bazen vali, bazen de müfettiş olarak taşrada da görev yaptı. Bu görevleri sayesinde hem Osmanlı taşrasını hem de buradaki insanları daha yakından tanıma imkânına kavuştu.

Cevdet Paşa taşrada iken sadece askerî ve idarî işlerle ilgilenmemiş, fırsat buldukça halkın arasına karışarak onları daha yakından tanımaya çalışmıştır. Dolayısıyla eserlerinde XIX. yüzyılda Osmanlı toplumunun genel bir panoramasını çizmiştir. O bölge insanlarını yakından tanırsa izleyeceği yöntemlerle sorunları daha kolay çözebileceğine inanır. Bu konudaki düşüncelerini “bir toplum ne kadar vahşi olursa olsun, ahlâkî değerleri ve gelenekleri çerçevesinde elbette ki bir tutamak bulunur; oradan tutulur çekilirse gelir. Ters taraftan tutulursa ürküp kaçır” şekline ifade etmiştir.⁴⁴⁸

Cevdet Paşa’nın müfettiş, gerekse vali olarak görev yaptığı yerlere dair izlenimlerini, buradaki sorunlara yaklaşımını, çözüm için yaptığı çalışmaları bilmek Osmanlı tarihinin daha iyi bilinmesini, XIX. yüzyıl Osmanlı toplumunun daha iyi

⁴⁴⁴ *Tarih-i Cevdet*, I, 488.

⁴⁴⁵ *Tarih-i Cevdet*, II, 637.

⁴⁴⁶ *Tarih-i Cevdet*, II, 569.

⁴⁴⁷ *Tarih-i Cevdet*, I, 540; II, 604

⁴⁴⁸ *Ma’rûzât*, s. 96.

anlaşılmasını sağlayacaktır. Çünkü kendi ifadesi ile “Bosna’da teftiş görevinin sadece askerî düzenlenme kısmı, geniş şekilde yazılsa bir kitap olur.”⁴⁴⁹

2.7.1. Bosna Teftişi ve Bosna’ya Dair İzlenimleri

Bosna, XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti’nin Balkanlardaki en sorunlu bölgelerinden biriydi. Bu sorunlardan bir kısmı Osmanlı idarecilerinin yanlış uygulamalarından kaynaklanmış, Avusturya ve Rusya gibi büyük devletlerin müdahalesine neden olmuştu. Osmanlı Devleti, yeniçeri ocağının kaldırılmasından sonra yeni bir ordu kurduğu halde bu ordu için Bosna’dan asker temin edememişti. Osmanlı hükümetleri Bosna’da devlet otoritesini tesis ve asker temin etmek amacıyla Rumeli ve İşkodra teftişinde gösterdiği başarılar nedeniyle Cevdet Paşa’yı 1863’te Bosna’ya müfettiş olarak atadı.⁴⁵⁰ Bu teftiş Cevdet Paşa’nın en uzun süren müfettişlik görevidir. Cevdet Paşa, Bosna’da askerî ıslahattan sonra Osmanlı memleketinin en güzel bahçesi olarak tanımladığı Bosna’yı imar etmeyi, Boşnakları mümkün olduğunca eğitmeyi ve durumlarını düzeltmeyi de istemekteydi.⁴⁵¹

Cevdet Paşa, Bosna’daki askerî ıslahatlara başlamadan önce, daha önceki görevlilerin neden bunu başaramadıklarını araştırmaya koyuldu. Kendi ifadesi ile “işin ana sebeplerini ve başlangıcını belirlemek için hızla işe girişti.” Sonuçta daha önceki idareciler deveyi yularından tutmak yerine kuyruğundan tuttıkları için başarılı olamadıkları kanısına vardı.⁴⁵² Ona göre Bosna’da askerî ıslahatlar yapmanın yolu vilayet ileri gelenlerini ikna etmekten geçmektedir. Toplamda yirmi kişiden oluşan zevatın her birisi Boşnakların hürmet ve saygısını kazanmış kimselerdir. Cevdet Paşa bu heyeti ramazan bayramından sonra Saray-Bosna’ya davet eder. Görüşmelerin başında “Ben kadı-askerim. Fakat askerim yok. Sizlerden yeni bir asker isterim. Olmaz ise eğlenmeyip giderim” diyerek müzakerelerdeki amacını ortaya koyar.⁴⁵³ Ayrıca heyette bulunan kişilerden müzakereleri sır olarak saklamalarını ister. Bu gizliliğin sebebinin ise Ocak 1864’te İstanbul’a gönderdiği raporda “...fakat bu bölgelerin düzene sokulmasını istemeyen ecnebler, bu türlü teşebbüsleri duydukları gibi birtakım oyunlar içerisine girerek vazgeçirmeye çalışacakları düşünüldüğünden, işin gizli tutulması lâzım gelir.”

⁴⁴⁹ *Ma’rûzât*, s. 96.

⁴⁵⁰ *Ma’rûzât*, s. 77, 85, 95.

⁴⁵¹ *Ma’rûzât*, s. 95-96, 98; *Tezâkir*, III, 33.

⁴⁵² *Ma’rûzât*, s. 96.

⁴⁵³ *Tezâkir*, III, 37.

diyerek açıklar. Bu sayede Avusturyalılar ve Sırların müzakerelerin içeriği hakkında bilgi almak için yaptıkları her türlü girişim başarısız olmuştur.⁴⁵⁴

Cevdet Paşa müzakereler sayesinde Boşnakların askerlikten neden korktuğunu anlar. Paşa'ya göre Boşnakların en büyük korkuları kendilerinden alınacak askerlerin Arabistan ve Kürdistan gibi uzak bölgelere gönderilmesidir. Zira Boşnaklar için Bosna'dan dışarı çıkmak âlem-i hayattan ayrılmak gibidir. Ayrıca askerlik süresinin beş yıl olması da Boşnakları rahatsız eden diğer bir unsurdur. Paşa bu iki sorunun çözülmesi halinde Bosna'da askerî ıslahatın çok kolay gerçekleşeceğine inanır.⁴⁵⁵ Bosna ileri gelenlerinden oluşan heyet bazı taleplerinin yerine getirilmesi durumunda devlete asker vermeyi kabul eder. Taleplerden ilki, kurulacak yerli muhafız ordusundaki subayların bir kereye mahsus olmak üzere yerli ağa ve beylerden seçilmesi, sonraki zamanlarda rütbeye bağlı terfi sisteminin uygulanmasıydı. Taleplerden ikincisi Osmanlı ordusundaki fiili hizmet süresi beş yıl olduğu halde kendileri için bu süresinin üç yıl, rediflik (yedeklik) süresinin dokuz yıl olmasıydı. Son talepleri ise Bosna askerinin eyalet dışına çıkarılmayıp, eyalet içinde görevlendirilmesiydi.⁴⁵⁶ Cevdet Paşa bu taleplerden askerlik süresi ile ilgili olana katılmakla birlikte diğerlerine karşı çıkar. Heyetin taleplerini Fuad Paşa'ya ileten Cevdet Paşa, taleplerin kabul edildiği ve bu konudaki çalışmalarının beğenildiği ve takdir edildiği şeklinde aldığı cevabî telgraftan son derece memnun kalmıştır.⁴⁵⁷

Cevdet Paşa'nın Bosna'daki askerî ıslahatlarda başarılı olmasını sağlayan unsurlardan biri de Boşnakları iyi tahlil etmesidir. Boşnakların dinlerine bağlı ve din görevlilerinin nasihatlerinden etkilendiğini görmüş, Bey Camii'nde hocalara vaazlar verdirerek Boşnak gençlerini askerliğe teşvik etmiştir. Boşnakların yeşil renge olan sevgisini iyi değerlendiren Paşa, Bosna'daki mevcut tabura yeşil elbiseler giydirerek Ramazan bayramı sabahı yaptırdığı geçit töreniyle Boşnak gençlerinin askerliğe sempati duymalarını sağlamıştır. "Kızların şarkıları ise delikanlılara vaazlardan daha fazla tesir ediyordu" diyen Paşa, kızlara sevgililerini etkileyecek şarkılar söyletmiştir.⁴⁵⁸ O, bu izahları ile Boşnak gençlerinin hassasiyetlerini iyi tespit ettiğini ve bu hassasiyeti asker

⁴⁵⁴ *Ma'rûzât*, s. 99.

⁴⁵⁵ *Tezâkir*, III, 30; *Ma'rûzât*, s. 98.

⁴⁵⁶ *Ma'rûzât*, s. 104; *Tezâkir*, III, 38-39.

⁴⁵⁷ *Ma'rûzât*, s. 104-105.

⁴⁵⁸ Bu şarkılardan bir tanesinin sözleri şöyledir: Hünkâr, Müfettiş Efendi'ye emr etmiş demiş ki/ paranın gittiğine bakma, altınları su gibi akıt/ kızları evlendir, ta ki gazi yiğitler ve yeşilli/asker doğursunlar. Bk. *Ma'rûzât*, s. 108; *Tezâkir*, III, 47.

temininde kullandığını ifade eder.⁴⁵⁹ Cevdet Paşa *Ma'rûzât*'ta şartların ve zamanın yaptığını kimse yapamaz diye yazar. Zira Sırların bahar başlar başlamaz Bosna-Hersek'e saldıracakları şeklinde bir haberin duyulması Boşnakların yerli muhafız ordusu kurma konusundaki tereddütlerini ortadan kaldırdığından bu durum Cevdet Paşa'nın işini daha da kolaylaştırmıştır.⁴⁶⁰

Bosna'da yerli muhafız ordusu kurulması padişah fermanı ile kesinleşince taburlar kurulması için hazırlıklara başlandı. Tüm bu taburlar için ise elbise ve silah gönderilmesi hususu İstanbul'a bildirildi.⁴⁶¹ Cevdet Paşa bu hizmeti sayesinde o zamana kadar hiçbir ilmiye mensubuna verilmemiş olan ikinci dereceden nişan-ı Osmanî madalyası ile ödüllendirilmiştir.⁴⁶² Ayrıca Bosna teftişi sırasında şeyhülislâmlığa getirilmesi düşünülse de yapmakta olduğu askerî ıslahatların yarım kalacağından çekinildiğinden bu göreve getirilmez.⁴⁶³

Cevdet Paşa eserlerinde bölge halkıyla ilgili izlenimlerini de aktarmıştır. Paşa Boşnak kızlarının yirmili yaşlara kadar ferace giymediklerini, ancak nikâhlandıklarında ferace giyip yüzlerini gizlediklerini söyler. Sevdalılarının genelde ailelerinden izinsiz mahkemede nikâh kıydırdıklarını, ana babalarının rızasıyla evlenenler çok az olduğunu söyler. Paşa bunun nedenini düğün masraflarına bağlar. Masrafların fazlalığını "O kadar düğün masrafı ederlerdi ki iki taraf da iflas eder" diyerek izah eder. Bu nedenle Cevdet Paşa düğün yapmayı yasaklamış, yapmak isteyenlerden iki kat vergi alınması talimatını vermiştir.⁴⁶⁴ Boşnak evlilikleri hakkında gözlemlerini bu şekilde aktaran Cevdet Paşa Bosna'daki Hıristiyanlara dair gözlemlerini de aktarmıştır. Müslümanların aksine Hıristiyan babaların kızları için yüksek miktarda başlık parası talep ettiklerinden Hıristiyan kızların koca bulmakta güçlük çektiklerini görmüştür.⁴⁶⁵ Baharla birlikte Paşa, Boşnak gençlerin âdetlerinden birini daha öğrenir. O âdet de şudur: Cuma ve pazartesi günleri Boşnak gençlerinin temaşa ve eğlence günleri olup, gençler bir gün şehrin bir tarafında diğer gün ise diğer tarafında toplanır, mesirelere gider eğlenirlerdi. Cevdet Paşa da kimi zaman maiyetiyle birlikte bu eğlencelere katılmış, hatta kendi ifadesiyle "kızlara ikrâmen" çalgı getirtip çaldırılmıştır.⁴⁶⁶ Bu serbestîye rağmen Bosna'da görev yaptığı bir buçuk yıl boyunca bir tek kızın dahi ırzına saldırı yapıldığına

⁴⁵⁹ *Ma'rûzât*, s. 100-102; *Tezâkir*, III, 36.

⁴⁶⁰ *Ma'rûzât*, s. 87, 101.

⁴⁶¹ *Ma'rûzât*, s. 115-117.

⁴⁶² *Ma'rûzât*, s. 120.

⁴⁶³ *Ma'rûzât*, s. 193; Baysun, "Cevdet Paşa Şahsiyetine ve İlim Sahasındaki Faaliyetine Dair", s. 218.

⁴⁶⁴ *Ma'rûzât*, s. 100-102, *Tezâkir*, III, 24-27.

⁴⁶⁵ *Tezâkir*, III, 46-47.

⁴⁶⁶ *Tezâkir*, III, 45; *Ma'rûzât*, s. 108.

dair bir şikayetin gelmediğinden Paşa memnuniyetle bahseder. Paşa Boşnakların ahlâkı bozulmamış insanlar olduğuna dair bir delili de ticaret hayatından verir. Buradaki tacirlerin mal alımı veya satımı sırasında senet tarzı hiçbir resmi belge düzenlemediklerini, ticaretin tamamen emniyet ve güven üzerine kurulduğunu söyler.⁴⁶⁷

1.7.2. Kozan Teftişi ve Fırka-i Islâhiye

Cevdet Paşa'nın Kozan ve havalisinde gerçekleştirdiği teftiş görevi son müfettişlik görevidir. Altı ay sürecek bu teftişin etkileri doğrudan veya dolaylı olarak günümüze kadar gelmiştir. Zira bugün Çukurova'daki kimi yerleşim yerleri bu teftiş sırasında kurulduğu gibi, bölge insanının bir kısmı da soy olarak bu sırada yerleşik hayata geçirilen Türkmen boy veya oymaklarından gelmektedir.

Kozan ve Gavur Dağları ile Kürt Dağlarında askerî ıslahat yapılması Kırım Savaşı'nda gündeme getirilmişti. Savaş sırasında her taraftan yedek asker toplanıp cepheye sevk edildiği o zor dönemde bölgeye egemen olan Kozanoğulları'ndan ve buradaki konar-göçer aşiretlerden asker alınması konuşulmuş, fakat bölgede adeta özerk bir yönetim kuran Kozanoğlu ailesi ile buradaki aşiretler, şimdiye kadar hiçbir devlet emrini uygulamadığından bu düşünceden vazgeçilmişti. Devlet otoritesi bu bölgelerde o kadar zayıftı ki Batı Kozan Ağası Çadırcı Mehmed Ağa'nın, padişahın bazı istekleri kendine ileildiğinde “emmim oğlu bunca memleketleri avucuna almış, bir avuç Kozan'ı bana çok görmemelidir” diye cevap verdiği dahi rivayet edilir.⁴⁶⁸ O zamanlar İngiliz baş tercümanı olan Pizani, “eğer söz verir, kefil olursanız biz Kozanoğlu'nu muharebeye sevk ederiz” teklifini yaptığında Reşid Paşa “...ecnebi müdahalesi söz konusu olursa, o da başımıza bir bela olur. Şimdi sırası değil, lâkin ileride Kozan'ı merkezi idare altına almalıyız” yanıtını vermişti.⁴⁶⁹ Böylece şartların müsait olduğu ilk anda Kozan ve çevre dağlarda ıslahat yapılması kararı resmi olmamakla birlikte alınmıştı.

Asker temini için gayrimüslimlerin askere alınması fikrine şiddetle karşı çıkan Cevdet Paşa, “...Halbûki bizde askerî ıslahat yapılmamış çok yer vardır. Oralarda devlet otoritesi sağlanırsa askerlik şubeleri rahatlar ve aslî unsurumuz olan Türkler büyük ölçüde nefes alır.” “Mükemmel bir askerî fırka ile hareket olunursa, Allah'ın izniyle Kozan bölgesi ele geçer. Gavur Dağı ve Kürt Dağı eşkiyası da yola getirilir”

⁴⁶⁷ *Tezâkir*, III, 24-27.

⁴⁶⁸ *Ma'rûzât*, s. 137-138.

⁴⁶⁹ *Ma'rûzât*, s. 129.

diyerek görüşünü dile getirmişti.⁴⁷⁰ Bütün bu gelişmelerden sonra öncelikle Kozan'dan başlanarak Anadolu'nun tamamının devlet kontrolüne alınması ve bunun için çok iyi donatılmış bir askerî fırka oluşturulmasına karar verildi. Zira bölgede yaşayan Kozanoğulları devlet otoritesini tanımayan keyfi bir yönetim sergiledikleri gibi, bölgede yaşayan göçebeler de vergi vermemeyi ve Osmanlı ordusunda askerlik yapmamayı adet haline getirmişlerdi.⁴⁷¹

Fırka-i Islâhiye, başlangıçta Hassa ikinci süvari alayı ile Osmanlı ordusunun en seçkin birliklerinden alınan piyade askerlerinden yedi tabur olarak kuruldu. Daha sonra Girit, Halep, Maraş, Adana'dan birer taburun, Sivas'tan Kürt İsmail Paşa komutasındaki bir alay ve dört taburun katılmasıyla toplamda iki süvari alayı ve on beş piyade taburundan oluşturuldu. Birliğin malî işlerinin düzenlenmesi için de Maliye Nezareti'nden üç kişilik bir muhasebe heyeti, arazi ve tapu işlemleri için defterhaneden bir memur, soruşturma işlemleri için de ayrı bir memur görevlendirildi. Ayrıca Cevdet Paşa'nın emrine de birkaç tahrirat kâtibi verildi. Birliğin idarî işleri Cevdet Paşa'nın denetiminde iken, askerinin sevk ve idaresi Derviş Paşa'ya aitti.⁴⁷²

Fırka-i Islâhiye'nin görevine Kozan'dan başlaması planlanmışken harekete birkaç gün kala önce Gavur dağlarının itaat altına alınması kararlaştırıldı. Değişikliğin nedenine gelince söz konusu dağın doğu tarafındaki isyanlar artmış ayrıca buradaki ağaların bazıları ecnebilerle doğrudan görüşmeye ve bağlantı kurmaya başlamıştı.⁴⁷³ Cevdet Paşa'ya göre mücadele bölge halkıyla değil, devlet otoritesi tanımayan Çukurova ağalarıyla ve yaylaya çıkıp, inerken göç yolları üzerindeki ahaliye büyük zarar veren, onların mallarını gasp eden göçebe aşiretlerle olacaktı.⁴⁷⁴

Fırka-i Islâhiye'yi sadece bir askerî hareket olarak değerlendirmek doğru değildir. Hareket bilhassa Çukurova, Gavur dağları ve Kürt dağları bölgelerinde yaşayan göçebe aşiretlerin iskân ve yerleşiminin de başarıldığı bir harekettir. Bundan dolayı ıslah ve iskânın iç içe geçtiği bir icraattır. Teftiş sırasında kurulan köy ve kasabalar bugün Çukurova'nın önemli yerleşim merkezleri arasındadır.⁴⁷⁵ Fakat Oğuzlar konusundaki çalışmalarıyla tanınan Faruk Sümer böyle düşünmemekte, Fırka-i Islâhiye'nin bölgeye

⁴⁷⁰ *Ma'rûzât*, s. 131-132.

⁴⁷¹ M. Fatih Sansar, *Fırka-i Islâhiye ve Osmaniye (Cebel-i Bereket)*, Osmaniye 2006, s. 68; Nuri Yavuz, "Fırka-i Islâhiye Ordusunun Özellikleri ve faaliyetleri", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, V/10 (2012), s. 115.

⁴⁷² *Ma'rûzât*, s. 132-134.

⁴⁷³ *Ma'rûzât*, s. 131-135, 147.

⁴⁷⁴ *Ma'rûzât*, 141, 145, 149, 156, 165.

⁴⁷⁵ Yusuf Halaçoğlu, "Fırka-i Islâhiye ve Yapmış olduğu İskân" *İÜEF Tarih Dergisi*, 27 (1973), s. 1.

gönderilmesinin tek nedeninin ordunun şiddetli bir şekilde hissettiği asker ihtiyacının giderilmesi olduğuna inanmaktadır.⁴⁷⁶

İskenderun limanına ulaşan Fırka-i İslâhiye taburları çevreden sağlanan kiralık hayvanlarla aynı gün Belen yakınındaki ordugâha nakledildi. Harekât planını belirlemek üzere Halep valisi Süreyya Paşa ile Adana valisi Ali Rıza Paşa İskenderun'a çağrıldı. Bölgedeki aşiretlerin en büyüğü olan Reyhanîye aşireti ileri gelenlerinin karargaha gelip devlete bağlılıklarını bildirmeleri birliklerin işini kolaylaştırdı. Çevrede bulunan Hacılar, Tiyek ve Ekbaz nahiyeleri ağalarının devlete bağlılıklarını bildirmeleri üzerine üç nahiye halkının iskânı için birkaç yüz hanelik Hassa kasabası kuruldu. Yeni kurulan kasabada bir yandan nüfus sayımı yapılırken bir yandan da asayişini sağlaması için zaptiye teşkilatı kuruldu.⁴⁷⁷ Fırka-i İslâhiye göçebe aşiretleri bazı zorluklara rağmen kararlı bir metotla yerleştirmiş, göstermiş olduğu iyi niyet ve yardım sayesinde de bazı aşiretleri kazanarak icraata kolaylık göstermelerini sağlamıştır. Daha önce iskânı yapılmış aşiretlerin hayat seviyelerinin yükselmesi diğer göçebe aşiretlerin de yerleşik hayata geçmek istemelerini sağlamıştır. Çukurova bölgesinde göçebe yaşayan aşiretlerin büyük kısmı bu dönemde yerleşik hayata geçmiş, yine bu sayede Çukurova'nın bereketli toprakları tarıma açılmıştır. Paşa Çukurova'ya ilk gittiğindeki Çukurova'nın birçok yerinde ziraatin olmadığını, bölgede yetişen yabancı otların içinden geçen atlıların dahi gözükmediğini, çürüyen otların dayanılmaz bir koku yaydığını söylerken daha sonra aynı topraklar için "Kars-ı Zülkadriye'den (Kadirli) kalkıp Sis'e (Kozan) gelirken üç saat hep pamuk tarlalarının arasından geçtik. Sağ tarafımızda Kozan dağlarına dek, solumuzda Ceyhan nehrine kadar hep gözümüzün gördüğü yer ekilmiş olup, hava mis gibi kokuyordu." diyerek iskânın bölge tarımına ve ekonomisine olan katkısını izah eder.⁴⁷⁸

Cevdet Paşa, Fırka-i İslâhiye'nin faaliyetlerinden başka Çukurova insanı hakkındaki gözlemlerini de kaleme almıştır. Bölge halkının fırka ile ilişkilerinin iyi olduğunu, hatta bölgedeki bazı esnaf, köylü ve tacirin firkanın karargâhına gelerek askerlere mal sattığını, birçok kişinin bu sayede parayı tanıdığını yazar. Bölge halkının Fırka-i İslâhiye'den gördüğü adalet ve hakkaniyetten dolayı hayretler içinde kaldığını, bu sayede ahalinin devlete alışmaya başladığını kaydeder. Ayrıca kendisi de bu süreci hem kolaylaştırmak hem de hızlandırmak amacıyla her gün sabah ve akşamları hastaları

⁴⁷⁶ Faruk Sümer, *Oğuzlar*, Ankara Üniv. Basımevi, Ankara 1972, s. 198.

⁴⁷⁷ *Ma'rûzât*, s. 152.

⁴⁷⁸ *Ma'rûzât*, s. 174, 199-200.

ve karakolları ziyaret etmiş, ziyaretine gelenlerle yaptığı sohbetlerinde onların zihnine devlete itaat fikrini yerleştirmeye çalışmıştır.⁴⁷⁹

Cevdet Paşa'nın Çukurova ile ilgili bir tespiti de Kozan'da kıldığı Cuma namazının halk üzerindeki tesiridir. İfadesine göre Kozan halkı bir Osmanlı paşasıyla namaz kılmaktan büyük mutluluk ve onur duymuş, bu durum uzun süre halk arasında bir övünç vesilesi olarak anlatılmış, hatta bu namazda bulunmayanlar, bulunanları tebrik etmiştir. Paşa'ya göre bu namaz halk üzerinde o kadar etkili olmuştur ki bölgede yarı bağımsız şekilde idare kuran Kozanoğulları'nın idarî otoritesi temelden sarsılmıştır.⁴⁸⁰

Cevdet Paşa'yı Kozan'da şaşırtan şeylerden biri de bekçilerdir. Zira Paşa yaz aylarında bölgede bulunduğu Kozan ahalisinin tamamına yakını yaylaya çıkmış, koskoca kasabada birkaç bekçiden başka kimse kalmamıştır. Paşa şaşkınlığını “Sis kasabasının bu şekilde tamamen boş oluşu, gözlerimize pek karanlık görünmesine yol açtı” diyerek ifade edecektir.⁴⁸¹ Şehir bekçiliği Kozan için o kadar önemlidir ki halk yayladan ani dönüşünde bekçiden izin almadan kendi evine bile giremezdi. Bu durum da yayla hayatının bölge insanı üzerindeki önemini vurgulamak açısından kayda değer bir örnektir.⁴⁸²

Cevdet Paşa bölgedeki aşiretlerin gelenekleriyle ilgili ilginç tespitlerde bulunur. Bunlardan birisi de Tecirli aşiretine aittir. Bu aşirette kadınların kocalarını boşaması âdetmiş. Şöyle ki: Kadın kocasına “ben ondan hoşnut değilim” diyerek haber gönderdiği anda, ondan boş olurmuş. Bunun üzerine de kocası durumunu aşirete ilan edip “kendini beğenen bir kadın var mı“ diye sordurmuş. Bir kadın çıkıp ta “ben onu beğeniyorum” derse onunla evlenirmiş. Öyle ki aşiretin reisi Süleyman Ağa dahi eşi tarafından bu şekilde boşanmış. Paşa'nın kadınlara dair bir gözlemi de Kara Fatma'ya dairdir. Bugün Adana'nın büyük bir semtine adını veren bu kadın Kırım Savaşı'na katılmak üzere İstanbul'a gelmiştir. Paşa bölgede iken Kara Fatma'da Tecirli aşiretine mensup bir oymağın kethüdasıdır. Hatta söz konusu kadın Paşa'yı karargâhta ziyaret etmiş, Paşa'da kendine ikramda bulunmuş ve yerleşmesi için yer göstermiştir. Bu iki tespit bölgedeki kadının toplumdaki yerini göstermesi bakımından önemli örnektir. Ayrıca Paşa bölgedeki Kürtleri de, güvenilmez, vahşi adamlar olarak niteler.⁴⁸³

⁴⁷⁹ *Ma'rûzât*, s. 162, 167, 171.

⁴⁸⁰ *Ma'rûzât*, s. 176-177.

⁴⁸¹ *Ma'rûzât*, s. 175.

⁴⁸² Ahmet Oğuz, "Ahmed Cevdet Paşa'nın Gözüyle XIX. Asır Osmanlı Toplumunu: İstanbul ve Adana Örneği", *Nevşehir Üniv. SBE Dergisi*, 1 (2012), s. 120.

⁴⁸³ *Ma'rûzât*, s. 157, 165, 167.

Cevdet Paşa bir tarihçi olarak tarihi malzemenin kıymetini iyi bildiğinden buradaki tarihi eserlerle de fırsat buldukça ilgilenmiştir. Bölgedeki yolların kesişme noktasında bulunduğundan stratejik öneme sahip Nigolu kalesi kışla yapılmak üzere onarılırken üzerinde Yunanca iki satır yazı bulunan bir taş bulunmuştur. Yazının Makedonyalı İskender'in kaleyi tamiri sırasında yazıldığına anlaşılması üzerine Paşa bu taşı tarihi kıymeti nedeniyle muhafaza altına aldırılmıştır.⁴⁸⁴

Sonuç olarak Cevdet Paşa'ya göre Fırka-i İslâhiye, nice yıllar çalışarak yapılabilecek ıslahatı, altı ay gibi kısa bir zamanda yapmayı başarmış, firkanın bu başarısı dost ve düşman herkesin hayret ve şaşkınlığına sebep olmuştur. Ayrıca bu başarı beklenenin çok daha altında bir maliyetle gerçekleştirilmiştir.⁴⁸⁵

1.8. Ordu İle İlgili Tespit ve Önerileri

Cevdet Paşa *Tarih-i Cevdet*'te Osmanlı ordusu hakkında ayrıntılı bilgi verir. Ona göre Osmanlı Devleti en ihtişamlı dönemini Kanuni zamanında yaşamıştır. Bunu "Kanuni Sultan Süleyman zamanında Osmanlı Devleti'nin sesinin büyüklüğü ve üstünlüğü, dünyanın dört bucağında gürültü çıkarırdı" diyerek özetler. Bu dönemde Osmanlı kara kuvvetleri bütün devletlerden üstündür. Donanmasının gücü sayesinde Akdeniz'i Türk gölü haline getirmeyi başarmıştır.⁴⁸⁶ Sonraları ise şartlar Osmanlı'nın aleyhine gelişmeye başlamıştır. Hıristiyan devletler askerlikte yeni teknikler icat edip, düzenli ve sürekli ordu kurdular. Osmanlı Devleti, bırakın askerî yenilikler yapmayı mevcut askerî düzenini dahi koruyamamıştır. Askerlikle alakası olmayan kimselerin ocağa alınmasıyla kapıkulu ocakları bozulmuş, toprak kayıpları ve iç isyanlar sonunda tımar sistemi de bozulmaya yüz tutmuştur. Bu nedendir ki Osmanlı ordusunun disiplini bozulmuş, Avrupa ile ters bir durum ortaya çıkmıştır. Avrupa Fatih'ten öğrendiği ateşli silahları zamanla Osmanlı'dan daha iyi kullanır hale gelmiştir. Ayrıca XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren dış sorunların barışçıl politikalarla çözülmeye çalışılması orduyu daha da pasifleştirmiş, bu anlayışla Osmanlı ordusunun askerlik alışkanlığı ve melekesi zaman içerisinde iyice zayıflamıştır. Cevdet Paşa bu durumu, "Osmanlı ordusunun eski düzeni bile bozulduğundan yapılan savaşlarda yenilgi ve bozgunlar görülmeye başlandı" şeklinde özetler.⁴⁸⁷ Oysa Paşa'ya göre Türk milleti

⁴⁸⁴ *Ma'rûzât*, s. 158-159.

⁴⁸⁵ *Ma'rûzât*, s. 1887, 192.

⁴⁸⁷ *Tarih-i Cevdet*, I, 77, 88, 114; II, 603, 634, 640.

yaratılış olarak askerliğe meyilli olup, askerlik için lazım olan bütün nitelikleri kendinde toplamıştır. Bu nedenle Cevdet Paşa eski vak'anüvis Vasıf Efendi'nin (ö. 1806) Osmanlı askerlerini korkaklık ve gevşeklikle itham etmesine karşı çıkar. Ona göre Türk askerinin harp sanatını kavramada ne kadar yetenekli olduğunu dost, düşman herkes yakından bilmektedir. O askerın başarı ya da başarısızlığını komutanlara bağlar. Eğer komutanlar işini bilmez ise askerın yiğitliğinin bir işe yaramayacağını düşünür. Dolayısıyla asker başarısız ve disiplinsiz ise burada kusurun askerden önce askeri yönetenlerde aranmasını gerektiğine inanır.⁴⁸⁸ Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*'te, Osmanlı askerinin düzen değişikliğine muhtaç olduğunu III. Ahmet zamanından itibaren düşünüldüğünü, özellikle de III. Mustafa'nın bu değişikliği çok arzuladığını fakat her iki padişahın da yeniçerilerden korktukları için bir girişimde bulunamadıklarını söyler. Cevdet Paşa, daha önceki orduyla ilgili bu tespit ve eleştirileri yaptıktan sonra kendi zamanında kurulan orduya methiyeler düzer. Ona göre yeni ordunun askerleri savaşta aslan kesilirken, komutanlarına karşı kuzu gibi yumuşaktır, emre uyar, isyan etmezler.⁴⁸⁹

Cevdet Paşa'ya göre askerlik bir emir ve hizmet yeridir. Bundan dolayı asker daima hazır durumda bekleyip kendine emir verildiğinde herhangi bir bahane göstermeksizin harekete geçmelidir.⁴⁹⁰ Yine ona göre üstlerinden emir alan asker bu emrin içeriğini, gerekliliğini, mantıklılığını sorgulayamaz. Emre kesin itaat etmek zorundadır. Bundan dolayı emrin uygulanması sonucunda ortaya çıkan sonuçlardan da asker sorumlu tutulamaz.⁴⁹¹

Cevdet Paşa'ya göre güzel bir devlet düzeni kurmak için büyük ordular beslemek şart değildir. Tam tersi nüfus ve servetin yetmeyeceği kadar asker toplamak devlete yarardan çok zarar verir. Çünkü mevcut kaynakların büyük kısmının askerî harcamalara ayrılması halkın refah seviyesini arttırmayacağı gibi, yaşanılabilecek zorluklar halkın idareye tepkisini arttırmaktan başka bir şeye yaramaz. Bu şekilde hakiki kalkınma ve kuvvetlenme olmaz. Dolayısıyla Paşa'ya göre bir devletin askerî gücü iktisadî gücü ile ilişkilidir. Devletin ekonomik gücü arttıkça asker eğitip çoğaltmaya gücü yeter. Yine bu sayede tahkim etmesi gereken yerleri daha kolay bir şekilde tahkim edebilir. Ayrıca Paşa, bir devletin başarı ve bekasını düzenli ve sürekli orduların varlığına bağlar. Ona göre olağanüstü durumlarda çoban veya çiftçi gibi askerlikle hiçbir ilgisi bulanmayan

⁴⁸⁸ *Tarih-i Cevdet*, II, 603.

⁴⁸⁹ *Tarih-i Cevdet*, II, 641.

⁴⁹⁰ *Ma'rûzât*, s. 50.

⁴⁹¹ *Tezâkir*, IV, 99.

kimseler toplamakla silahlı kuvvet olmaz. Devletin parlak durumu ve geleceği ancak muntazam, iyi eğitilmiş, iyi donatılmış ordularla sağlanabilir.⁴⁹² O bu anlamda Osmanlı'daki serkerde sistemine de karşıdır. Serkerde bir takım başının emri altında bir birlik içinde veya kule muhafazasında görevlendirilen, genelde gençlerden oluşturulmuş, maaşlı başı-bozuk askerlerdir.

Asker miktarına gelince, Paşa'ya göre bir devletin bulundurması gereken asker miktarı nüfusu ile orantılıdır. Bu sayı ayrıca zamanın koşullarına göre de değişebilmektedir. O bir devletin bulundurması gereken asker sayısını asgari, ortalama ve azami olmak üzere üç dereceye ayırmıştır. Ona göre bir devletin asgari asker sayısı toplam nüfusun iki yüzde biri kadar olmalıdır. Bu sayı asayişin sağlandığı, devletin iç ve dış sorunlarının olmadığı zamanlar için geçerli bir orandır. Ortalama koşullarda ise asker sayısı toplam nüfusun yüzde biri kadar olmalıdır. Ancak böyle bir durumda askerlik dışındaki alanlarda bir sekte olmaz. Olağanüstü haller ve savaş durumunda ise toplam nüfusun azami altmışta biri silâh altında tutulmalıdır. Cevdet Paşa “bundan ilerisi servet-i umûmiyyeyi imhâ ve memleketi tahrib eder” uyarısında bulunur.⁴⁹³

Cevdet Paşa'ya göre ordumuzun aslî unsuru Türklerdir. Dolayısıyla bu unsur özenle korunmalıdır. Paşa'nın yaşadığı dönemde Balkanlarda çok sayıda ayrılıkçı isyanlar çıkmış, bastırmak için de çoğu kez Anadolu'dan askerî birlikler sevk edilmiştir. Cevdet Paşa bunu doğru bulmaz. Ona göre bu tür sorunlarda ordunun aslî unsuru olan Türkler zayii edilmemeli, eşkıya ile bölge halkından oluşturulacak yerel güçlerle mücadele edilmelidir. Paşa bu tavsiyesine kendisi de uymuş, Bosna-Hersek'te iken yerli halktan iki alay asker temin etmeyi başarmıştır.⁴⁹⁴ Ayrıca Cevdet Paşa Kırım Savaşı sırasında asker ihtiyacı için gayrimüslimlerin askere alınması gündeme geldiğinde bu düşünceye karşı olmuş, devletin Çukurova'da otorite sağlaması durumunda buradan temin edilecek askerlerle ihtiyacın giderileceğini ve ordunun aslî unsuru olan Türklerin bu yolla korunabileceğini ifade etmiştir.

Osmanlı Devleti, bir İslâm devleti olduğundan gayrimüslimler askere alınmazdı. Tanzimat Fermanı'na kadar devam eden bu uygulama değişmiş, ferman gayrimüslimlere de fiili askerlik şartını getirmişti. Fakat Cevdet Paşa bu uygulamaya karşı çıkmış ve nedenlerini de uzun uzadıya *Ma'rûzât*'ta açıklamıştır. Özetle şöyle söylemektedir. Osmanlı ordusu tamamen Müslümanlardan oluştuğu için taburlarda

⁴⁹² *Tarih-i Cevdet*, I, 488.

⁴⁹³ *Tezâkir*, III, 31.

⁴⁹⁴ *Ma'rûzât*, s. 60, 95-125.

imam bulunmaktadır. Gayrimüslim vatandaşlardan alınacak askerler Müslüman askerlerle aynı tabura konacak olursa taburlarda imamla birlikte papaz ve haham da bulundurmamak gerekir. Ayrıca Osmanlı tebaası olan gayrimüslimler farklı mezheplere bağlı olduklarından bunların her biri için ayrı papaz bulundurmamak gerekir. Yahudilerin haham istemesi için bir başka zor tarafıdır. Böyle bir durumda bir taburda çok sayıda farklı din adamı bulunması gerekir ki bu da doğru değildir. Bu karmaşa ibadetlerde de yaşanacaktır. Müslümanların oruçları, namazları, Yahudi ve Hıristiyanların ise farklı tarihlerde perhiz ve ibadetleri olduğundan bu durum askerî birliklerdeki eğitimi ve diğer faaliyetleri de olumsuz etkileyecektir. Adeta taburlardaki askerleri toplu halde tutmak mümkün olmayacaktır. İşin sıkıntılı bir başka yönü de komutayla ilgili olanıdır. Taburların karışık olması durumunda komutanların birlikleri yönetmeleri ve motive etmeleri de zorlaşacaktır. Allah inancına sahip bir Müslüman asker gaza ve cihat ruhuyla gözünü kırpmadan ölüme gidebilecekken bir gayrimüslim askerden bunu beklemek mümkün değildir. Böyle bir durumda karışık bir tabura komuta eden kumandan taburunu nasıl heyecanlandırarak, askerini gayrete getirmek için ne diyecek, kime göre hitap edecektir. İşin bir başka yönüne gelince, Cevdet Paşa'ya göre Müslüman asker itaatkâr ve kanatkâr olup sıkıntı ve meşakatlere dayanıklıdır. Yeri geldiğinde bir kuru peksimetle yetinmesini bilir. Fakat aynı özveriyi ve sabrı gayrimüslim askerlerden bekleyemezsiniz. Onlar zor koşullarda ikmalin aksaması veya azalması durumunda bunu sorun edecektir. Paşa'ya göre bir başka sorun da rütbelerle ilgilidir. Gayrimüslim vatandaşların askere alınmaları durumunda onlara da Müslümanlar gibi hak ettikleri rütbeleri vermek gerekir. Aksinin yapılması durumunda Avrupalı devletlere içişlerimize karışma konusunda fırsat vermiş oluruz. Sonuç itibarıyla Cevdet Paşa'ya göre bu kadar karmaşık millete sahip taburlarda otorite kurmak zor olduğu gibi, birlik ve beraberlik sağlamak da imkânsıza yakındır.⁴⁹⁵

Cevdet Paşa, bu endişelerini sıraladıktan sonra devamında çözüm önerilerini de sunar. Paşa'ya göre öncelikle konunun özünü bilen kimselere danışılmalı, enine boyuna düşünülmeden karar verilmemelidir. Danışılacakların başında da mutlaka bir askerî rütbeye sahip olanlar değil, defalarca asker sevk etmiş, savaş alanlarında bulunmuş askerî yöneticiler gelmelidir. Ona göre asker temininde en doğru çözüm devlet otoritesi sağlanamadığı için asker temin edilemeyen yerlere yönelmektir. Bu sayede askerlik şubeleri rahatlar ve imparatorluğun aslî unsuru olan Türkler de fırsat bulup rahat bir

⁴⁹⁵ *Ma'rûzât*, s. 129-130, 172.

nefes alır. Yoksa böyle giderse Türkler kendi kendilerini bitirir. Bütün bunlar gerçekleştirilebilirse kazanılacak zaman zarfında gayrimüslim ahalinin askere alınma meselesi de enine boyuna tartışılmış olur.⁴⁹⁶

⁴⁹⁶ *Ma'rûzât*, 131.

BÖLÜM III

AHMED CEVDET PAŞA’NIN İKTİSADÎ, SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYATA DAİR TESPİT VE ÖNERİLERİ

3.1. Cevdet Paşa’nın İktisadî Hayata Dair Tespit ve Önerileri

3.1.1. Osmanlı Devleti’nin İktisadî Durumu

Osmanlı İmparatorluğu’nun malî durumu XVII. yüzyılın başlarından itibaren bozulmaya başlamış, Cevdet Paşa’nın yaşadığı dönemde ise malî sıkıntı onun ifadesiyle “kalem ile tarif olunmaz” hale gelmiştir.⁴⁹⁷

Osmanlı padişahları Sultan Abdülmecid’e kadar Topkapı Sarayı’nda gösterişten uzak, sade bir hayat sürmüştür. Bu saray İngiltere, Fransa, Avusturya gibi Avrupa krallarının sarayları ile karşılaştırıldığında saray bile sayılmazdı.⁴⁹⁸ Saray masrafları azdı. Şehzadeler kendi dairelerinde oturur, saray kadınları da sokağa çıkmazdı. Dolayısıyla saray hazinesinin masrafları olabildiğince azdı. Bu mütevazî yaşam Sultan Abdülmecid döneminde Mısır’dan gelenlerin getirdiği Batı modasıyla tepeden tırnağa değişti. Başta padişah olmak üzere devlet erkânı, saray kadınları, İstanbul’un diğer elit tabakası Mısırlıların İstanbul’daki yaşamına özendiler. Onlar gibi lüks yaşamaya, Boğaziçi’nde yalılar ve köşkler yaptırmaya başladılar. Bu gibi değişiklikler devrin bir gereği olarak algılanabilirdi. Fakat iş sonraları çığırından çıktı. İsraf ve sefahat alabildiğine arttı. Cevdet Paşa’ya göre hanesinin aylık masrafı dört bin altına ulaşan Âlî Paşa sadrazam maaşını yettiremezken, bıyığı yeni terlemiş normal bir delikanlının masrafı efendiden bir kimsenin evini rahatlıkla geçindirecek miktara varmıştı. Padişahlar şanlarına yakışır saraylar yaptırırken,⁴⁹⁹ saray kadınları Avrupa’dan getirtilen arabalarla çarşı pazar dolanıp, emsallerinden daha üstün olduklarını göstermek adına hesapsız harcamalarda bulundular. Örneğin Sultan Abdülmecid’in en sevdiği kadını olan Serfirâz Hanım’ın yaptığı harcamaların önüne geçilemez oldu.⁵⁰⁰ Bütün bunlar

⁴⁹⁷ *Ma’rûzât*, s. 22, 23, 26, 35, 41.

⁴⁹⁸ Ortaylı, *Osmanlı’yı Yeniden Keşfetmek*, Timaş Yayınları, 7. Baskı, İstanbul 2006, s. 92.

⁴⁹⁹ Bugün boğazın her iki yakasında yer alan Dolmabahçe, Çırağan, Beylerbeyi Sarayları ile İhlamur ve Yıldız Kasırları bu dönemin değişen yaşam tarzını ve israfını göstermesi bakımından önemlidir.

⁵⁰⁰ Saray kadınlarının 1272 (1856) senesinde yaptıkları borçların toplamı iki yüz seksen bin keseye ulaşmış ve bunun yüz yirmi beş bin kesesini Serfirâz Hanım tek başına yapmıştır. Bk. *Tezâkir*, II, 4. Sarayın üç sene içinde toplam borcu ise üç milyon keseye ulaşmıştı. Bk. *Ma’rûzât*, s. 36. Daha sonraları bu borcun maliye hazinesine devri ile devletin içine düştüğü ekonomik kriz daha da içinden çıkılmaz hale gelmişti. Saray masraflarında bir sınırlama ya da kısıtlamanın olmayışı durumu daha riskli hale sokmaktaydı.

yetmezmiş gibi Reşid ve Fethi paşalar bu kadınların harcamalarını kolaylaştırmak için adeta bir yarışın içine girdiler. Şehzadelerin masrafları da bunlardan az değildi. Şehzadelerden birinin saray çalışanları için yaptırdığı elbiseler ve verdiği hediyeler koskoca Rumeli ordusunun olağanüstü masraf miktarına ulaşmış, sekiz yüz bin keseyi⁵⁰¹ bulmuştu. Sarayın bu masrafları Beyoğlu sarraflarıyla Galata bankerlerinden % 45 faizle alınan borç para ile karşılanmaktaydı.⁵⁰² 1859'a gelindiğinde Beyoğlu sarraflarından alınan borçların toplamı seksen milyon altın lirayı aşmıştı. Daha da kötüsü bunlar için rehin verilen mücevher ve borç senetlerinin bir kısmı yabancı tüccar ve bankerlerin eline geçmişti.⁵⁰³

Sultan Abdülmecid zamanında başlayan Batı özentisi yaşamın devleti malî anlamda ne kadar olumsuz etkilediğini daha iyi kıyaslayabilmek için, onun tahta çıktığı dönemdeki malî koşulları kısaca özetlemek daha doğru olur. Bu kıyaslamayı da dönemi bizzat yaşamış, vezirlik ve nazırlık görevlerinde bulunmuş Mustafa Nuri Paşa'nın (ö. 1890) eserinden yola çıkarak yapacağız. Paşa eserinde II. Mahmud Han'ın ölümünde Topkapı Sarayı'nın Şevkiye dairesinde seksen bin keselik altın paranın biriktirildiğini Nafiz Paşa'dan işittiğini, Tanzimat'ın başlarında maliye nazırı olan Safvetî Paşa'nın (ö. 1864) ölçsüz aylıkların kimilerini kaldırıp, kimilerini azaltarak hazineyi güzel bir duruma getirdiğini yazar. Onun zamanında aylıklar ve giderler günü gününe ödenip hatta bazen aybaşından bir iki gün önce asker aylıklarının dağıtılmasına başlandığı olurdu. O zaman devletin içeride halka, dışarıda yabancı devletlere hiçbir borcu yoktu. Bazen tacirlerden satın alınan eşyaların bedelleri verilmek istendiğinde ne zaman gerekirse o zaman alırdık derlerdi.⁵⁰⁴ Cevdet Paşa'da bu dönem Osmanlı maliyesine övgüler yağdırmakta ve "... ol devirde mukbil ve makbûl olanlardan biri dahi Maliye Nazırı Safvetî Paşa idi. Bu devrin ricali...haklarını inkar etmeyelim. Dûlab-ı Devlet'i güzelce idare ettiler. Muvazene-i maliyeyi dahi gözettiler" demektedir.⁵⁰⁵ Yukarıdan da anlaşıldığı gibi Abdülmecid'in padişahlığının ilk yıllarında devletin maliyesi gayet iyi durumdaydı. Maliyenin başında Safvetî Paşa'nın bulunduğu 1844 yılının bütçesinde devlet yirmi milyon kuruş gelir fazlasına sahipti. Fakat bu bütçe idaresizlik ve israflar yüzünden dört beş yıl içerisinde alt üst olmuş, bütçe açığı seneden seneye artmış, devletin gelirleri masrafları karşılayamaz hale gelmiştir. Osmanlı maliyesi 1848

⁵⁰¹ Kese, Osmanlı maliyesinde beş yüz akçeden oluşan bir para miktarıdır.

⁵⁰² *Ma'rûzât*, s. 27, 35; Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, İş Bankası Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2007, s. 144.

⁵⁰³ Küçük, "Abdülmecid", s. 262.

⁵⁰⁴ Mustafa Nuri Paşa, *Netayic 'ül-Vukuat*, IV, s. 304-305.

⁵⁰⁵ *Tezâkir*, I, 10.

tarihinden itibaren sürekli krizler dönemine girmiş, 1849'a gelindiğinde yüz seksen sekiz bin beş yüz altmış kese açık vermiştir.⁵⁰⁶ Yeni gelir kaynakları da yaratılmadığı için Osmanlı devlet adamları çözümü dış borç almakta bulmuş, bu durum devletin yıkılışına kadar devam etmiştir.⁵⁰⁷

İmparatorlukta başta padişah olmak üzere bütün İstanbul elitleri kendi mevki ve makamlarına göre ihtişam gösterisi ve yarışına girmişti. İsrafın bu şekilde devam etmesi halinde hazinenin bu harcamaları karşılayacak gücü olmadığından kısa zaman sonra maaşların dahi verilemeyeceği cümle devlet erkânının en çok tartıştığı konulardan biri olmuştur. Nihayet beklenen olmuş ve 1850 tarihinden itibaren Osmanlı maliyesi çalışanlarına maaşlarını ödeyemez hale gelmiştir. Aylıklarını alamayan memur ve askerler ne yapacaklarını bilmezken, onların alış veriş yaptığı esnaflar da alacaklarını tahsil edemediklerinden sıkıntıya düşmüş, ardı ardına iflaslar gelmeye başlamıştı. Saraya mal vermiş olan sarraf, tüccar ve esnaf da alacaklarının ödenmesi için devlete baskı yapmış, Hıristiyan esnafın bir kısmı elçiliklere müracaat edip alacaklarının tahsiline yardımcı olunmasını istemiştir. Hatta aylardır maaşlarını alamayan saray hizmetlileri sarayı kuşatıp biriken maaşlarının ödenmesi için gösteri yapacak kadar ileri gitmiştir. Malî buhran beraberinde siyasi krizlere de neden olmuş, 1851 yılında dört sadrazam değişmiştir. Devletin en tepe noktasındaki istikrarsızlık doğal olarak alt kadrolara da sirayet etmiş, devlet tepeden tırnağa sarsıntı yaşamıştı.⁵⁰⁸

Malî buhranın had safhaya ulaştığı bu yıl Mustafa Reşid ve Fuad paşalar dış borç arayışına girdi. Bu yolu en çok tercih eden Fuad Paşa'ydı. Fransa ile başlayan görüşmelerin sonunda bu devletten bir miktar altın borç alınmasına karar verilmiş, hatta padişahın rızası ve onayı alınmadan borç anlaşması imzalanmıştı.⁵⁰⁹ Bu sırada padişahın eniştesi olan Fethi Paşa Sultan Abdülmecid'e "pederiniz iki defa Rusyalu ile muharebe etti, bu kadar sefer aşırıldı. Bunca ga'ileler geçirdi, haricden bir pare istikraz etmedi. Zaman-i hümayununuz asayiş ile geçmiş olduğu halde istikraza âlem ne der" demiş, bu sözlerin etkisinde kalan sultan da borç anlaşmasının iptalini emretmişti. Fuad Paşa birçok kez padişahı ikna etmeye, dış borcun gerekliliğini anlatmaya çalışmasına rağmen onun "ben bu devleti selefimdenden nasıl buldum ise halefime öyle terk edeceğim. Eğer bu istikraz bozulmaz ise saltanattan istifa ederim" cevabından sonra ikna çabalarından vazgeçmiştir. İptale mukabil devlet 2.200.000 Osmanlı lirası tazminat ödemek zorunda

⁵⁰⁶ Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih Musahabeleri*, s. 110.

⁵⁰⁷ Karal, *Osmanlı Tarihi*, VI, 207-208.

⁵⁰⁸ *Ma'rûzât*, s. 27, 32, 36.

⁵⁰⁹ Fatma Âliye Hanım, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, s. 102; Karal, *Osmanlı Tarihi*, VI, 207-213.

kalmıştır. Anlaşmanın iptalinde Fethi Paşa kadar, Damat Mehmed Ali Paşa'nın telkinleri de etkili oldu.⁵¹⁰ Ayrıca padişahın 1848'de kendini ziyarete gelen Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa ile devlet idaresi konusunda yaptığı özel sohbetlerin iptalde dolaylı da olsa etkisi olmuştur.⁵¹¹

Cevdet Paşa, Fethi Paşa'nın dış borçlanma konusundaki görüşlerine tam anlamıyla katılmaktadır. Fethi Paşa'nın söylediği “ lakin bilirim ki bu devlet beş kuruş borç ederse batar. Zira bir kere borca alışırsa sonu önü alınmaz. Düyuna müstagrak olup gider” görüşüne ne kadar katıldığını *Tezâkir*'de “müteakiben Rusya muharebesi zuhura geldi. Mecburiyet olarak Avrupa'dan bir miktar altın istikraz olundu. Bu cihetle istikraza alışıldı. Andan sonra artık önü alınamayıp Fethi Paşa'nın söylediği haller zuhura geldi. Cismi devlete unulmaz yaralar açıldı. Biz humarını çekiyoruz. Yaralarımıza bi-hudenedem-i teessüf ekliyoruz”, *Ma'rûzât*'ta ise “borç alınmaya alışıldığından, günlük harcamalar için de borçlanmaya başlanılmıştır” cümleleriyle ifade etmiştir.⁵¹²

“Umur-ı maliyeyi ıslah için evvela kaide-i tasarrufa riayet etmek lazım gelir” diyen Cevdet Paşa'nın yaşanan malî krize karşı en önemli tavsiyesi tasarruftur. Bunun içinde öncelikle Batı özentisi yaşamdan kaçınmak gerektiğine inanır. Çünkü bu yaşam tarzı sadece toplumun ahlakını değil, ticaretin dengesini de bozmuştur. Lüks yaşama ayak uydurmak adına birçok şeyin ithal edilmesi bu günkü dille cari açığın büyümesine, yani ithalat, ihracat dengesinin bozulmasına yol açmıştır. Olayın bir başka olumsuz tarafı da ithalat nedeniyle zaten sınırlı olan nakit paranın da Avrupa'ya gitmesidir.⁵¹³

Borç anlaşmasının iptalinden tazminat almasına rağmen hoşnut olmayan Fransa ve kimi Avrupa devletleri çeşitli gerekçelerle Osmanlı Devleti'ni borçlanmaya ikna etmeye çalışıyordu.⁵¹⁴ Bir sohbet sırasında Fransa büyükelçisi Fuad Paşa'ya “ben âlemin halini beğenmiyorum. İhtimaldir ki bir muharebe zuhur eder. İstikrazı bozmayın. Elinizde altın bulunsun” diyerek ikna etmeye çalışmaktaydı. Fakat padişahı borcun gerekliliğine

⁵¹⁰ *Tezâkir*, I, 22.

⁵¹¹ Mehmed Ali Paşa bu sohbetlerin birinde padişaha şöyle söylemiştir: “Vükela lüzum görseler bile yabancılardan borçlanma yoluna gidilince borç artar, eksilmez. Hazinenin zenginliği memleketin imarı, ahalinin ticaret ve serveti ile hâsıl olur. Ziyade borç edinmek muzırdır. Devlete ait topraklar halka verilir, akarsulardan fennen istifade edilirse ziraat gelişir. Bu yerlere göçebe kabileler yerleştirilirse devletin varidatı da artar.” Bk. Karal, *Osmanlı Tarihi*, VI, 100-101.

⁵¹² *Tezâkir*, I, 22-23; *Ma'rûzât*, s. 23.

⁵¹³ *Tezâkir*, I, 20-21; Fatma Âliye Hanım, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, s. 101.

⁵¹⁴ Sanayi devrimini gerçekleştiren Avrupa'da sermaye fazlası vardı. Bu nedenle Avrupalı devletler Osmanlı Devleti'ne sadece mal satmayı, sermayeleri için de yatırım imkânları arıyordu. Bunun için Osmanlı Devleti'ne baskı yaparak onu borç almaya zorluyorlardı. Mesela İngiliz elçisi Canning Abdülmeccid'e sunduğu reform planında, Avrupa'dan borçlanmayı hararetle tavsiye ediyordu. Ayrıca bu sayede Osmanlı Devleti üzerinde mali ve siyasi denetim kurmaları daha kolay olacaktı. Bk. Afyoncu, *Osmanlı'nın Hayaleti*, s. 234; Cevdet Küçük-Tevfik Ertüzün, “Düyûn-ı Umûmiyye”, *DİA*, X (1994), s. 58.

ikna etmek mümkün gözükmemekteydi. Ta ki Rusya ile savaş başlayana kadar. Cevdet Paşa devamını eserinde şöyle anlatmaktadır. “Müteakiben Rusya muharebesi zuhura geldi. Mecburiyyet-i sahîhe tahtında olarak Avrupa’dan bir miktar altın istikraz edildi. Bu cihetle istikraza alışıldı. İstikraz işlerinde bulunan bazı vükela ve me’murin bundan temettü’e me’luf oldu.”⁵¹⁵ Cevdet Paşa’nın Rusya ile zuhura geldiğini söylediği savaş, Kırım Savaşı idi. Bu savaşın getirdiği ağır masrafları karşılama imkânı olmayan Osmanlı Devleti tarihinde ilk defa dış borç almak zorunda kaldı. 24 Ağustos 1854’de imzalanan anlaşma ile Londra ve Paris merkezli iki banka grubundan üç milyon sterlin borç alındı. Bu paranın yedi yüz bin sterlinine bankacılık masrafları, komisyon ve borcun ilk taksiti olarak el konuldu. Geri kalan miktarın tamamına yakını ise savaşta harcandı. İlk borcun alınmasından sonra Fethi Paşa’nın dediği gerçekleşti ve artık dış borcun önü alınamaz oldu. Sultan Abdülmecid döneminde bu ilk borçlanmadan sonra, 1855, 1858 ve 1860 tarihlerinde olmak üzere üç kez daha dış borç alındı. Borçlanma Osmanlı devlet adamlarına kolay bir yol geldiği için Sultan Abdülmecid’ten sonra da devam edildi. Artık devlet bütçe açığını kapatmak, biriken maaşları ödemek, herhangi bir teşebbüse girişmek hatta Cevdet Paşa’nın dediği gibi günlük harcamalar için dahi dış borçlanmaya gidiyordu.⁵¹⁶ Kimse de para bulmak için ağır şartları kabul etmekten çekinmiyordu. 1854’den 1874’e kadar olan sürede toplam on beş borç anlaşması imzalandı ve her bir imza karşılığında memleketin önemli gelir kalemlerinden bir kaçını rehin olarak bırakıldı. Mesela *Lûtfî Tarihi*’ne göre Çırağan Sarayı’nın inşası sırasında Galata bankerlerinden yüzde on iki faizle para alınmış, karşılığında bazı vilayetlerin gelirleri rehin bırakılmıştır. Yine aynı esere göre Abdülaziz birçok devlet adamına yüklü miktarda atiyeler vermiştir.⁵¹⁷ Böylece malî çöküşe, Düyûn-ı Umûmiyye’ye giden yolun kapısı da aralanmış oldu. Dış borçlanmanın kapısını açan Sultan Abdülmecid bu konudaki düşüncelerini 20 Haziran 1855 tarihinde bir tören esnasında vekillerine “Borç almamak için çok çalıştım. Lakin durum bizi borç almaya mecbur etti. Bunun ödenmesi gelirin arttırılmasıyla olur. Gelirin artması ise memleketin imarı, yani her devlette olduğu gibi işletmeler kurarak, demiryolları yaparak olur. Garlar da yapmalı, fakat gelir arttı diye masrafları da arttırmamalı. Yoksa bir fayda sağlamaz. Yine batacak olur.”

⁵¹⁵ *Tezâkir*, II, 22; Berkes, *100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi*, I-II, Gerçek Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul 1975, II, s. 335.

⁵¹⁶ *Ma’rûzât*, s. 23; Fatma Âliye Hanım, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, s. 106; Ahmed Lûtfî Efendi, *Lûtfî Tarihi*, XIII, 51.

⁵¹⁷ Ahmed Lûtfî Efendi, *Lûtfî Tarihi*, XIII, 10, 16.

diyerek açıklamıştır.⁵¹⁸ Padişahın bu uyarısına rağmen Mahmud Celâleddin Paşa'ya göre ele geçen milyonlarca altının bir kuruşunu dahi memleket için gelir kaynakları yaratmaya veya ticareti canlandıracak yerlere harcanmamış, devlet ve millet menfaatine harcanmayan istikrazlar hep havaya gitmiştir. Bilâhare irâd ile masraflar denkleştirilerek çıkan açıklar da borçlanma yoluyla kapatılmaya çalışılmış, devlet müflis bir halde yaşamaya devam etmiş, Sultan Abdülaziz'in tahta çıkışında bu durumun önünü almak amacıyla yapılan teşebbüsler de dış borcu arttırmaktan başka bir işe yaramamıştır. O dönemde Osmanlı Devleti'ne borç para vermek o kadar kârlı bir kazanç kapısı haline gelmiştir ki, Avrupalı sermayedarlerden ve Osmanlı tebaasından olan pek çok kimse mal ve mülkünü, kadınlar ise küpelerini satarak tahvil alma yoluna gitmiştir.⁵¹⁹ Sonuçta borçlar çoğaldıkça faizleri de kabarmış, alınan borçlar devletin gelirlerini arttıracak yerlere harcanmadığından Osmanlı maliyesi borcunu borç para ile kapatma sürecine girmiştir.⁵²⁰

Dış borç alınmasını “cismi devlete olunmaz yaralar açmak” olarak değerlendiren Cevdet Paşa buna rağmen dış borçlanmayı başlatan Sultan Abdülmecid'i bu konuda suçlamaz. Sultanın borç almaktan hep çekindiğini, borçlanmama hususunda pek çok gayret ve himmet gösterdiğini, fakat devrin zorlamalarına karşı duramayan sultanın borç almaya mecbur kaldığını düşünmektedir. Paşa'ya göre sultanın zaafi bulunduğu kadınların harcamalarına para yettirmemesi onu borçlanmaya mecbur bırakmıştır.⁵²¹

Maliyenin para ihtiyacı ile yanıp kavrulmasına rağmen padişahın başlamak üzere herkes israfın sınırlarını zorlamaktaydı. Saray hazinesinin önü açık ve bir harcama sınırı yoktu. Örneğin 1857'de yapılan sultan düğünleri haftalarca sürmüş, yüz binlerce liraya mal olmuştu. Hazine sultan hanımların her birine harcamaları için yetmiş milyon kuruş ödeme yapmaktaydı. Hammer, Sultan Abdülmecid'in sadece meşru eşlerinin aylık masraflarının bir milyonu bulduğunu ve sarayda beş bine yakın insanın çalıştığını kaydetmektedir.⁵²² Memur maaşları ödenemezken borç paralarla saraylar ve köşkler yaptırılmış, Beyoğlu sarraflarına pahallı takılar sipariş edilmiştir. Saray hazinesinin borçlarına devlet hazinesi kefil olduğundan saray masraflarının artması dolayısıyla devletin de borç miktarının artması anlamına gelmekteydi. Velhasılı bu dönemdeki israf

⁵¹⁸ *Ma'rûzât*, s. 23.

⁵¹⁹ Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikât*, I. 38, 98-99; Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, s. 145.

⁵²⁰ Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih Musahabeleri*, s. 113.

⁵²¹ *Ma'rûzât*, s. 23, 26.

⁵²² Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, XVII, 397.

devletin ve memleketin tahammül edemeyeceği dereceye varmıştı.⁵²³ Halkın bir yandan ağır koşullarda borçlanılıp diğer taraftan da israf yapılmasına karşı sesini yükseltmeye başlaması üzerine, resmi dairelere gelenlere çay kahve ikram edilmemesi, birinci sınıftan başka kimsenin iki atlı arabaya binmemesi gibi göstermelik bir takım tasarruf tedbirleriyle halkın gözü boyanmaya çalışılmıştır. Cevdet Paşa Osmanlı Devleti'nin 1859 yılındaki malî sıkıntılarını şöyle ifade etmektedir.

Sonra yeni sadrazam genelin maaşına dokunmadı ama yalnız mülkiye memurlarının maaşlarını indirerek hazinenin açığını kapatmak gibi çıkmaz bir yola girdi. Bunun toplamı ise senelik yüz bin keseden ibaretti ve hiç verilmese yine gerekli masrafları karşılayamazdı. Malî güvensizlik dolayısıyla borç para almak da mümkün değildi. Sene sonuna kadar elde edilecek gelirler, bütünüyle Beyoğlu tacirlerinden alınan borca ve diğer borçların faizlerini ancak karşılayabilecek düzeydeydi. Hâlbuki sene sonuna kadar devletin ihtiyacı olan miktar en az beş yüz bin kese idi. Maaşlar verilemediğinden hep birikmişti. Faraza maaşların yarısı verilse bile yine karşılayacak miktarda para yoktu. Bu yıl birçok Çerkes ve Nogay muhacirlerinin Rusya'dan Osmanlı Devleti'ne gelmeleri ve onların yerleştirilmesi için yapılan masraflar da malî sıkıntıyı bir derece daha arttırdı. Şimdi kabahat kimde? Kabahati kimse üzerine almak istemez. Herkes birbiri üzerine atar.⁵²⁴ Engelhardt'a göre asıl kusur namuslu ve uzman kimselerin bulunmayışı idi. Çünkü devlet memurları arasında hazinenin parasını çalmak yaygın bir alışkanlıktı. Dolayısıyla maliyedeki düzensizliğin, Osmanlı hazinesinin yoksullaşmasının ve itibarsızlığının kökeni de buydu.⁵²⁵

Cevdet Paşa yaşanan malî krizle ilgili bu bilgilerden başka Osmanlı parasının değer kaybıyla ilgili bilgiler de verir. Kâğıt para sadece İstanbul'da piyasaya sürülmüştü. Malî sıkıntıya bağlı olarak kâğıt para da değer kaybederken tam tersi ise altın günden güne değer kazanmaya başlamıştı. Hazine ise dara düştükçe kâğıt para bastığından paranın değeri öyle düşmüştü ki kâğıt parayla işlem yapılması neredeyse imkânsız hale gelmişti. Örneğin 1862 yılının ocak ayında yüzlük altın kâğıt para ile dört yüz kuruşu geçince artık kâğıt para geçmez olmuştu. Hâlbuki halkın büyük kısmının elinde bu paralardan olduğundan pek çok kişi aç kalmıştı. Fırınlarda ekmek kalmadığından sokaklarda ekmek kapışmak için kavgalar çıkmıştı. Bunun üzerine yönetim olaya müdahale etmiş, paranın değer kaybetmesine yol açanların cezalandırılacağı, yüzlük altına yüz atmış

⁵²³ Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikât*, I. 183; Engelhardt, *Tanzimat*, s. 194-195.

⁵²⁴ *Ma'rûzât*, s. 27, 33.

⁵²⁵ Engelhardt, *Tanzimat*, s. 196, 202.

kuruştan fazla verenlerin hapsedileceği söylenmiş, dükkânların açılması tenbih edilmiş, karaborsayı önlemek adına da ekmeğin fiyatı sabitlenmişti. Cevdet Paşa devletin içine düştüğü bu acizliği “hazinede para yok. Vekiller aciz. İstanbul büyük bir buhran içinde idi” diyerek özetler.⁵²⁶

Malî konuda Abdurrahman Şeref Efendi de Cevdet Paşa'nın tespitlerine yakın değerlendirmede bulunmuştur. O yaşanan bu sıkıntıları “Abdülaziz’in padişahlığının son zamanlarında devlet hazinesi yalnız muntazam borçları için Avrupa’ya yılda on dört milyon lira faiz ve anapara ödemeye mecburdu. Borçların ödenmesinin gecikmesi ile zarar gören alacaklılar Paris ve Londra’da Osmanlı elçilerine hakaret etmeye başladılar. Gazetelerde Osmanlı aleyhine ağır makaleler yazılmaya başlandı. Bütün bunlar düşmanlarımızın ekmeğine yağ sürdü.” diyerek izah eder.⁵²⁷

Kısacası Osmanlı Devleti artık borcu yeni borçla kapatma sürecine girmişti. Ayrıca yapılan her borçlanma karşılığında devletin gelir kaynaklarından bazılarının teminat olarak gösterilmesi ülkeyi ipotek altına sokmuş, Osmanlı Devleti müflis bir tüccar haline düşmüştür.

3.1.2. İktisadî Hayata Dair Tespit ve Önerileri

İngilizlerle imzalanan Balta Limanı Ticaret Antlaşması (1839), Batı iktisat düşüncesinin Osmanlı Devleti’ne girişini hızlandırmıştır. İngiliz Dışişleri Bakanı Palmerston’un savunduğu devletin çıkarları gözetilerek izlenecek serbest iktisat politikası Osmanlı aydınları arasında en çok rağbet gören ekonomik görüş olmuştur.⁵²⁸ Cevdet Paşa’da Palmerston’un iktisat görüşünü benimseyen Osmanlı aydınlarından biridir. Cevdet Paşa ekonomide liberalizmden yanadır. Buna rağmen yerli malı kullanımını özellikle tavsiye ve teşvik etmektedir. Bu sayede paranın dışarıya gitmeyip Osmanlı halkı arasında tedavül ve muamele göreceğini, böyle yapılması durumunda devletin büyük menfaatler sağlayacağı uyarısını yapmıştır.⁵²⁹ Zamanın şartlarına uymak gerekir derken israfa ve gösterişe karşı olmuştur.⁵³⁰ Bu nedenle daha önce de ifade ettiğimiz gibi İstanbul’da Mısırlıların gelişi ile başlayan lüks yaşamı sürekli eleştirmiş, hatta Sultan Abdülmecid’in kadınlara düşkünlüğü sonucu yaşanan israfi eserlerinde

⁵²⁶ *Ma’rûzât*, s. 27, 34, 55; Ahmet Rasim, *Osmanlı Tarihi*, IV, 270.

⁵²⁷ Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih Musahabeleri*, s. 115.

⁵²⁸ İzgöer, *Ahmet Cevdet Paşa*, s. 41.

⁵²⁹ *Tarih-i Cevdet*, II, 681; Engelhardt, *Tanzimat*, s. 71.

⁵³⁰ Cevdet Paşa, Osmanlı toplumunu saran gösteriş ve israf hastalığını sürekli eleştirmiştir. Konu ile ilgili olarak şu örneği verir. “Kadınların da paha biçilmez kıymetli taşlarla süslenmiş, telli işlemeli paşmıklara özenmeleri ve istekleri bile israf mertebesine vardı.” Bk. *Tarih-i Cevdet*, I, 433.

sıkça eleştirmiştir. Cevdet Paşa millî ekonominin gelişmesini engellediği, devleti dışa bağımlı kıldığı için kapitülasyonların kaldırılması gerektiğini düşünmektedir. Ayrıca Müslüman tüccarların yabancılarla daha iyi rekabet edebilmesi için Avrupa’da olduğu gibi anonim şirketler kurmasını teklif etmektedir.⁵³¹

Cevdet Paşa’ya göre milli geliri arttırmanın yolu halktan az veya hiç vergi almamak değildir. Zira ona göre bu zihniyet halkı tembelleğe iter. Ona göre asıl olan halkın vergisini kolaylıkla ödeyebileceği koşulları yaratmaktır. O iyi bir iktisadî düzenin kurulmasının iç barışının sağlanmasıyla mümkün olduğunu düşünmektedir. Herkesin canından ve malından emin olduğu bir devlet düzeninde iktisadî hayat daha düzenli işleyecektir. Oysa Paşa’ya göre bu sırada Osmanlı ülkesi yer yer yıkılmakta olduğundan, emniyet ve asayiş yokluğu nedeniyle ticarete büyük bir durgunluk gelmiş sonucunda da piyasada para darlığı baş göstermiştir.⁵³² Ayrıca devletin vergileri halkın gelirine göre koyması, vergi toplanmasında ve harcanmasında adil olunması iktisadî hayatın düzenli işlemesi için gerekli diğer unsurlardandır. Toplanan vergiler de Paşa’nın ifadesine göre aç gözlü ağızlara lokma olmamalı, her kuruşu toprağın, devletin ve milletin istifade edeceği yerlere harcanmalıdır. Bu konuda “bir tarlaya ne kadar çok tohum atılırsa mahsulde o kadar ziyade olur. İşte hükümetin emrinde bulunan ve memleket halkının hakikaten istifade edeceği yerlere sarf olunmakla iktisadî düzen kurulur ve milli gelir artar” demektedir.⁵³³ Paşa’ya göre devlet bütçesini düzeltmek gelirlerini arttırılmasıyla mümkündür. Bundan dolayı da devlet gelirin arttırılmasını sağlayacak masraflardan kaçınmamalıdır. Ona göre aksini düşünmek ekilecek tarladan tohum parasını esirgemektir.⁵³⁴ Bu amaçla Cevdet Paşa taşrada görevliyken bulunduğu yerdeki yerel kaynakları ülke ekonomisine kazandırmanın yollarını aramıştır. Teftiş için gittiği Bosna’da ormanların zenginliğini görünce, bunlardan daha verimli faydalanabilmek için İstanbul’dan bir orman mühendisi gönderilmesini talep etmiştir. Drina nehrinden taşımacılıkta, özellikle tomruk naklinde faydalanabilmek için nehrin ulaşımı engelleyen kayalık kısımlarını dinamitle patlattırması, böylece çevredeki ormanlardan elde edilen çam ve çıra tomruklarının kolay bir şekilde ihtiyaç bölgelerine naklini sağlamıştır. Ayrıca Bosna’nın civa bakımından zengin olduğunu keşfeden Cevdet Paşa bu madenin daha verimli işletilmesi için İstanbul’dan maden mühendisi

⁵³¹ Bk. Halaçoğlu-Aydın, “Cevdet Paşa”, s. 445.

⁵³² *Tarih-i Cevdet*, VI, 2806.

⁵³³ *Tarih-i Cevdet*, I, 487.

⁵³⁴ *Ma’rûzât*, s. 201-202.

gönderilmesini istemiş, olmadığı yanıtını alınca da Almanya'dan istenmesini talep etmiştir.⁵³⁵

Cevdet paşa'ya göre iktisadî hayatın düzenli işleyebilmesi için bunlardan başka üç şart daha gereklidir. Öncelikle üretilen ürünlerin pazarlara kolay taşınabilmesi, ihtiyaç sahiplerine hızlıca ulaştırılması için muntazam yapılmış yollara ihtiyaç vardır. İkinci şart herkese güven verecek kanunların yapılmasıdır. Son şart ise ziraat alanlarının artırılmasıdır. Bu konu ile ilgili olarak *Tezâkir*'de "...Maglay kazası hüdûduna gelindikte haylice dağlar ve ormanlar tahrir ile müceddeden tarlalar açılmakta ve zirâ'at epeyce terakkî etmekte bulunmuş olduğu nazar-ı memnûniyet ile görüldü" demektedir. Günümüzde özellikle Çukurova'da birçok yerin tarıma açılmasında onun büyük gayretleri olmuştur. Cevdet Paşa'ya göre bu işlerde gelişme oldukça milli gelirle birlikte devletin de gelirleri artar. Ona göre bir devletin büyüklüğünü ordusunun çokluğunda değil, milli geliri arttıran iktisadî düzende aramak gerekir. İktisadî düzenin kurulması için de işin aslını bilen kimselerle çalışmak en doğru yoldur.⁵³⁶

3.1.3. Ticaret Hayatına Dair Tespit ve Önerileri

3.13.1. Ticaret Hayatına Dair Tespitleri

Daha önce belirttiğimiz gibi Kırım Savaşı'nda Rusların boğazlara inmesinden çekinen İngiltere ve Fransa Osmanlı Devleti'nin koruyuculuğunu üstlendi. Cevdet Paşa savaşın İstanbul'da kısa süreli dahi olsa ticarî hayatı canlandırdığını söyler. Ona göre savaş sırasında İstanbul'a gelen müttefik askerinin harcamalarından İstanbul esnafı büyük kazanç sağladı. Paşa müttefik askerleri için "altınları su gibi akıttılar" demektedir. Yine o sıralarda şehzadelerin sünnet düğünleri ve sultan kızlarının düğün merasimleri sayesinde çarşı esnafı özellikle de kuyumcular kazançlarını daha da arttırmıştır. Paşa'ya göre zenginleşen esnaf Boğaziçi'nde yalılar tutup "*kibarane*" yaşamaya başladı. Öyle ki Boğaziçi'nde kiralanacak yalı kalmadı. Mesela, Şeyhülislâm Saadettin Efendi bu sırada altı aylığı kırk bin kuruşa olmak üzere Balta Limanı'nda bir yalı kiralamıştı. Konağı ziyaret eden ihtiyar bir komşunun "ben bu yalının falan tarihte kırk bin kuruşa satıldığını bilirim" demesi orada bulunanları şaşkına çevirmişti. Cevdet Paşa'ya göre bu devirde esnaf ve çiftçiye göre para kazanmak, balık akını sırasında balık tutmak kadar kolaydı. Ayrıca Kırım savaşı öncesinde İstanbul'da yaygın olan

⁵³⁵ *Tezâkir*, III, 23, 58-59.

⁵³⁶ *Tarih-i Cevdet*, I, 487.

hırsızlık vakaları muharebeden sonra ortadan kalkmıştır. Cevdet Paşa bu gelişmeyi ahalinin para sahibi olmasına bağlar ve “anlaşıldı ki hırsızlığın artması parasızlıktan imiş” der.⁵³⁷ Cevdet Paşa'nın bu analizi topluma ne denli araştırmacı gözle baktığını göstermektedir.⁵³⁸

Fakat Paşa'ya göre Kırım Savaşı ile gelen ticarî canlılık savaşın bitmesi üzerine saman alevi gibi kısa zamanda sönmüştür. O bu durumu şöyle açıklar. İstanbul esnafının çoğu alış verişini doğrudan veya dolaylı olarak saraydan maaş alanlarla yapardı. Fakat malî sıkıntılar nedeniyle saray çalışanlarına aylardır maaşları ya hiç, ya da düzenli ödenemiyordu. Maaşların birkaç aydır hiç ödenememesi üzerine İstanbul esnafı alacaklarını tahsil edemedi. Ekonomik sıkıntı herkesi sardı. Savaş sırasında emlakın fiyatı nasıl arttıysa bu kez tam tersi büyük düşüş gösterdi. Tüccar ve sarraflar iflas etmeye, mağazalar ve dükkânlar kapanmaya başladı. Satış yapamayan veya alacağını tahsil edemeyen esnaf kiralalarını dahi ödeyemez hale geldi. Bunun üzerine esnafın bir kısmı ayakta kalabilmek için mücevherlerini satışa çıkardı. Bunlara da ancak çok düşük fiyattan alıcı bulabildi. Memurların durumu ise daha içler acısıydı. Çoğu dilenci durumuna düşmüştü. Bu malî buhran içerisinde onur kırıcı bir başka gelişme daha yaşandı. Saraydan alacağı olan Hıristiyan esnaf alacaklarının tahsili için Bâbiâlî'ye müracaat ettiler. Bekledikleri yanıtı alamayınca ellerinde dilekçelerle saraya yürüdüler. Buradan da reddedilince İngiltere, Fransa ve Rusya elçiliklerine müracaat edip alacaklarının tahsili konusunda yardım istediler. Elçiliklerin önünde yaptıkları gösterilerde bağırıp, çağırdılar. Hoş olmayan sözler sarf ettiler. Bütün bu yaşananlar Devlet-i aliye'nin itibarında onarılamaz yaralar açtı.⁵³⁹

3.1.3.2. Ticarî Hayata Dair Önerileri

Avrupa'da sanayi devriminden sonra anonim şirketler kurulmaya başlamıştı. Çok sayıdaki hissedarın küçük sermayeler koyarak ortak oldukları bu şirketler sayesinde oluşturulan servet büyük sermaye gerektiren yatırımların daha kolay yapılmasını sağlamıştı. İktisadî hayatta liberalizmi benimseyen Cevdet Paşa, Müslümanların da anonim şirketler kurmasından yanadır. O, “şirket-i itibâriyye” olarak adlandırdığı bu tarz ortaklıkların kurulması durumunda küçük birikimlerini birleştiren Müslümanların bu yolla büyük sermayeye sahip olabileceklerine, bu sayede de Avrupalı tüccarlarla

⁵³⁷ *Ma'rûzât*, s. 24; Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikât*, I, 38, 98.

⁵³⁸ Oğuz, “Ahmed Cevdet Paşa'nın Gözüyle XIX. Asır Osmanlı Toplumunu”, s. 218.

⁵³⁹ *Ma'rûzât*, s. 26, 35, 36.

daha kolay rekabet edilebileceğine inanır. Yine ona göre bu tür ortaklıklar aynı zamanda Müslümanlar arasında kardeşlik duygularını güçlendireceğinden birlik ve beraberlik sağlamayı da kolaylaştıracaktır. Aynı zamanda oluşturulacak ortak sermaye ile ülke kalkınmasının hızlandırabileceğini, bunlardan başka vatan topraklarının daha bayındır olmasının sağlanabileceğini “ ma’ûriyyeti mûcib” olacaktır diyerek dile getirdiği nakledilmektedir.⁵⁴⁰

Cevdet Paşa Osmanlı Devleti’nde anonim şirketlerin olmayışına hayıflanmaktadır. Bu tür girişimlere örnek olması için Fuad Paşa ile Bursa’da kaplıca tedavisi sırasında Şirket-i Hayriyye’nin kuruluş nizamnamesini hazırlamışlardır. İstanbul’a dönüşlerinde ise hemen bir komisyon oluşturup kuruluş işlemlerini başlatırlar. 1854’te Boğaziçi’nde vapur işletmek amacıyla kurulan şirket aynı zamanda Osmanlı’nın ilk anonim şirketi olacaktır. Cevdet Paşa’nın *Tezâkir*’de “hâlâ bâkîdir” diye övünç duyduğu şirket, 1945’e kadar faaliyetlerini sürdürecektir, bu tarihte devletleştirilmiş ve tüm mal varlığıyla birlikte Devlet Denizcilik İşletmeleri’ne devredilmiştir.⁵⁴¹

Devlet maliyesinin iyice zor duruma düştüğü, maaşların dahi ödenemez hale geldiği anda Reşid Paşa’nın önerdiği çarelerden biri ülkedeki tüm maden yataklarının yabancı şirketlere verilmesiydi. Böylece satıştan elde edilecek gelirle maliyenin nefes alması sağlanmış olacaktı. Yukarıda da belirtildiği üzere Cevdet Paşa ekonomide liberal politikaları benimsemiştir. Dolayısıyla maden işletmelerinin belirli şartlarla şahıslara veya şirketlere verilmesine karşı değildir. Ayrıca yabancı sermayeye taraftır. Fakat ülkedeki tüm maden işletmelerinin yabancı şirketlere satışı onun aklının almadığı bir çözümdür. Bu fikri makul ve meşru bulmaz. Sırf para bulmak adına ülke kaynaklarının yabancılara bırakılması ona göre ülke topraklarını satmaktan farksızdır. Reşid Paşa’nın ileri sürdüğü fikre tepkisini *Tezâkir*’de “ale’l umûm Memâlik-i mahrûsede bulunan ma’adini bu resimden olarak şirket-i ecnebiyyeye maktû’en ilzam etmek memleketin bir hisse-i şâyî’asını satmak gibi nâ-ma’kûl ve nâmeşrû bir keyfiyet...” şeklinde dile getirmiştir.⁵⁴² Onun bu düşüncesi aynı zamanda kendisindeki milliyetçilik duygusunun da göstergesidir. Ondaki bu duygunun bir başka göstergesi de kapitülasyonlara gösterdiği tepkidir. Zira Cevdet Paşa yabancı yatırımcılara sınırlama getirilmesini istediği gibi kapitülasyonlara da karşıdır. Kapitülasyonlar verilen ülkenin vatandaşlarına Osmanlı topraklarında birtakım hukukî, ticarî vb. konularda ayrıcalıklar ve kolaylıklar

⁵⁴⁰ *Tezâkir*; IV, 44; Kuran, “Türk Tefekkür Tarihinde Ahmed Cevdet Paşa’nın Yeri”, s. 11; Halaçoğlu-Aydın, “Cevdet Paşa”, s. 445.

⁵⁴¹ *Tezâkir*, IV, 45; Ali Yıldız, “Şirket-i Hayriyye”, *DİA*, XXXIX (2010), s. 203.

⁵⁴² *Tezâkir*, II, 23.

sağlamaktaydı.⁵⁴³ İlk başlarda büyük yarar sağlayan bu ayrıcalıklar zamanla devlete zarar verir hale gelmeye başladı. Avrupa’da sanayi devriminin gerçekleşmesi sonucunda kapitülasyonlar Osmanlı ülkesini Avrupa’nın açık pazarı haline getirdi. İşin daha vahim taraflarından biri de bu durumun Osmanlı tebaası ve çoğu gayrimüslim olan tüccarlar üzerinde kötü etki yapmasıydı. Bu tüccarlardan bir haylisi kapitülasyonların yabancı tüccarlara sağladığı ayrıcalıklardan faydalanmak için tabiyet değiştirmeye kalktılar.⁵⁴⁴ Durumu fark eden Cevdet Paşa özellikle İngiliz elçisi Canning’in Devlet-i aliyye’nin Hıristiyan tebaası hakkında bir takım imtiyazlar elde etmeye çalışarak onları İngiltere tarafına çekmeye çalıştığı uyarısını yapmıştır.⁵⁴⁵ Cevdet Paşa yabancılara verilen imtiyazlara kesinlikle karşıdır. Karşıtlığının sebebini de “Osmanlı Devleti açısından en zor işlerden birisi de işte bu imtiyazlar meselesidir. Küçük büyük her devletin tebaası ecnebilere nispetle pek çok bakımdan üstün iken, Osmanlı Devleti’nde ecnebilere üstün olup, tebaanın o ayrıcalıklardan mahrum oldukları için ecnebi tabiiyetine meyl ediyorlar. Özellikle mahkemeler açısından ecnebilere imtiyazı, tahammül edilemez bir durumdur.” şeklinde açıklar.⁵⁴⁶ Yine Viyana Elçisi Sadullah Paşa’ya yazdığı mektupta “serbestî-i ticâret mu’âhedesinden sonra memleketimize o kadar ecnebilere tehâcüm etti ki idâreleri pek müşkil oldu. Anlar için ayrı mahkeme küşâd olunmak lazım geldi. Himâye-i ecnebiye belası bize yeter iken belâ üstüne belâ olarak bir de mahkeme-i muhtelifeye yapıldı” diyerek bu tür ayrıcalıkların sorunların daha da büyümesine sebep olduğunu ifade etmiştir.⁵⁴⁷ Yusuf Hikmet Bayur da Cevdet Paşa’ya katılmakta, ecnebilere, yerlilerin verdiği vergileri vermemeleri, hem yerli unsuru gittikçe eziyor ve iktisadî hayatı felce uğrattıyor, hem de işe akli eren gayri Türklerin birçoğunu ecnebi tabiiyetine geçme çarelerini aramaya sevk ediyordu diye yazmaktadır.⁵⁴⁸ Cevdet Paşa koşullar itibarıyla karşı olduğu bir diğer konu da yabancıların Osmanlı topraklarında mülk edinmesi meselesiydi.

Osmanlı Devleti’nde yabancıların emlak edinme hakkı olmadığından onlar Osmanlı’da emlak ve arazi almak istediklerinde emlakı Osmanlı tabiiyetindeki eş veya akrabalarının ya da güvendikleri diğer insanların üzerine kaydettirir, aralarında da özel bir senet düzenlerlerdi. Bu tarz muvazzalı alımların çoğalmasından dolayı hükümetin gündemine gelmiş, hükümet de konuyu araştırmak üzere bir komisyon kurmuştu.

⁵⁴³ Cevdet Paşa’ya göre kapitülasyonların neden verildiğine dair bk. *Tarih-i Cevdet*, I, 191.

⁵⁴⁴ *Tarih-i Cevdet*, II, 628; Karal, *Osmanlı Tarihi*, VI, 217.

⁵⁴⁵ *Tezâkir*, I, 70.

⁵⁴⁶ *Ma’rûzât*, s. 214.

⁵⁴⁷ *Tezâkir*, IV, 221.

⁵⁴⁸ Bayur, *Türkiye Devleti’nin Dış Siyaseti*, s. 4.

Komisyonadaki üyelerin çoğu “emlak satımı için ecnebilere izin verilirse emlakın kıymeti artar. Ecnebilere ülkemizde kazanıp da memleketlerine gönderdikleri altınlar burada kalır” görüşündeydi. Cevdet Paşa komisyon üyelerinin bu görüşüne karşıdır. Çünkü onun konuyla ilgili bazı tereddütleri vardır. Ona göre devlet henüz ecnebilere emlak satımı halinde tapu verebilecek halde değildir. İstanbul’daki tapu senetlerinin çoğu Evkaf Nezareti’nden verilmektedir. Evkaf nazırı dün mühürlediği senetlerin sayısını bile bilmez. Senetleri okumaz, içlerinde ne yazdığını bilmez. Ayrıca bu işte suistimaller çoktur. Beyazıt meydanının ortasından bir bölümü birine satsalar evkaf nazırı farkına varmadan senedi mühürler ve tasdik eder. Şikâyet halinde ise evkafta bir yanlışlık olmuş deyip işin içinden çıkar. Fakat bu tarz yanlışları ecnebilere kabul etmezler. Elleri böyle bir tapu senedi olur da kullanmaları engellenirse haddinden fazla tazminat ödemek gerekir. Buradan anlaşılacağı üzere Cevdet Paşa’nın itirazı ecnebilere emlak satışına değildir. O bu konudaki yasa ve yönetmeliklerin yeterli olmadığını, ayrıca mevcut tapu memurlarının da bu işi düzenlemeye ehil kimseler olmadığını düşünmektedir. Dolayısıyla gerekli yasal düzenlemeler yapılmadan ve ehil eleman yetiştirmeden böyle bir işe girişmek ona göre telafisi çok zor tazminatlara neden olacaktır. Yine ecnebilere satım işlemini mahkemeye taşımaları durumunda konsolosluklar devreye gireceğinden, Avrupalı devletlere iç işlerimize karışmaları için açık kapı bırakılmış olur. Cevdet Paşa komisyon üyelerine “*bunları yapın da satış işlemini ondan sonra düşünün*” uyarısında bulunmuş, uyarıyı haklı bulan komisyon üyeleri konuyu ertelemiştir.⁵⁴⁹ Sonuçta Bâbîâli, 18 Haziran 1867 tarihli bir kanunla yabancılara Türkiye’de gayrimenkul sahibi olma hakkını vermiştir.⁵⁵⁰ Cevdet Paşa ile aynı dönemde yaşayan Mahmud Celâleddin Paşa da yabancılara Osmanlı topraklarında mülk edinme hakkının verilmesinin Avrupa’ya karşı yapılmış bir gösteriş olduğunu, Osmanlı Devleti’ne yarar sağlamayacağını düşünmektedir.⁵⁵¹

Cevdet Paşa’nın Osmanlı iktisadî hayatı ile ilgili bahsettiği sorunların biri de gümrüklerin güvenliği ve kaçakçılığın önlenmesidir. Paşa’ya göre gümrükler devletin sınırları hükmündedir. Nasıl ki bir devlet sınırlarının güvenliğini başka bir devlete bırakamayacaksa Osmanlı Devleti’nin de gümrüklerin idaresini borç para bulmak adına ecnebi bir şirket veya devlete bırakması doğru değildir. Ona göre aksi bir durum devleti

⁵⁴⁹ *Ma’rûzât*, s. 213.

⁵⁵⁰ Engelhardt, *Tanzimat*, s. 161.

⁵⁵¹ Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir’at-ı Hakikât*, I, s. 50.

can evinden vurmaktır.⁵⁵² Onun dikkat çektiği bir başka konu da gümrüklerdeki kaçakçılığın önlenmesidir. Paşa teftiş için gittiği Bosna'da, Avusturya sınırında bulunan Liyubuška kazası hakkında bilgi verir. Avusturya sınırında bulunan bu kazada gerekli güvenlik tedbirleri alınmadığından birçok kaçakçı gümrükten mal kaçırmaktadır. Sınırdaki kaçakçılığı önlemek isteyen Cevdet Paşa, bölgeye gönderdiği Binbaşı Hafız Efendi'den güvenliğinin sağlanması için sınıra sekiz adet kule yapılmasını emreder. Avusturya he ne kadar bu faaliyeti önlemeye çalışsa da sonuç alamaz. Bölge halkının maddî desteği ile kulelerin yapımı tamamlandığında hem sınır güvenliği sağlanmış, hem de gümrük gelirleri artmış olur. Cevdet Paşa bu çalışmanın sonucunu “kulelerin inşasından önce Gabela gümrüğünün aylık geliri altmış bin kuruş düzeyinde iken, kuleler yapıldıktan sonra yüz on bin kuruşa kadar yükseldi” diyerek açıklar.⁵⁵³

XIX. yüzyılın ikinci yarısı sanayi devriminin Osmanlı Devleti üzerindeki olumsuz etkilerinin iyice ortaya çıktığı dönemdir. Avrupalı devletler gelişen sanayilerine kaynak ve pazar bulabilmek için bir yandan Osmanlı topraklarını işgal etmeye başlamış, bir yandan da Osmanlı toplumunu lüks ve israfa alıştıran kendi mallarını satabilecekleri pazar haline getirmeye çalışmıştır.

Cevdet Paşa Osmanlı yöneticilerinin izlediği ekonomi politikalarını da eleştirmiş, israftan kaçınılmasını tavsiye ettikten başka ihtiyaçların mümkün olduğunca yerli üreticiden temin edilmesini tavsiye etmiştir. Bu sayede yerli üretim devam eder, ülkede kalacak para halkın refahına harcanır. Aksi durumda ithalat ve ihracat dengeleri bozulur, zaten sınırlı olan malî kaynaklar yabancılara adeta hediye edilmiş olur. Paşa bu konudaki düşüncelerini “Hindistan mallarının revaçta olması sebebiyle Hindistan'a hazineler taşınıyordu. Hintlilerin ise Osmanlı diyarı mallarına ihtiyacı yoktu. Böylece karşılıklı mal alma ve değiştirme olmayınca Osmanlı Devleti'ne para bakımından sıkıntı gelmekle bu karışıklığın söndürülmesi için halkın Hind mallarına isteğini kesmek...eğer bu iş olsa idi para yabancı memlekete gitmeyip, Osmanlı Devleti'ne büyük menfaatler sağlanırdı“ şeklinde dile getirmişti.⁵⁵⁴ Hatta Cevdet Paşa israfi önlemek ve paranın yurt dışına çıkışını engellemek için erkeklerin Hint kumaşından elbise, kadınların ise İngiliz ve Ankara şalından ferace kestirmelerinin fermanla yasaklandığını yazar.⁵⁵⁵ Bu tavsiyeye rağmen Cevdet Paşa'nın eşinin arabası için Avusturya'dan bir çift en mükemmelinden beygir satın aldığı, bunları Saray Bosna

⁵⁵² *Ma'rûzât*, s. 242-243.

⁵⁵³ *Ma'rûzât*, s. 90-92; *Tezakir*, III, 17.

⁵⁵⁴ *Tarih-i Cevdet*, II, 681.

⁵⁵⁵ *Tarih-i Cevdet*, III, 1373.

üzerinden meşakkatli ve pahallı bir yolculukla İstanbul'a ulaştırdığı nakledilir.⁵⁵⁶ Paşa'nın eşine yaptığı bu sürpriz insanî açıdan her ne kadar takdire şayansa da kendi tavsiyesiyle çelişiyor gözükmektedir.

3.2. Sosyal ve Kültürel Hayata Dair Tespitler

3.2.1. Sosyal Yaşamda Değişime Dair Kanaatleri

XIX. yüzyılda Osmanlı toplumunda, özellikle de İstanbul halkının yaşamında büyük değişiklik olmuştur. Ulaşım ve haberleşme imkânlarının artması, ticaret hayatının canlanması, Avrupa'ya gidiş gelişlerin artması, askerî ve ticarî nedenlerle birçok Avrupalının İstanbul'a gelmesi bu değişimi hazırlayan temel etkenlerden bazılarıdır. Cevdet Paşa özellikle *Ma'rûzât*'ta bu değişimi birçok yönden incelemiş ve eleştirmiştir. Söz konusu eserinde saray hayatı ile İstanbul'un elit tabakasının hayatlarındaki değişimi anlatmıştır. Kişilerden yola çıkarak o dönem İstanbul'unun panoramasını çizer. Tanzimat sonrası Osmanlı toplumunun Batı'ya açılışını, modernleşme görünümü altında yaşanan toplumsal yozlaşma olarak değerlendirir.

Cevdet Paşa'nın moda olarak tanımladığı bu yeni yaşam tarzının başlamasında özellikle Mısır'dan İstanbul'a gelen zenginlerin büyük etkisi olmuştur. XIX. yüzyılın başlarında Mısır valisi olan Kavalalı Mehmed Ali Paşa aslında vasıfsız, hatta okuma yazması bile olmayan bir askerdi. Mısır'a vali olduktan sonra Mısır'da idarî ve iktisadî reformlara girişti. Bu çalışmalar sayesinde Mısır'ın gelirleri hızla arttı. Bu servetin bir kısmı da Mısır'dan gelenler tarafından İstanbul'a taşındı. Abbas Paşa'nın valiliği döneminde Mısır'dan İstanbul'a pek çok paşalar, beyler ve hanımlar geldiler. Yüksek fiyattan konaklar ve yalılar aldılar. Bunların içlerini Avrupa'dan getirttikleri mobilyalarla döşediler. Bol para harcayıp israfa bulundular. Safahat kapısını açtılar.⁵⁵⁷ Hâlbuki İstanbul halkı o zamana kadar çok sade bir hayat sürmekteydi. İstanbul'da doğru dürüst bir sadrazam konağı olmadığı gibi konak denilen yapıların en büyüğü dört katlı olan ahşap evlerden ibaretti. İstanbul halkı lüksü Mısırlılar sayesinde tanımış, kâğır binaları onların sayesinde görmüştür.⁵⁵⁸

Mısır'dan gelenlerin lüks yaşamı İstanbulluları etkiledi. Dönemin yüksek bürokratları, aydınlar, vekiller ve İstanbul eşrafı bu Mısır döküntüleri ile safahat

⁵⁵⁶ Mübahat Kütükoğlu, "Cevdet Paşa ve Aile İçi Münasebetleri", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri 27-28 Mayıs 1985 Bildiriler*, İÜEF Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul 1986, s. 207.

⁵⁵⁷ *Ma'rûzât*, s. 23.

⁵⁵⁸ Ortaylı, *İmparatorluğun Son Nefesi*, s. 49.

yarışına girdiler. Kapısını ardına kadar Batılı yaşam tarzına açan bu zümreler zamanla “alafrangalaşarak” yeni bir toplumsal tipin oluşmasına zemin hazırladılar.⁵⁵⁹ Vekil hanımları da Mehmed Ali Paşa’nın kızı Zeynep Hanım’ı taklit ederek israf ve safahata kalkıştılar.⁵⁶⁰ Evlerindeki alaturka eşyalarının yanına alafranga mobilyalar eklediler. Kerevetleri kaldırıp yerine kanepeler ve sandalyeler koydular. Alafranga sofraları edinmeye, yer sofralarını yerine masalarda yemeğe başladılar. Paytonlar ve süslü arabalar edindiler. Hizmetçi ve halayık kabileleri beslemek suretiyle haşmetlerini arttırmaya çalıştılar. Bu dönem İstanbul’unda elli bin kölenin yanında kırk bin hizmetçinin olduğu göz önüne alınırsa gösterişin boyutu daha iyi idrak edilebilir.⁵⁶¹ İsraf o boyuta varmıştı ki Avrupa hayat tarzını benimsemiş bir ailenin bıyığı yeni terlemiş bir delikanlı oğlunun şahsi masrafı, efendiden bir kimsenin evini iyi bir düzeyde idare edebilecek nitelikteydi.⁵⁶²

İstanbul’daki bu yeni moda yaşam tarzı daha önce ifade edildiği gibi başta padişah olmak üzere saray kadınlarını da etkisine aldı. Önceleri haremde her şeyden uzak, adeta saklı ve sade bir hayat süren sultan hanımları da bu yeni modaya uydular. Bunlar kendilerini vekil hanımları ve emsallerinin çok üstünde gördüklerinden onlara oranla daha da hesapsız harcamalarda bulundular. Oysa Sultan II. Mahmud döneminde sarayın toplam masrafı hiçbir zaman bin keseyi aşmaz iken bu hesapsız harcamaların sonucunda yirmi bin keseyi bulmuştu. Hâlbuki borçlarını ödemekte zorlanan saray malî konularda gün geçtikçe daha da sıkışmaktaydı.⁵⁶³ Hatta bu israfı maaşları yetmeyen saray kadınları borçlanmak zorunda kaldılar. Sultanların ve kadın efendilerin takıları Beyoğlu sarraflarının elinde borçlarına karşılık rehin bırakıldı. Bu işlere aracılık yapan kahveciler ve baltacılar da türlü yolsuzluklar yaptılar. Mesela bir tüccardan yüz bin kuruşluk mal alırlar ise, elli bin kuruş da nakit para alıp, onlara iki yüz elli bin kuruşluk senet verirlerdi. Bu durumdan haberdar olan Sultan Abdülmecid Dârüssaade Ağasını Münire Sultan’a göndererek: “Akıllarını başlarına toplasınlar. Artık aşırıp taşırdılar. Onları tekdir yerine dövdürürüm” diyerek saray kadınlarını uyarmak zorunda kalmıştı.⁵⁶⁴ Saray

⁵⁵⁹ Karabulut, “Tanzimat Dönemi’nde Osmanlı’nın Yenileşme Sürecine Bir Bakış” s. 131.

⁵⁶⁰ *Ma’rûzât*, s. 23.

⁵⁶¹ Karal, *Osmanlı Tarihi*, VI, 205.

⁵⁶² *Ma’rûzât*, s. 23.

⁵⁶³ *Tezâkir*, II, 8.

⁵⁶⁴ *Tezâkir*, II, 52; *Ma’rûzât*, s. 28.

kadınlarının israfı tartışma ve dedikoduları da beraberinde getirdi.⁵⁶⁵ Kısacası saray kadınları ve vekil aileleri halkın ağzında sakız olmuş çığnenmekteydi.⁵⁶⁶

İstanbul'daki yeni hayat tarzının getirdiği israf o boyuta varmıştı ki devletin en yüksek memuru olan sadrazam maaşı dahi bu modaya ayak uydurmaya yetmemekteydi. O sırada sadrazam, vekiller ve yüksek devlet memurları hayli yüksek maaş almalarına, ayrıca hediye adı altında verilen birçok gelire sahip olmalarına rağmen, safahat nedeniyle artan masraflarını karşılayamadılar. Görünmeyen kalemlerden önemli miktarda para aldılar.⁵⁶⁷ Mesela Abbas Paşa Mısır valiliğine atandığında teşekkür etmek amacıyla İstanbul'a gelişinde vükelaya ve memurlara, hatta kalemde çalışanlara kadar herkese hediyeler vermiştir.⁵⁶⁸ Ayrıca eski şan, şeref ve servetlerini kaybeden devlet erkânının her biri bir parça olsun gelir sağlayabilmek için ülkedeki sefaretlere iltica ettiler. Böylece ecnebilerin müdahalesine ortam hazırlayacak koşulları yarattılar. Hem kendi, hem de devletin izzet ve itibarını ayaklar altına aldılar. Koskoca Osmanlı Devleti'ni acınacak hale getirdiler.⁵⁶⁹

İstanbul toplumunun hızlı değişimine verilebilecek bir örnek de lüks araba düşkünlüğüdür. “*araba sevdası*” öyle had safhaya varmıştı ki saraydan başka Osmanlı devlet adamları da Avrupa'dan büyük paralarla arabalar getirtip modaya uymuştu. Cevdet Paşa bu durumu eleştirmekle beraber o da modaya uymuş, Bosna'dan eşine yazdığı mektupların birinde kendisine günün modası olan ve İstanbul'da da rahatça binebilecekleri bir araba satın almaya çalıştığını yazdığı kaydedilmektedir.⁵⁷⁰ Bugün Topkapı Sarayı'nın giriş kısmında sergilenmekte olan saltanat arabaları o dönemin hem lüksünü hem de araba sevdasını gözler önüne sermektedir. Saray kadınları bu arabalarla çarşı pazar dolaşmaya, alışveriş yapmaya başladılar. Cevdet Paşa bu dönemde yaşananları Lale Devri'ne benzeter. Ona göre İstanbul adeta ikinci bir Lale Devri yaşamaktadır. Araba gezintileri alabildiğine artmış, arabalı ya da arabasız dolaşan gençler gerek Kâğıthane gerekse Beyazıt meydanından geçen arabalara dikkatlice bakarak sevgili edinmeye çalışmışlardır.⁵⁷¹ Bu dönem İstanbul'un da yaşananlar insanların bazı tercihlerini de değiştirmiştir. Birçok kalemin dillendirmeye cesaret dahi edemeyeceği değişimleri Cevdet Paşa Maruzat'ta açıkça yazmaktan çekinmemiştir.

⁵⁶⁵ *Ma'rûzât*, s. 27; *Tezâkir*, II, 8.

⁵⁶⁶ *Tezâkir*, II, 3.

⁵⁶⁷ *Ma'rûzât*, s. 23, 69.

⁵⁶⁸ Mustafa Nuri Paşa, *Netayic'ül Vukuat*, IV, s. 308.

⁵⁶⁹ *Tezâkir*, II, 15.

⁵⁷⁰ Oğuz, “Ahmed Cevdet Paşa'nın Gözüyle XIX. Asır Osmanlı Toplumunu”, s. 114.

⁵⁷¹ *Ma'rûzât*, s. 25.

Eserinde Türk toplumu için büyük bir tabu niteliğinde olan cinsellikten de bahsetmiştir. Cevdet Paşa gibi muhafazakâr birinin böyle şeyleri kaleme alabilmesi gerçekten de takdire şayan bir cesaret örneğidir.⁵⁷²

Cevdet Paşa eserinde moda olan, kendisinin de iştirak ettiği mehtap gezintilerinden bahseder. O zamanlar Boğaziçi İstanbul halkının en gözde sayfiye yeri idi. Özellikle mehtaplı gecelerde denizin üstü gezinti kayıkları ile dolardı. Boğaziçi, yazarın ifadesiyle “*resmi alınacak bir görüntü, cennetten bir numune idi.*” Büyükdere ve Bebek koyları mehtap seyrinin en iyi yapılabildiği yerler olduğundan her akşam seyir kayıkları ile dolardı. Bu dönem insanları kalbe keder, zihne gam getirecek hususlardan kaçınıyordu. Neşe dolu bir hayat geçirmeye çalışılıyor, zevk ve neşe hükümlerine oluyordu. Sanki dünya cennet yapılmak isteniyordu.⁵⁷³ Nedim’in Lale Devri’nde söylediği “*yiyeğim, içelim, kâm alalım dünyadan*” mısrası bu dönemdeki hayat anlayışını da anlatmaya yeterliydi. Ayrıca Şirket-i Hayriyye vapurlarının Boğaziçi’ne işleme sahilindeki yalı fiyatlarını da yükseltmişti. Sadece Boğaziçi’nde değil her semtte emlakın fiyatı alabildiğine artmıştı.

İstanbul’da yüksek tabakaya hâkim olan bu yeni moda yaşam tarzı kısa zamanda sarayda da etkisini göstermiştir. Saray kadınları ve sultan hanımlar gündüzleri arabalarla Beyoğlu’nda gezinti ve alış-verişe çıkarken, akşamları mehtap gezintilerinde boy göstermiştir. Bu durumu öğrenen Sultan Abdülmecid “*sultan hanımlar gece mehtaplarda gezermiş, benim gece mehtapta gezer kızım yoktur. Bu heriflerin hareketleri artık namusa dokunmaya başladı*” diyerek damatlarını azarlamış, eşlerine sahip çıkmaları konusunda uyarılmış, aksi takdirde onları reddetmekle tehdit etmiş, bir gün sonra da hepsini görevden almıştır.⁵⁷⁴ Hatta bu esnada Serasker Rıza Paşa, saray kadınlarının arabalara binip gezintiye çıkmamaları için saraydaki arabaları zincirle birbirine bağlatmıştır.⁵⁷⁵

Cevdet Paşa’nın bahsettiği bu değişim en hızlı şekilde Beyoğlu’nda yaşanmıştır. Avrupa modası buradan İstanbul hayatına girmiş, kafeleri, restoranları ve tek tük kurulmakta olan otelleriyle ve nihayet apartman hayatının başlamasıyla Beyoğlu Türk’ün Avrupa’ya açılan kapısı olmuştur.⁵⁷⁶ Bu yeni moda yaşam tüketimi arttırdığı için daha çok Avrupalı esnafı İstanbul’a çekmiş, Beyoğlu bu haliyle değişimin odağı

⁵⁷² Konu ile daha ayrıntılı bilgi için bk. Ömer Faruk Harman, “Lût”, *DİA*, XXVII (2003), s. 228.

⁵⁷³ Fatma Âliye Hanım, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, s. 101.

⁵⁷⁴ *Ma’rûzât*, s. 29; *Tezâkir*, II, 55.

⁵⁷⁵ *Ma’rûzât*, s. 29; *Tezâkir*, II, 60.

⁵⁷⁶ Ortaylı, *İmparatorluğun En uzun Yüzyılı*, s. 215.

olmuştur.⁵⁷⁷ Beyoğlu'nda eski adıyla Cadde-i Kebir, bugünkü adıyla İstiklal Caddesi'ne bakıldığında bugün bile hâlâ o hızlı değişimin izlerini yansıtan yapıları görmek mümkündür. Birkaç modern bina dışında sanki zaman burada bir buçuk asır önce durmuş gibidir.

İstanbul ahalesindeki bu değişim kılık kıyafet tarzını da etkilemiştir. Hanımların Alafranga giyinme modası o zaman başlar. Kıyafet modası saraya da girer.⁵⁷⁸ Kadınların “İngiliz şalı” denilen ince atlas kumaştan feraceler giymeleri ve ince yaşmaklar kullanmaları dine ve ahlaka uygun bulunmadığı için bu kıyafet tarzına yasak getirilmiştir. Kadınların vücutlarını belli etmeyecek geleneksel kalın kumaşlardan ferace giymeleri istenmiş, aksine harekette bulunanlar olursa feracelerinin yakası kesilmek ve kocalarına ceza kesilmek gibi tehditte bulunulmuştur. Daha sonra kadınların nerede ve nasıl gezebileceklerine dair bir ilan yayınlandı.⁵⁷⁹ Ayrıca kadınların eşya almak ve gezinmek için çarşı ve pazara çıktıkları zaman dükkân ve mağazaların içine girmeyip, önlerinde durarak istedikleri şeyleri satın almaları, 7 Kânun-i Evvel 1284 (7 Aralık 1868) tarihli Takvim-i Vekayi gazetesinde ilan edilen ahaliye duyurulmuştur.⁵⁸⁰ Cevdet Paşa'nın yazdıklarından ve gazetede ilandan hareketle yola çıkıldığında sosyal hayattaki değişimin kadınlara yansıtılmak istenmediği ya da sınırlı tutulmak istendiği yargısına ulaşabiliriz. Kadınların yerli kumaştan ferace giymeleri tavsiyesi de yerli üretimi korumayı amaçlıyor olmalıdır.

Kışları İstanbul ve Beyoğlu'nda geçiren İstanbul ahalişi Şirket-i Hayriyye vapurlarının sağladığı ulaşım kolaylığı sayesinde bahar başlamaz soluğu Boğaziçi'nde almıştır. Boğaz kıyısına olan rağbet burada yeni yerleşim yerlerinin kurulmasına vesile olmuştur. Örneğin, bugün İstanbul'un en seçkin semtlerinden olan Kadıköy ve Kızıltoprak o zamanlar yerleşime açılmıştır. Bizans döneminde şehir merkezinden uzak olduğu için sürgün yeri olan adalar Şirket-i Hayriyye vapurları sayesinde Boğaziçi'nin en güzel sayfiye yerleri arasına girmiştir. Boğaz kıyılarına olan bu talep buralardaki her türlü emlak fiyatının da artmasını neden olmuştu. Cevdet Paşa bu ilgiyi “kiralık evlerin kıymeti ve kirası o kadar yükseldi ki, Büyükdere'de dört odalı bir kira evi bulmak büyük bir saadete kavuşmak gibi başarı sayılıyordu” cümleleriyle anlatır.⁵⁸¹

⁵⁷⁷ Oğuz, “Ahmed Cevdet Paşa'nın Gözüyle XIX. Asır Osmanlı Toplumunu”, s. 114.

⁵⁷⁸ Fatma Âliye Hanım, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, s. 101.

⁵⁷⁹ *Tezâkir*, II, 87.

⁵⁸⁰ Karal, *Osmanlı Tarihi*, VII, 282.

⁵⁸¹ *Ma'rûzât*, s. 24.

Cevdet Paşa'ya göre Sultan Abdülmecid borçlanmaktan kaçınan bir padişahı. Bu yüzden tasarrufa önem verir, mali dengelere dikkat ederdi. Saraya gelen borç para alma taleplerini “niçin borç alınıyor? Tasarruf ile idare olunamıyor mu?” diyerek geri çevirirdi.⁵⁸² Saray kadınlarının israfını önlemeye çalışan Sultan, uzun bir mücadeleden sonra pes etmiş, Cevdet Paşa'nın ifadesiyle “o da bu akıntının önünde sürüklenip gitmeye mecbur olmuştur.”⁵⁸³ İstanbul'daki safahat çılgınlığı Sultan Abdülmecid'e de sirayet etmiş, o israf yarışında en önde yer almıştır. Altı oğlu ve altı kızı olan sultan, oğulları için sünnet düğünleri; kızları için dillere destan nişan ve düğün törenleri yaptırmış, bu törenlerde su gibi para akıtmıştır. Bundan başka devletin sahip olduğu sözde kudreti göstermek ve Avrupa'daki kralların saraylarıyla boy ölçüşmek adına Dolmabahçe Sarayı'nı yaptırmış⁵⁸⁴ köşkler ve yalılar inşa ettirip nazırlarına hediye etmiştir.⁵⁸⁵ Bugün tamamı ayakta olan bu eserlerin büyük bir kısmı Galata bankerleri ve Avrupalı devletlerden alınan borç paralarla yapılmıştır.

Cevdet Paşa devletin ihtişamını göstermek adına yapılan bu harcamaları kısmen desteklemektedir. Onun karşı olduğu şey bu konuda ölçünün kaçırılmış olmasıdır. Ona göre öteden beri Osmanlı Devleti gelirine göre harcama yapardı. Memurlar zamanında maaşlarını alır, bir ay boyunca onunla idare ederlerdi. O zamanlar Batı tarzı evler ve yalılar yoktu. Sarayı masrafları ise mütevazı ve derli topluydu. Şehzadeler kendi dairelerinde tutulurken, kadınlar bir tarafa çıkmazdı. Saray ahırının masrafları, saman, ot, yulaf gibi yem masraflarından ibaretti. Hatta yabancı misafirler gelip de nakil için hayvana ihtiyaç duyulduğunda vekillerden beşer-onar koşumlu at alınırdı. Bu tür şeyler için saray hazinesinin masrafı olmazdı. Bununla beraber bu durum Osmanlı Devleti'nin benimsemiş olduğu medeniyet anlayışına aykırı olarak dost-düşman nazarında çirkin bir görüntü vermekteydi. Zamanın şartlarına uygun olarak devlet ileri gelenleri fayton ve araba edindikleri gibi, saray içinde mükemmel donanmış araba ile saraya gerekli eşyalar alınması benimsendi. Cevdet Paşa'ya göre bu gibi değişiklikler zamanın bir gereği

⁵⁸² *Ma'rûzât*, s. 36.

⁵⁸³ *Ma'rûzât*, s. 23.

⁵⁸⁴ Dolmabahçe Sarayı Sultan Abdülmecid tarafından devletin kudretini göstermek adına Ermeni kökenli Balyan kardeşlere inşa ettirilmiştir. Sarayın yapımı beş milyon altına mal olmuştur. İçindeki mobilyaların tamamına yakını Avrupa'dan ithal edilmiştir. Merdiven korkuluklarındaki kristaller Bohemya'dan, muayede salonundaki tamamı kristalden yapılmış yaklaşık 4,5 ton ağırlığındaki avize ise İngiltere'den alınmıştır. Saray ve diğer hizmet binalarında çalışan toplam görevli sayısı 5320'dir. Hazine ve saltanat kapıları Roma imparatorlarının kudret sembolü olan zafer taklarından esinlenerek yapıldığı gibi, padişahın elçileri kabul ettiği süferâ (sefirler-elçiler) salonundaki padişahın kabul odası da devletin ihtişamını olabildiğince verebilmek adına gösterişli bir şekilde düzenlenmiştir. Bk. Metin Sözen, “Dolmabahçe Sarayı”, *DİA*, IX (1994), s. 503-507.

⁵⁸⁵ Karal, *Osmanlı Tarihi*, VI, 205.

olarak normal karşılanabilirdi. Fakat sonraları iş normal halinden çıkıp israf ve safahata dönüştü. Ordunun masrafları için borç alındığı gibi günlük harcamalar bile borçlanarak yapılmaya başlandı.⁵⁸⁶

Sultan Abdülmecid bir tören sırasında Dolmabahçe Sarayı ile ilgili olarak, “Beşiktaş Sarayı da pek külfetli ve gösterişli oldu, daha sade olabilirdi. Fazla olduğuna benim kalbim şahadet etti” derken, Sadrazam Kıbrıslı Mehmed Paşa ile yaptığı bir sohbette ise “gereksiz yere birçok masraflar olmuş, keşke olmasaydı” diyerek o bile safahat yarışında ölçünün kaçtığını kabullenmiştir.⁵⁸⁷ Ortaylı ise Sultan Abdülmecid gibi düşünmemekte, söz konusu harcamaların israf olmadığını söylemektedir. Ona göre Türk cemiyeti o zamana kadar sade bir yaşam sürdürdüğünden yapılan bu harcamaların fazlalığı israf olarak algılanmıştır. Oysa gerçekte yapılanlar devrin gereğidir. Dolmabahçe’den önceki saray modern devlet protokolüne hitap edecek vaziyette değildir. Padişahın oturduğu saray devletin kudretini göstereceğinden Dolmabahçe Sarayı israftan öte bir gerekliliktir. Avusturya sarayının masrafları küçük bir Alman dukalığının bütçesi kadar, XIX. yüzyıl Osmanlı sarayı israf yatağı diye nitelenmemelidir. Ayrıca Dolmabahçe’de sefaret odası ve muayede salonundan başka göze çarpan bir taraf yoktur. Diğer tarafları son derece sadedir.⁵⁸⁸ Karal ise Ortaylı gibi düşünmemektedir. Sultan Abdülaziz için halkın fakirliği ve sefaleti ile dalga geçercesine, bir kasaba halkı kadar tutan saray mensupları arasında (6000 kişi) hayat sürdürdüğünü, bunlar yetmezmiş gibi devlet ileri gelenlerine konaklar yapıp hediye ettiği ve yüksek atıyyeler verdiğini yazmaktadır. Bu masraflara gerekçe olarak gösterilen devletin yüce şeref ve itibarını koruma düşüncesinin borçlanmak suretiyle elde edilen para ile sağlanmasını doğru bulmamaktadır.⁵⁸⁹

Dolmabahçe, Beylerbeyi, Çırağan gibi saraylar gezildiğinde Ortaylı’nın tespitlerine katılmamak mümkün değilse de memur maaşlarının dahi verilemediği, ordunun en temel ihtiyaçlarının karşılanamadığı, dış borçlarla devlet çarkının çevrilmeye çalışıldığı bir dönemde önceliğin devletin ihtişamını göstermek değil, halkın temel ihtiyaçlarını gidermek olması daha makul gözükmemektedir. Hâl böyle iken sırf devletin ihtişamını göstermesi adına beş milyon altın harcanarak inşa edilen ve yıllık bakım masraflarının bile iki milyon altını bulan böyle bir sarayın yapılmasının gerekliliği tartışılabilir.

⁵⁸⁶ *Ma’rûzât*, s. 23.

⁵⁸⁷ *Ma’rûzât*, s. 22, 23, 33.

⁵⁸⁸ Ortaylı, *İmparatorluğun Son Nefesi*, s. 49.

⁵⁸⁹ Karal, *Osmanlı Tarihi*, VII, 279.

İstanbul'daki bu yeni hayat tarzı diğer devlet adamları kadar olmasa bile Cevdet Paşa'yı da etkilemiştir. Tatil günlerinin sadece bayramlardan ibaret olması gerektiğini düşünecek kadar çalışmaya düşkün olan Cevdet Paşa'da bu değişim rüzgârına tamamen kayıtsız kalamamıştır. Yeni moda yaşamdan nasıl etkilendiğini *Ma'rûzât*'ta "Kulları daima Bâbîâlî' de tasarı ve kararname kaleme almakla meşgul olduğum halde kalan vaktimi kitap yazmakla geçirirdim. Bununla beraber İstanbul'da böyle zevk ve safa rüzgârı esmeye başlayınca ben de bütün bütün hariç kalamadım. Yine şairlere ve mehtapçılara katılmaktan geri duramadım" cümleleriyle anlatmıştır.⁵⁹⁰ Hatta ailesini ziyaret için Lofça'ya gittiğinde kısa zamanda sıkıldığını, İstanbul'un safasını ve Boğaziçi'nin letafetini özlediğini, artık asıl vatanın İstanbul olduğunu söyleyecek kadar İstanbul'a bağlanmıştır.⁵⁹¹

Cevdet Paşa, daha önce ifade ettiğimiz gibi her alanda Batılılaşmayı hem imkânsız, hem de gereksiz görmektedir. Batı taklitçiliğine, Batıdaki kurum ve kanunların olduğu gibi alınmasına karşı çıkmıştır. Sınırlı alanlarda olmak şartıyla Batılılaşmayı kabul etmiş, buna karşın İslâmî gelenek, görenek ve yaşam tarzının olduğu gibi korunması gerektiğine inanmıştır.⁵⁹²

3.2.2. Cevdet Paşa'nın Kaleminden Osmanlı Eğitim Hayatı

İlmiye sınıfı Osmanlı devlet teşkilatında etkili olan iki temel meslek grubundan biridir.⁵⁹³ Osmanlı ilmiye sınıfı, klasik ve yerleşmiş eğitim kurumu olan medresede usulüne uygun tahsilden sonra mezun olup eğitim, hukuk, fetva, başlıca dini hizmetler ve nihayet merkezi bürokrasinin kendi alanıyla ilgili önemli makamları dolduran Müslüman ve de çoğunluğu Türk olan zümredir.⁵⁹⁴ Cevdet Paşa'ya göre ilmiye mensupları herkesin canını, malını ve namusunu korumasını sağlayacak büyük hukukî mesuliyet taşırlar. Ayrıca millete güzel ahlaklı ve terbiyeli olma konusunda örnek olacak meziyetler taşırlar.⁵⁹⁵

Osmanlı Devleti'nin XV. Ve XVI. yüzyıllardaki eğitim sistemini ve eğitimde ulaştığı seviyeye bakıldığında XIX. yüzyılda medreselerin içine düştüğü durumu ve

⁵⁹⁰ *Ma'rûzât*, s. 25.

⁵⁹¹ *Tezâkir*, IV, 26.

⁵⁹² Halaçoğlu-Aydın, "Cevdet Paşa", s. 445.

⁵⁹³ Osmanlı devlet teşkilatında yönetici zümre ehl-i şer ve ehl-i örf olmak üzere ikiye ayrılmaktaydı. İlmiye mensupları ehl-i şer, bunun dışında kalan bütün yönetenler ise ehl-i örf gurubuna dâhildi. Ehl-i örf ise kalemiye ve seyfiye sınıflarından oluşurdu. Kalemiye sınıfı devletin yazışma ve bürokrasiden, seyfiye sınıfı ise askerlik ve iç güvenlikten sorumludur. Bk. İpşirli, "Ehl-i Örf", *DİA*, X (1994), s. 519-520.

⁵⁹⁴ İpşirli, "İlmiye", *DİA*, XXII (2000), s. 141.

⁵⁹⁵ *Tarih-i Cevdet*, III, 1403.

ulemanın bilgisizliğini daha iyi anlamak mümkün olur. Bu karşılaştırmayı yapmada Cevdet Paşa'nın *Tarih-i Cevdet*'te verdiği bilgiler Osmanlı Devleti'nin eğitim politikalarını araştırmak isteyen birçok tarihçi ve araştırmacıya kaynaklık edecek niteliktedir.⁵⁹⁶ Ayrıca Cevdet Paşa'nın da ilmiye mensubu olması, uzun yıllar medresede eğitim görmesi, hatta kazaskerlik makamına kadar yükselmesi, verdiği bilgileri daha da değerli kılmaktadır. Cevdet Paşa bahsedilen eserinde Fatih ve Kanuni dönemlerindeki medrese eğitimi ve ulemanın vasıfları hakkında kısa bir bilgi verdikten sonra devamında medrese eğitiminin neden bozulduğu konusunda ayrıntılı malumat sunmaktadır. Bu bilgileri verirken en çok faydalandığı kaynaklar Koçi Bey (ö. XVII. yy) ve Kâtip Çelebi'nin (ö. 1657) dönemin padişahlarına sundukları risalelerdir. Onun verdiği bilgiye göre Osmanlı padişahları kuruluş döneminden itibaren ilim ve maarife büyük önem vermiştir. Öyle ki İznik'in alınmasından hemen sonra burada medrese eğitimi başlatmışlardır.⁵⁹⁷ Fatih İstanbul'u fethinden sonra açılan medreseler sayesinde İstanbul kısa zamanda ilim erbabı ve marifet sahipleriyle dolmuştur.⁵⁹⁸ Kanuni'nin yaptırdığı Süleymaniye Medresesi ile Osmanlı Devleti'nde eğitimde zirveye ulaşmıştır.⁵⁹⁹ Medreselerde müderris olmak bir sıraya tabii idi. Müderrislik rütbesi kadılık, mevleviyet ve kazaskerliğe giden yolun başlangıcı olduğundan itibar görmüş, hatta çoğunda kadılığa bile tercih edilmiştir.⁶⁰⁰

Cevdet Paşa ilmiye mensupları hakkında bu bilgileri verdikten sonra devamında uzun uzadıya bu sınıfın bozulma nedenlerini açıklar. İslâm âleminin vaktiyle Avrupa'dan bilim ve fende üstün olduğunu fakat XVI. yüzyıl sonlarından itibaren gerilemeye başladığını ifade eder. Bu konudaki düşüncelerini Ahmet Mithat Efendiye (ö. 1912) yazdığı bir mektupta "Biz geri gittikçe, Avrupa ulûm ve maârif bi'suret-i fevkalade de terakki ede ede el haletü akıllara hayret verici düzeye gelmiştir" diyerek dile getirir.⁶⁰¹ Cevdet Paşa, devamında *Tarih-i Cevdet*'de şunları yazar. Fakat sonra başka kanunlar gibi ilim adamlarının kanun ve nizamları da bozulmaya başladı. Hatır-

⁵⁹⁶ Bk. Musa Çadırcı, "Cevdet Paşa'nın Medrese İle İlgili Görüşleri", *Ahmed Cevdet Paşa Vefatının 100. Yılına Armağan*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997, s. 81.

⁵⁹⁷ *Tarih-i Cevdet*; I, 101; Osmanlı Devleti'nde medrese eğitimi Orhan Bey döneminde başlamıştır. Orhan Bey İznik'i aldıktan sonra 1331'de İznik Orhaniyesi olarak adlandırılan medresede eğitimi başlatmıştır. Bk. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, s. 1; Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, 436. Bu medrese binası bugün mevcut olup, çini atölyesi ve sergisi olarak kullanılmaktadır.

⁵⁹⁸ *Tarih-i Cevdet*, I, 101.

⁵⁹⁹ İpşirli, "Medrese", *DİA*, XXVIII (2003), s. 328.

⁶⁰⁰ Karal, *Osmanlı Tarihi*, VI, 136.

⁶⁰¹ *Tezâkir*, IV, s. 239; Turan, "Cevdet Paşa'nın Kültür tarihimizdeki Yeri", s. 15.

gönül ilişkileri içerisinde hak etmeyen kimselere ilmiye unvanları verildi.⁶⁰² Yaşananlarda yönetimdeki istikrarsızlığın da etkisi vardı. Bu dönemde devlet memurlarının çoğu sebepsiz yere işten el çektiriliyor veya sıkça yerleri değiştiriliyordu. Dolayısıyla bir şekilde memuriyete atanmayı başarabilenler memuriyetlerini kısa zamanda kaybedebilecekleri endişesiyle en kısa zamanda ve mümkün olan en kestirme yoldan gelir sağlamayı amaçlıyordu. Sıkça görevden almalar karşısında Şeyhülislâm, kazasker ve kadı gibi görevlilerin devlet büyüklerine karşı dalkavukluk yapmaya mecbur kaldıklarını, padişah huzurunda doğruyu söylemekten çekindiklerini ve herkesin hatırının güzel tutmaya çalıştıklarını Koçi Bey padişaha sunduğu risalesinde dile getirmiştir.⁶⁰³

Yönetimdeki bu anlayış değişikliği doğal olarak ilmiye mensuplarını da etkiledi. İlmiye mesleği ehil olmayan birtakım kimselerin geçim kapısı haline geldi. Kazaskerler sebepsiz yere kısa zamanda işten el çektirildiklerinden hırslı ve doymak bilmez olanları, memuriyete tayini fırsat, fırsatı da ganimet bilip memuriyetlerin çoğunu rüşvet ile ehliyetsiz kimselere vermeye başladılar.⁶⁰⁴ Bu ihmaller adalet sisteminin belkemiği olan kadılıkta da görüldü. Kadılığa girmek için gerekli olan mülazemet diplomaları dahi usulü ile verilmeyip para ile satılmaya başlandı. Kısa zamanda müderris olan kişiler nedeniyle ilim sahası cahillerle doldu. Artık âlim ve cahil belirsiz oldu. İlmiye dairelerinde ismini okuyamaz, sağını solunu bilmez kimseler görev yapmaya başladı. Ehliyetsiz kimselerin yargıda görev almasıyla işler daha da içinden çıkılmaz hale geldi. Kadılar memuriyet yerlerine bizzat gidecek yerde ehliyetsiz nâibler göndermeye başladı. Onlar da para karşılığı elde ettikleri bu memuriyetleri halkı soymak suretiyle kazanç sağlama yolu olarak gördüler. Özellikle adaleti temsil eden mahkemelere yapılan bu yanlış ve isabetsiz atamalar, celâlî eşkîyasının zulmünden az olmayıp halkın hükümdar ve hükümetlerden son derece nefret etmesine neden oldu.⁶⁰⁵ Ayrıca bu adaletsiz uygulamalar azınlıkların nefretine sebep olduğu gibi onların devletten ayrılma isteğini de arttırmaktaydı.⁶⁰⁶ Öyle ki kadıların menfaat düşkünlüğü ve para hırsını

⁶⁰² *Tarih-i Cevdet*, I, 104; III, 1403.

⁶⁰³ Ali Fuat Gökçe, “Osmanlı Klasik Döneminde İdari Reform Hareketleri: Koçi Bey Risalesi”, *Yasama Dergisi*, 14 (2010), s. 72.

⁶⁰⁴ *Tarih-i Cevdet*, I, 104.

⁶⁰⁵ *Tarih-i Cevdet*, I, 107; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/I, 123; Ahmet Gündüz, “19. Yüzyıl Osmanlı Reformlarında Etkili Olan Sosyal, Ekonomik, Politik ve Askerî Faktörler”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 9 (2006), s. 13.

⁶⁰⁶ *Tarih-i Cevdet*, VI, 2691.

göstermek için sözlü bir edebiyat meydana geldi. Adalet mülkün temelidir sözü duvarlarda çerçeve içerisinde asılan süsten ibaret kaldı.⁶⁰⁷

Eğitim sistemi de bozulmuş olmasına rağmen adlî işlerle kıyaslandığında daha iyi durumda idi. Önceleri müderrisler medreselerde aktif olarak görev yapıyorken sonraları fiili hizmet şartı kaldırıldı. Müderrisliğe giden yolun başlangıcı sayılan mülazemetler dahi yolu ile verilmez ve kanun ve nizamlardan fazla verilir oldu. Mesleğe girmek için gereken icazet para ile satın alınmaya başlandı. Böylece medrese eğitimi görmemiş, hiçbir ilmî vasfı olmayan kimseler dahi kadı ve müderris olmaya başladılar. Müderrislikte bilgi ve fazilet aranmayınca müderrisler de medreselerine gitmez oldular. Müderrislerden kimileri görev yaptığı medresenin hangi semtte olduğunu bile bilmezdi. Hatta kimi harap olmuş kullanılmayan kimi ise yanıp sadece arsası kalmış medreselere dahi müderris atandığı oldu. Ülke geneli ismi var ama cismi yok medreselerle doluydu. Buna rağmen medreselerin asıl görevi olan eğitim unutulmuş, müderrislik sadece bir saygı ifadesi haline gelmiş, bir müderrislik payesinden diğerine geçmek için bilgiden çok hatıra önem verilir olmuştur. Ehil olmayan kimselerin müderrislik yoluna girmemesi için konulmuş olan imtihan şartı şekilden ibaret kaldı. Bu şart medresede yatıp kalkan, kendini himaye edecek güçlü bir hamisi olmayan sahipsiz öğrencilere uygulanırken, soylu kimselerle, bazı nüfuzlu kimselerin himayesinde bulunanlara imtihansız ruûs kapısı hâlâ açıktı. Bu durum kudretsiz ve hamisiz medrese talebelerini fena yola sevk etmiş, bunlardan bir kısmı derslerini yarıda bırakıp eşkiyalığa başlamıştı.⁶⁰⁸ Dolayısıyla müderrislik rütbesinin ele geçirilmesi imtihana, ilim alanında ve irfan yolunda ilerlemeye bağlı değildi.⁶⁰⁹ İmtihan sonucu hak eden kimselere ruûs verildiği sırada ulema çocuklarına da bir hayli ruûs verilirdi.⁶¹⁰ Şeyhülislâmlar istedikleri zaman istedikleri kişilere sınavsız ruûs verebildikleri gibi, hünkâr imamları ile hekimbaşılara da özel bir ruûs vermek âdet olmuştu. Tafra denilen bu atamalar nedeniyle hakiki âlimlere yüksek hâkimlik kapıları kapanmış ve bu mevkiler Şeyhülislâm, kazasker ve padişah hocalarının oğullarına tahsis edilir hale gelmişti.⁶¹¹ Çünkü bu insanlar hiçbir şey bilmeseler ve bir işe yaramasalar bile eskiden olduğu gibi mevleviyete ve kazaskerliğe erişecek, bu ilmî payeler kendilerini rahatça geçindirecek

⁶⁰⁷ *Tarih-i Cevdet*, I, 107; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I, 142.

⁶⁰⁸ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmîye Teşkilâtı*, s. 241.

⁶⁰⁹ *Tarih-i Cevdet*, I, 105, 108.

⁶¹⁰ Örneğin; III. Murat'ın (1574-1595) hocası olan tarihçi Sadettin Efendi'nin (ö. 1599) oğlu Mehmed Efendi daha çok küçük yaşta iken Mekke, daha sonra İstanbul kadılığına en sonda kazaskerliğe atanmıştır. Sadettin Efendi'nin öteki oğlu Esad Efendi medreseyi bitirir bitirmez doğrudan doğruya mevleviyet derecesindeki kadılıklara atanmıştır. Bk. Karal, *Osmanlı Tarihi*, III/II, 484.

⁶¹¹ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/I, 123.

gelir sağlayacaktı.⁶¹² Ayrıca vüzerâ ve vükelâdan bazıları da ilmiye sınıfı mensuplarına ölüm cezası uygulanmadığı ve malları müsadereye tabii tutulmadığı için çocuklarını bu yola sokarlardı. Sadârette bulunanlar ile mülk sahiplerinin oğulları genç yaşlarda babalarının nüfuzu ile müderris olurlar, sakalları çıkar çıkmaz zengin olmanın peşine düşerlerdi. Ayrıca bu kimseler kendilerini geliştirme ihtiyacını duymaz, eğitimi bir külfet olarak görürlerdi. Böylece ilmiye sınıfının içerisi diplomalı cahillerle doldu. İşin daha da vahimi vezirler ve ileri gelen devlet ricali içerisinde bile eğitimi külfet olarak görenler vardı. Bunlar çoğunda işe yaramaz, liyakatsiz çocuklarını ilim yoluna sokarak tarik-i ilmi bir aydınlanma ve bilgilenme yolu olarak değil, beceriksiz çocuklarına iş kapısı olarak gördüler. Bu nedenle ilim yolu cahillerle doldu. İlerleme yolunda âlim ve cahil bir oldu.⁶¹³ Kısacası insan haklarını savunmak ve bilimi geliştirip yaymakla görevli ilmiye mesleği ehil olmayan birtakım kimselere karnını doyurmak için verilmesi mülke, devlete ve millete büyük kötülükler yapılmasına başlangıç ve sebep oldu.⁶¹⁴ Sonuçta yüksek mevki sahibi yönetici, asker ve bürokratların bilimden çok, maddi kazançlarıyla ilgilenmeleri, ayrıca Avrupa'daki gelişmelerden uzak kalmaları eğitimle birlikte devlet kurumlarında da bozulmayı beraberinde getirmiştir.⁶¹⁵

Olayın bir başka yönü de böyle düşük ve cahil kimselerin ilim mesleğine girmesi âlimlerin namus duygularını incitiyor, halkın gözünde değer ve itibar kaybetmelerine neden oluyordu. Ulemanın içinde gerçekten değerli olan az sayıdaki âlim de mültezim ve haraççı gibilerinin zorlamasıyla işten el çektirildiklerinden onlar da ırz ve namuslarını koruyabilmek için zalimlere boyun eğmek ve onların dediklerini yapmak zorunda kalıyordu. Kısacası ilmiye nizamının bozulmasıyla birlikte gerek eğitim, gerekse adli işlerin de düzeni bozulmuş, ilmî rütbelerin hepsi paye ve itibardan ibaret kalmıştır.⁶¹⁶ Cevdet Paşa'nın bu tip ulemalar için "ulemayı resmîye" tabirini kullandığı ifade edilmektedir ki günümüz diline çevrildiğinde "göstermelik âlimler" olarak yorumlanabilir.⁶¹⁷ Bu tabir ciddi bir eğitim almamış, torpille yükselmiş, makam ve mevkisini kötüye kullanan ilmiye sınıfı mensuplarını işaret etmektedir.

⁶¹² *Tarih-i Cevdet*, I, 106, 108.

⁶¹³ *Tarih-i Cevdet*, I, 105, 108; Akşin, *Kısa Türkiye Tarihi*, s. 11.

⁶¹⁴ *Tarih-i Cevdet*, I, 106.

⁶¹⁵ Erdem Oklay, "Ahmed Cevdet Paşa'nın Türk Eğitim Tarihi Açısından Önemi Üzerine Bir İnceleme", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIX/I (2014), s. 238.

⁶¹⁶ *Tarih-i Cevdet*, I, 107.

⁶¹⁷ Oklay, "Ahmed Cevdet Paşa'nın Türk Eğitim Tarihi Açısından Önemi Üzerine Bir İnceleme", s. 238.

Cevdet Paşa'nın ulema hakkındaki tespitlerine benzer tespitlerin Ziya Paşa (ö. 1880) tarafından da yapıldığı ve 1868'de kaleme aldığı *Türkistan'ın Esbab-ı Tedennisi* adlı çalışmasında konuyla ilgili olarak şunları yazdığı nakledilmektedir.

Bugün İstanbul ve taşrada medresede okutulan ilimleri tamamlamış nice kemal sahipleri vardır ki henüz bir dereceye malik olmayıp şiddetli yoksulluk içinde inlerler. Nice âlim, kibarzade ve elif ba bilmez cahiller vardır ki kimi büyük müderrislerin kimi kadıların ileri gelenlerinden, belki daha büyük kadılardan ve büyük rütbelilerden geçinirler. Mademki ilim, refah ve şerefe sebep değildir niçin senelerce zahmet çekmeyi seçsin. Bundan dolayıdır ki bizde din âlimleri iki yüz seneden beri azalmaktadır. Bu sebeple mahkemeler esefle karşılanacak durumdadır. Yine bu sebeptendir ki devletimiz dahi zaaf ve gerileme içindedir. Bu gibi ilim sahiplerine bir Arapça gazete verilse lugata iki saat bakıp düşünmeyince bir anlam çıkaramazlar. Dostlarından birine Türkçe bir mektup yazmak gerekse şuna buna yalvarırlar.⁶¹⁸

Bu uygulamanın bir başka olumsuzluğu da iyi bir eğitim görüp, sınavları alınının akıyla veren gerçek müderrislerin önlerinin bu usulsüz atamalarla tıkanması sonucu hak ettikleri makamları elde edememeleridir. Cevdet Paşa bunları “medrese basamaklarını çıkarken yarı yolda kalanlar” diye tanımlamaktadır.⁶¹⁹

Kısacası ilmiye sınıfının aslı esası o kadar bozuldu ki yalnız ismi ve resmi kaldı. Ehil olmayan kimselerin ilmiyeye dahil edilmesi tarik-i ilmiyenin batıl ve cehalet içerisinde yol almasına devlet işlerinde hatıra hayale gelmedik fenalıkların ortaya çıkmasına sebep oldu. Tarik-i ilmiyenin ıslahı yapılacak en önemli işlerden biri olarak görülmüşe de hemen bu kadar rütbelerin ve tayin yerlerinin nasıplarını kaldırıp silmek mümkün olmadığından, ıslahın yavaş yapılması istenmekteydi.⁶²⁰

Cevdet Paşa *Tarih-i Cevdet*'de medrese eğitimi ve ilmiye sınıfı hakkında bu bilgileri verdikten sonra *Ma'rûzât* ve *Tezâkir*'de de kendi medrese hayatı hakkında bilgiler verir. Onun kendi medrese hayatı ile ilgili yazdıklarından yola çıkarak dönemin medrese eğitimi hakkında bilgi edinebiliriz. Yalnız öncelikle bir şeyi çok iyi vurgulamak gerekir ki Cevdet Paşa'nın ulemanın son büyük temsilcilerinden biri olması aldığı medrese eğitiminden çok kendi kişisel merak, emek ve çabasının sonucudur. Kendisi de bu durumu eserinde sıkça dile getirmektedir.

⁶¹⁸ Mehmed Kaplan-İnci Enginün-Birol Emil, “Ziya Paşa”, *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi*, II, Marmara Üniv. Yayınları, İstanbul 1993, s. 91.

⁶¹⁹ *Tarih-i Cevdet*, I, 108.

⁶²⁰ *Tarih-i Cevdet*, I, 109.

Daha önce de belirtildiği gibi Cevdet Paşa ilk tahsilini doğum yer olan Lofça'da tamamladıktan sonra medrese eğitimi için İstanbul'a gelmiş, Fatih Medresesi hocalarından dersler almıştır. Ailesinin malî durumunun iyi olması ona eğitim hayatında çok şey kazandırmıştır. Cevdet Paşa ailesinden gelen düzenli ve yeterli bir harçlığa sahip olduğu için diğer öğrenciler gibi cer'e çıkmak zorunda kalmamıştır. Günlük işlerini dahi beraber kaldığı arkadaşına gördürmüştür. Bu konuda şunları yazmaktadır: “Medreseler âlem-i kâinat olup talebe çok az masrafla geçinir. Daima talebeden biri, bir ya da iki kap yemek pişirir, ayrıca ve sair hizmetleri de görür idi. Ben yalnız masrafını verirdim. Medreselerde daima böyle boğaz tokluğuna hizmetkâr bulunur ve insan az masrafla idare olunur.”⁶²¹

Cevdet Paşa'nın medreselerle ilgili bir başka eleştirisi de buralarda yapılan ilmî toplantıların niteliği ile ilgilidir. Medrese öğrencileri için “...havadis-i rüzgar anların efkarını perişan etmez. Kulakları mebahis-i ilmiyeden başka bir şey işitmez.” diyerek o zamanlarda medreselerde tatil akşamlarında yapılan toplantılarda ilimden başka bir şey konuşulmadığını, devamında ise “ancak medreselerin bu hali iki yüz atmış tarihine kadar mümted oldu. Andan sonra medreseler âleminde dahi tegayyürat-ı azime vuku buldu. Medreselerin usûl-i ta'lim-ü teşkili bozuldu.” diyerek eğitim usulünün bozulduğunu, ne vakit bu toplantılara gitse amiyane ülfet ve sohbetlere rastladığını belirtir. Bu nedenle de toplantılara katılmaktan vazgeçtiğini söyler.⁶²²

Cevdet Paşa'nın bir başka eleştirisi de medreselerde okutulan derslerle ilgilidir. Fatih döneminden itibaren medreselerde müspet bilimler okutulmaya başlanmıştı. Fakat Kanuni'den biraz sonra bu dersler “*felsefiyattır*” denilerek öğretim müfredatından çıkarılmıştı.⁶²³ Zaten medreselerin bozulmasında müspet bilimlerin terk edilerek sadece naklî bilimlerin okutulması birinci derecede etken olmuştur.⁶²⁴ Cevdet Paşa konu ile ilgili olarak şunları söylemektedir. “Medreselerin eyyâm-ı tahsilinde mürettep olan derslerden başka eyyâm-ı ta'tiliyesinde cüz'iyata dair pek çok risaleler ve tarz- kadim üzere hisab ve cebir ve hendese ve hey'ete ve sair fûnun—hikmete dair pek çok kitaplar okudum. Şimdi ise medreselerce bu dersler metrûk ve mensî olmuştur.”⁶²⁵ Bundan başka “Talebe-i ulum içerisinde riyaziyat ile meşgul olanlar az olup, ekserisi irtifa almak için rub risalelerini kıraat ile iktifa eylerdi ve bu dahi ancak taşralarda,

⁶²¹ *Tezâkir*, IV, 6.

⁶²² *Tezâkir*, IV, 6-7.

⁶²³ Cahit Baltacı, *Osmanlı Dünyayı Nasıl Yönetti*, Yeni Şafak Gazetesi Yayınları, İstanbul 1999, s. 255; Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimler Sözlüğü*, II, 437.

⁶²⁴ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, s. 67.

⁶²⁵ *Tezâkir*, IV, 7.

buldukları beldelerde Ramazan-ı Şerif'te iftar saatlerini tashih için idi” diyerek medresedeki öğrencilerin de ne kadar yetersiz ve müspet bilimlerden uzak olduklarını dile getirmiştir. Oysa kendisi müspet bilimleri öğrenmeye o kadar meraklıdır ki, daha önce ifade edildiği gibi Hendese-hane-i Berriye hocası Miralay Nuri Bey'den hendese, cebir, logaritma dersleri almış; riyaziyatta (matematik) takıldığı konularda Münecimbaşı Osman Sabit Efendi'den yardım istemiştir. Medreselerden müspet bilimlerin kaldırılmasının doğal sonucu olarak Osmanlı Devleti diğer alanlarda olduğu gibi bilim alanında da Avrupa'nın gerisinde kalmıştır.⁶²⁶

Cevdet Paşa kendi dönemindeki ulemanın cahilliği konusunda *Ma'rûzât*'da çok güzel bir örnek sunmaktadır. Buna göre, 11 Şubat 1857 tarihinde inşası tamamlanan Fethiye kalyonunun denize indirilmesi kararlaştırılmış ve protokole mensup üst düzey devlet adamları açılış için davet edilmişti. Padişahın teşrifinin beklenmekte olduğu sırada Fethiye kalyonu kendi kendine hareket ederek zarar görmeden denize inivermişti. Fakat kendiliğinden suya inen gemi birkaç kişinin de hayatını kaybetmesine birkaç kişinin de yaralanmasına sebep olmuştu. Geminin bu şekilde kendiliğinden hareket etmesinin sebebine gelince; eskiden beri kalyonların en üst katı havuzda yapılmaz, gemi denize indirildikten sonra üst katın inşası tamamlanırdı. Fakat Fethiye kalyonunun inşasında bu kurala uyulmamış, kalyonun tamamı havuzda inşa edilmişti. Bundan dolayı da kalyon ağırlaşmıştı. Tören öncesi denize indirilebilmesi için küçük desteklerden bazıları kaldırılmış, ağırlığa dayanamayan büyük desteklerden biri de kırılınca gemi dengesiz kaldığı için kendiliğinden denize inmişti. Yaşanan bu durum fizik biliminin konusu olan kuvvet ve denge konularıyla ilgili olmasına rağmen bu kadar basit bir fizik bilgisine dahi sahip olmayan İstanbul Kadısı Tekirdağlı Müfti-zade Efendi yaşananlara bir anlam veremeyince aklınca kalyonun meleklerce denize indirildiğine karar vermiş ve bunu da yanında bulunanlara söylemişti. Bunu duyan davetlilerden biri de “evet bu kalyonu meleklerin indirmiş olması muhtemeldir, lakin işin içine şeytan da karışmış olmalı ki birkaç kişinin de ölümüne sebep olmuş” diyerek ilmiye basamaklarının en üstlerine kadar gelmiş taht kadısının cahilliğini hicvetmiştir. Cevdet Paşa'ya göre ilmiye sınıfının birçok ileri geleni, o dönemde buna benzer gülünç sözler söyleyip, çok yerde gülünç duruma düşerdi. İlmiye sınıfından olan resmi görevlilerin çoğu cahil iseler de içlerinden Ali Hikmet Bey, Rüştü Molla ve Ârif Efendi

⁶²⁶ Bu konuda bir örnek vermek gerekirse; III. Murat döneminde 1575'de Üsküdar'da ilk rasathane kurulmuş, fakat Kadızade Ahmed Şemsettin Efendi'nin gökyüzü incelemenin uğursuzluk getirdiği ve nerede teşebbüs edilmiş ise devletin perişan olduğu konusunda padişahı ikna etmesiyle 1580'de donanmadan yapılan top atışlarıyla yıktırılmıştır. Bk. Baltacı, *Osmanlı Dünyayı Nasıl Yönetti*, s. 255.

gibi birkaç isim ilmiye sınıfının şan ve şerefini bir süre daha koruyabilmişlerdir. Bu kişiler de vefat edince yerleri boş kalmış, o zaman gerçekten ulema denecek kimse pek kalmamıştır. Bu nedenle de ilmiye sınıfının eski şan ve itibarı büyük ölçüde zedelenmiştir.⁶²⁷

Cevdet Paşa'nın maarif konusunda bir başka örneği de Sadrazam Damat Said Paşa'nın yaptıklarıdır. Mutaassıp bir zihniyete sahip olan sadrazam rüştiyelerde çocuklara ressamlık öğretiyorlar diye harita talimini yasaklamak istemiştir. Hatta bu haberi işiten Mekatib-i Umumiye Muavini Vehbi Molla maarif dairesi teftiş olur korkusuyla ne kadar harita müsveddesi var ise tuvalet kuburuna atmıştır. Maarifin gelişmesine çalışılırken bu tarz acayip durumlarla da karşılaşmıştır.⁶²⁸

Cevdet Paşa eğitim alanında yapılan yanlış ıslahlara da değinmiştir. Meclis-i Maarif-i Umumiye azalığı yaptığı dönemde yoğun olarak rüştiyelerin ıslahı üzerinde durulmaktaydı. Oysa ona göre doğru olan ıslahata sıbyan mekteplerinden başlanmasıydı. Çünkü bu okullar rüştiyelere öğrenci yetiştirmek üzere kurulmuştur. Paşa'ya göre sıbyan mektepleri ıslah edilmedikçe rüştiyeleri ıslaha kalkışmak binaya ortadan başlamaktır.⁶²⁹

Abdülmeccid döneminde, Encümen-i Daniş adında bir ilim cemiyeti kurulmuştu. Paris İlimler Akademisi'ni örnek alarak kurulan cemiyetin amacı özellikle fen bilimleri alanında çalışmalar yapmak, kitaplar yazmaktı. Maalesef ki burada da daha öncekine benzer şeyler yaşanmış, işi ehline vermek yerine maarifle ve ilimle hiçbir ilgisi olmayan bürokrat ve askerler cemiyete üye olarak atanmıştır. Cevdet Paşa bununla ilgili olarak "...lakin ekserisinin meşâgili umûr-ı ma'arif ile iştigale mani idi. Bu cihetle fi'len Encümen'e hizmet edecek azdı" diyerek yapılan yanlış atamaları eleştirmektedir.⁶³⁰ Doğaldır ki cemiyet amacına ulaşamamıştır. Bunun nedeni Encümen'in bir yemlik haline getirilmesidir.⁶³¹

Sözün itibarıyla, ilim adamlarının asıl düzeni yok edildiği için ulema arasına birçok cahil kimseler katıldı. Ulema adına ortaya çıkan bir takım ehliyetsizlerde devekuşu gibi ikiyüzlü olarak ne kanatlanıp ilimde ilerleyerek irfan yuvalarına uçarlardı ne de başka devlet ricali gibi yük olup çıkarlarına bakıp devlet gailisi çekerlerdi.⁶³² Bundan dolayıdır ki ilmiyeden mülkiyeye geçmek zorunda kalan Cevdet Paşa başlangıçta bu

⁶²⁷ *Ma'rûzât*, s. 19-20, 128; *Tezâkir*, II, 8.

⁶²⁸ *Tezâkir*, I, 11.

⁶²⁹ *Tezâkir*, I, 11; IV, 41.

⁶³⁰ *Tezâkir*, IV, 52.

⁶³¹ İnalçık, *Kuruluş ve İmparatorluk Sürecinde Osmanlı*, s. 257.

⁶³² *Tarih-i Cevdet*, III, 1179.

duruma her ne kadar üzölmüşse de, ilmiye rütbeleri gerçek değeriini kaybedince ve ilmiye yolunun şan ve şerefi kaybolunca sınıf değıştirdiğinden memnun olmuştur.⁶³³

⁶³³ *Ma'rûzât*, s. 195.

BÖLÜM IV

SONUÇ

Ahmed Cevdet Paşa'nın çok yönlü bir şahsiyet olduğu konuyla ilgili herkesin malumudur. O, farklı alanlardaki tecrübe, birikim ve yeteneği ile devletine yarım asra yakın hizmet etmiştir. Bu hizmetleri sırasında gördüğü eksiklikleri çoğu kez layiha olarak, kimi zaman da sözlü biçimde devrin yöneticilerine aktarmıştır.

Cevdet Paşa tarihle ilgili eserlerinde devlet adamının rolüne vurgu yaparak, olgun, kararlı ve tecrübeli devlet adamlarının devletlerinin kaderlerini değiştirebileceğine olan inancını sıkça vurgulamıştır. O gerek devlet, gerekse ilim adamı olarak toplumsal görevinin bilincindedir. Kendini daima devletin hizmetkârı olarak görmüştür. Bu nedenle de üzerine aldığı her türlü vazifeyi dikkatle ve özenle yerine getirmeye çalışmıştır. Çünkü onun yegâne amacı yıkılmakta olan bir imparatorluğu ayakta tutabilmektir. Bu manada kendisi çalışmalarıyla diğer devlet adamlarına örnek olmaya gayret etmiştir. Her türlü rüşvet ve kayırmaya karşı olmuş, idarenin ehil ellerde olmasının önemi üzerinde durmuş, vasıflı idareci ve vasıflı memurların devlet çarklarının işleyişinde önemine değinmiştir. Onun eserlerinde yönetimle ilgili olarak yaptığı tespit ve bu tespitler sonucunda devlet adamlarına yaptığı tavsiyelerin ne derece etkili olduğunu anlamak çok zor değildir. Zira ölümünün üzerinde çeyrek asır geçmeden kurtarmaya çalıştığı devlet artık tarih olmuştur.

Cevdet Paşa'nın eserlerinde ekonomi ile ilgili tespitleri de bulunmaktadır. Onun ekonomide liberal görüşleri benimsemesine rağmen yerli malı kullanımı tavsiye etmesi, tüketimde aşırılığa karşı oluşu, milli kaynakların işletilmesinde ülke menfaatinin korunması gerektiğine dair tavsiyelerinin o gün olduğu kadar günümüz Türkiye'si için de geçerliliğini koruduğu kanaatini taşımaktayız.

Cevdet Paşa'nın ekonomiden başka eğitimle ilgili olarak yaptığı eleştiriler de kayda değerdir. Batı'nın fen dallarında, teknik ve idarî alanlarda üstünlüğünü kabul eden Cevdet Paşa, Osmanlı Devleti'nin bu alanlardaki geriliğini büyük oranda eğitim sisteminin yetersizliğine bağlamıştır. Kendisi medrese mezunu olmasına rağmen modern eğitimin önemine ve gerekliliğine sıkça vurgu yapmıştır. Ona göre devleti içinde bulunduğu çöküşten vasıflı idareciler kurtarabilir. Bu idarecileri de ancak modern eğitim sistemi yetiştirebilir. Modern eğitimin gerekliliğine bu kadar inanan Cevdet Paşa maarif nazırlığı yaptığı dönemlerde bu konuda önemli adımlar atmıştır. Ayrıca Cevdet

Paşa dil konusunda da hassastır. Dönemindeki genel kanının aksine Türkçenin de bir bilim dili olabileceğine inanmış, bunu göstermek amacıyla da çalışmalar yapmıştır. Dilimizin ilk gramer kitabının onun tarafından hazırlanmış olması bu manada önemlidir.

Cevdet Paşa'nın *Ma'rûzât ve Tezâkir*'de üstünde durduğu önemli konulardan birisi de Osmanlı toplumunun özellikle Tanzimat'ın ilanından sonra yaşadığı sosyal ve kültürel değişim başka bir ifade ile Osmanlı modernleşmesidir. O modernleşmenin gerekliliğine inanmakla birlikte körü körüne Batı taklitçiliğine karşıdır. Bu konuda sınırların çok iyi çizilmesi gerektiğini düşünmektedir. Çünkü Cevdet Paşa'ya göre medeniyetle din iç içe geçmiş kavramlardır. Ona göre Batı medeniyeti Hıristiyanlık'tan, Osmanlı medeniyeti ise İslâmiyet'ten beslenmektedir. Onun modernleşme anlayışındaki sınırı da dinî inancıdır. O Batı'nın teknik alandaki üstünlüğünü kabul edip bu alandaki değişime cevaz vermekle birlikte diğer alanlarda bu değişime kapalıdır. Özellikle de değişim esnasında dinî ve millî değerlerin mutlaka korunması gerektiğine inanmaktadır. Bu nedenle de dönemindeki değişimin bu sınırları ihlal ettiğini düşündüğünden Avrupaî yaşam tarzını benimsemiş kişileri şiddetle eleştirmiş, bazen de eleştirinin sınırlarını aşmıştır.

Sonuç itibarıyla Cevdet Paşa Osmanlı Devleti'nde değişim rüzgârlarının çok hızlı estiği bir dönemde yaşamıştır. O İslam-Türk kültürünü benimsemiş gelenekçi kesim ile kayıtsız şartsız Batılılaşmanın gerekliliğine inanan kesim arasında kalmış, o bu konuda taraf olmak yerine iki görüşün sentezini yaparak mensubu bulunduğu devleti çöküntüden kurtarabileceğine inanmış bir münevverdir. Fakat onun tüm çabalarına rağmen Osmanlı İmparatorluğu yıkılmış, yerini Türkiye Cumhuriyeti'ne bırakmıştır. Her ne kadar mensubu bulunduğumuz devletin adı ve yönetim şekli değişse de millet aynı millettir. Dolayısıyla Cevdet Paşa'nın idarî, iktisadî, eğitim, askerlik vb. sahalarda yaptığı tavsiyelerin büyük bir kısmının günümüzde de geçerliliğini koruduğu kanaatini taşımaktayız.

KAYNAKÇA

- Abadan, Yavuz, (1940). *Tanzîmât Fermanı'nın Tahlili*. Tanzîmât I, Yüzyüncü Yıldönümü Münasebetiyle, İstanbul s. 39-42.
- Abdurrahman Şeref Efendi (ö. 1925). *Tarih Musahabeleri* (sad. Enver Koray), KTB Yayınları, Ankara 1985.
- Afyoncu, Erdal, (2005). *Osmanlı'nın Hayaleti* (8. Baskı). Yeditepe Yayınları, İstanbul.
- Ahmad, Feroz, (1999). *Modern Türkiye'nin Oluşumu* (2. Baskı). (çev. Yavuz Alogan), İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Ahmed Cevdet Paşa (ö. 1895). *Ma'rûzât* (haz. Yusuf Halaçoğlu), İstanbul: Bâbîâlî Kültür Yayıncılığı.
- _____*Tezâkir*, I-IV (1991). (yay. M. Cavid Baysun), TTK Yayınları, Ankara.
- _____*Tarih-i Cevdet*, I-VI (1993). (sad. Dündar Günday), Üçdal Neşriyat, İstanbul.
- Ahmed Lûtfî Efendi (ö. 1907). *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, XI-XV (haz. Münir Aktepe), TTK Yayınları, Ankara.
- Ahmed Rifat (ö. 1876). *Verdü'l-hadâik*, İstanbul 1866.
- Ahmet Rasim (ö. 1932). *Osmanlı Tarihi* (I. Baskı). I-IV, İstanbul: Hikmet Neşriyat, 2000.
- Akçura, Yusuf (ö. 1935). *Osmanlı Devleti'nin Dağılma Devri*, Ankara: TTK Yayınları, 1985.
- Akşin, Sina, (2016). *Kısa Türkiye Tarihi* (20. Baskı). İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- Aktepe, M. Münir, (1993). Çeşme Vak'ası. *DİA*, VIII, 288-289.
- Akyıldız, Ali, (2003). Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye. *DİA*, XXVIII, 250-251.
- _____(2011). Tanzimat. *DİA*, XXXX, 1-10.
- Anay, Harun, (1997). "Ahmet Cevdet Paşa'nın Modernizme Bakışı", *Ahmed Cevdet Paşa Vefatının 100. Yılına Armağan*, (s.67-78). Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- Ata, Ramazan, (2014). Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat. *Mütefekkir, Aksaray Üniversitesi İslâmi İlimler Dergisi*, 1, 159-174.
- Aydın, Mehmet Akif, (2001). Kânûn-ı Esâsi. *DİA*, XXIV, 328-330.
- Baltacı, Cahit, (1999). *Osmanlı dünyayı nasıl yönetti*. İstanbul: Yeni Şafak Gazetesi Yayınları.

- Baysun, M. Cavid, (1954). “Cevdet Paşa Şahsiyetine ve İlim Hayatındaki Faaliyetine Dair”. *Türkiyat Mecmuası*, XI, 213-230.
- Bayur, Yusuf Hikmet, (1973). *Türkiye Devleti'nin Dış Siyaseti*, Ankara: TTK Yayınları.
- Berkes, Niyazi, (1975). *100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi*, II (2. Baskı). İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- _____ (2013). *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (19. Baskı). (haz. Ahmet Kuyaş), İstanbul: YKY, 2013.
- Beydilli, Kemal, (2006). Mustafa Reşid Paşa. *DİA*, XXXI, 348-350.
- _____ (2007). Nizam-ı Cedid. *DİA*, XXXIII, 175-178.
- _____ (1989). Âli Paşa. *DİA*, II, 425-426.
- Bıçak, Ayhan, (1997). Cevdet Paşa'nın Tarih Bilinci. *Ahmed Cevdet Paşa Vefatının 100. Yılına Armağan*, (s. 17-57). Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Bilkan, Ali Fuat, (2009). “Sebk-i Hindî”, *DİA*, XXXVI, 253-255.
- Bolay, S. Hayri, (1986). “Cevdet Paşa'nın Dine Bakışı”. *Ahmed Cevdet Paşa semineri 27-28 Mayıs 1985 Bildiriler*, (103-116). İstanbul: İÜEF Tarih Araştırma Merkezi.
- Bozdağ, İsmet, (1987). “Cevdet Paşa Üzerine Derkenar”. *Türk Edebiyatı Dergisi*, 170, 32-33.
- Bozkurt, Nebi, (2003). “Medrese”, *DİA*, XXVIII, 323-327.
- Çadircı, Musa, (1997). “Cevdet Paşa'nın Medrese İle İlgili Görüşleri”. *Ahmed Cevdet Paşa Vefatının 100. Yılına Armağan*, (79-84), Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Çakır, Coşkun, (2004). “Türk Aydınının Tanzimat'la İmtihani: Tanzimat ve Tanzimat Dönemi Siyasî Tarihi Üzerine Yapılan Çalışmalar”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, II/1, 9-69.
- Danişment, İsmail Hami, (1971). *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*. I-V, İstanbul: Türkiye Yayınevi.
- Devellioğlu, Ferit, (1970). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Sözlük*. Ankara: Aydın Yayınevi.
- Dikmen, Hamit, (2009). “Seyyid Vehbi”. *DİA*, XXXVII, 74-75.
- Ekinci, Ekrem Buğra-Şimşirgil, Ahmet, (2008). Ahmet, *Ahmed Cevdet Paşa ve Mecelle*. İstanbul: KTB Yayınları.
- Emecen, Feridun, (2007). “Osmanlılar”. *DİA*, XXXIII, 487-496.

- Engelhardt, Ed, (1976). *Tanzimat*. (çev. Ayla Düz), İstanbul: Milliyet Yayınları.
- Erdem, Gazi, (2005). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Hıristiyanların sosyal ve dini hayatları (1856-1876)*. Basılmamış doktora tezi, Ankara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Eren, Ahmet Cevat, (2007). *Tanzimat Fermanı ve dönemi*. İstanbul: Derin Yayınları.
- Erer, Tekin, (1987). "Ahmed Cevdet Paşa". *Türk Edebiyatı Dergisi*, 170, 31.
- Fatma Âliye Hanım, (1994). *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı* (1. Baskı). İstanbul: Pınar Yayınları.
- Gökalp, Ziya (ö. 1924). *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak* (1. Baskı). (haz. İbrahim Kutluk), Ankara: Devlet Kitapları.
- Gökçe, Ali Fuat, (2010). "Osmanlı Klasik Döneminde İdari Reform Hareketleri: Koçi Bey Risalesi". *Yasama Dergisi*, 14, 59-78.
- Gözübüyük, Şeref, (2002). *Açıklamalı Türk Anayasaları*. Ankara: Turan Kitapevi.
- Gülsoy, Ufuk , (1999). "İslahat Fermanı". *DİA*, XIX, 185-190.
- Gündüz, Ahmet, (2006). "19. Yüzyıl Osmanlı Reformlarında Etkili Olan Sosyal, Ekonomik, Politik ve Askerî Faktörler". *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 9, 1-16.
- Halaçoğlu, Yusuf, (1973). "Fırka-i Islâhiye ve Yapmış olduğu İskân". *İÜEF Tarih Dergisi*, 27, 1-15.
- Halaçoğlu, Yusuf-Aydın, Mehmet Akif, (1993). "Cevdet Paşa", *DİA*, VII (1993). 443-450.
- Hammer, Josep Von (ö. 1856). *Büyük Osmanlı Tarihi* (1. Baskı). I-XVIII, İstanbul: Üçdal Neşriyat.
- Hobbes, Thomas, (ö. 1679). *Leviathan* (6. Baskı). (çev. Semih Lim), İstanbul: YKY.
- Işıktaç, Yasemin, (2006). *Hukuk Felsefesi*. İstanbul: Filiz Kitabevi.
- İnal, İbnülemin Mahmud Kemal (ö. 1957). *Son sadrazamlar* (3. Baskı). I-IV, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- İnalçık, Halil, (2001). *Kuruluş ve İmparatorluk Sürecinde Osmanlı*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- _____ (2010). *Osmanlılar Fütühat, İmparatorluk, Avrupa ile İlişkiler*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- İpşirli, Mehmet, (1994). "Ehl-i Örf", *DİA*, X, 519-520.
- _____ (1999). "İslahat", *DİA*, XIX, 170-174.
- _____ (2000). "İlmiye". *DİA*, XXII, 141-145.

- _____ (2003). "Medrese". *DİA*, XXVIII, 323-327.
- İzgör, Zeki, (1999). *Ahmed Cevdet Paşa*. İstanbul: Şule Yayınları.
- Kaplan, Mehmed-Enginün, İnci-Emil, Birol, (1993). "Ziya Paşa", *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi*, II, (s.90-94). Marmara Üniv. Yayınları, İstanbul,
- Karabulut, Mustafa, (2010). "Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı'nın Yenileşme Sürecine Bir Bakış" *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Dergisi*, 187, 125-138.
- Karpat, Kemal, (2016). *Kısa Türkiye Tarihi*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Keskioğlu, Osman, (1966). "Ahmed Cevdet Paşa (1822-1895) Hayatı ve Eserleri", *Ankara Üniv. İFD*, XIV/1, 221-234.
- Kiel, Machiel, (2003). "Lofça", *DİA*, XXVII, 203-205.
- Köprülü, Orhan F. (1996). "Fuad Paşa", *DİA*, XIII, 202-205.
- Kuran, Ercüment, (1986). "Türk Tefekkür Tarihinde Ahmed Cevdet Paşa'nın Yeri", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri 27-28 Mayıs 1985 Bildiriler*, (7-12). İstanbul: İÜEF Tarih Araştırma Merkezi.
- Kurat, Y. Tekin, (1986). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılması* (2. Baskı). Ankara: Turhan Kitapevi.
- Kurtuluş, Rıza, (2007). "Örf-i Şîrâzî", *DİA*, XXXIV, 96-97.
- Kuru, Selim Sırrı, (2010). "Sünbülzâde Vehbi", *DİA*, XXXVIII, 140-141.
- Küçük, Cevdet-Ertüzün, Tevfik, (1994). "Dü'yün-ı Umûmiyye", *DİA*, X, 58-62.
- Küçük, Cevdet, (1988). "Abdülmeçid", *DİA*, I, 259-263.
- _____ (1988). "Abdülaziz", *DİA*, I, 179-185.
- Kütükoğlu, Bekir, (2012). "Vak'anüvis", *DİA*, XXXXII, 457-461.
- _____ (1986). "Tarihçi Cevdet Paşa", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri 27-28 Mayıs 1985 Bildiriler*, (s. 107-114). İstanbul: İÜEF Tarih Araştırma Merkezi.
- Kütükoğlu, Mübahat, (1986). "Cevdet Paşa ve Aile İçi Münasebetleri", *Ahmed Cevdet Paşa Seminerleri 27-28 Mayıs 1985 Bildiriler*, (s. 199-222). İstanbul: İÜEF Tarih Araştırma Merkezi.
- Lewis, Bernard, (1984). *Modern Türkiye'nin Doğuşu* (2. Baskı). (çev. Metin Kıratlı), Ankara: TTK Yayınları.
- Mahmud Celâleddin Paşa (ö. 1899). *Mir'at-ı Hakikat*, I-II (haz. İ. Miroğlu-M. Derin-M. Halaçoğlu-Ö. Akdaş), İstanbul 1979.
- Mehmed Memduh Paşa (ö. 1925). *Mir'at-ı Şuûnât*, İzmir: Ahenk Matbaası, 1328.
- Mardin, Ebul'ula (ö. 1957). *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmed Cevdet Paşa*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.

- Milani, Ali, (1961). *Şevket-i Buhari Hayatı ve Divanından Seçmeler*. İstanbul: Küçükaydın Matbaası.
- Moltke, Mareşal Helmuth Von (ö. 1891). *Moltke'nin Türkiye Mektupları*. (çev. Hayrullah Örs), İstanbul Remzi Kitapevi, 1969.
- Mustafa Nuri Paşa (ö. 1890). *Netayic ül-Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi* .(haz. Neşet Çağatay), I-IV, Ankara: TTK Yayınları, 1982.
- Oğuz, Ahmet, (2012). “Ahmed Cevdet Paşa'nın Gözüyle XIX. Asır Osmanlı Toplumunu: İstanbul ve Adana Örneği”. *Nevşehir Üniv. SBE Dergisi*, 1, 109-124.
- Oğuz, Mustafa, (2009). “Osmanlı Devleti Hakkında Cevdet Paşa'nın Görüşleri”. *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, XXVI/26, 143-159.
- Oklay, Erdem, (2014). “Ahmed Cevdet Paşa'nın Türk Eğitim Tarihi Açısından Önemi Üzerine Bir İnceleme”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIX/1, 233-251.
- Okumuş, Ejder, (2003). “ Geleneksel Siyasal Kimliğin Çözülmesinde Tanzimat (1839-1856)”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, V/1, 9-36.
- Ortaylı, İlber, 1995, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı* (3. Baskı). İstanbul: Hil Yayınları.
- _____ (2001). “ Kadı”, *DİA*, XXIV, 66-69.
- _____ (2006). *Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek*, (7. Baskı). İstanbul: Timaş Yayınları.
- _____ (2007). *Tarihin Sınırlarında Yolculuk*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- _____ (2009). *Tarihimiz ve Biz*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- _____ (2014). *İmparatorluğun Son Nefesi*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Ölmezoğlu, Âli, (2002). *Ahmed Cevdet Paşa ve Hayatı ve Eserleri*. Celal Bayar Üniv. Yayınları, Manisa.
- Özcan, Abdulkadir,(2003). “Lale Devri”, *DİA*, XXVII, 81-84.
- _____ (1999). “İstabl”, *DİA*, XIX, 203-206.
- _____ (2000). “Karlofça”, *DİA*, XXIV, 504-507.
- Özcan, Azmi, (2007). “ Otuzbir Mart Vak'ası”, *DİA*, XXXIV, 9-11.
- Özkan, Nevzat, (2006). “Ahmet Cevdet Paşa'nın Türk Dili Hakkındaki Görüşleri ve Eserleri”, *Erciyes Üniv. SBE Dergisi*, 20, 219-232.
- Öztürk, Cemil, (1993). “Dârümuallimîn”, *DİA*, VIII, 551-552.
- Pakalın, Mehmed Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I-III* (3. Baskı). İstanbul: MEB Basımevi.
- Palmer, Alan, (1995). *Osmanlı İmparatorluğu Bir Çöküşün Yeni Tarihi* (çev. Belkis Çoraklı Dişbudak), İstanbul: Bilgin Yayıncılık.

- Pamuk, Şevket, (2007). *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları* (4. Baskı). İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- Rousseau, Jean Jacques (ö. 1778). *Toplum Sözleşmesi* (9. Baskı). (çev. Vedat Günyol), İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- Sansar, M. Fatih, (2006). *Fırka-i Islâhiye ve Osmaniye (Cebel-i Bereket)*, Osmaniye.
- Sarıpınar, Sadri, (1987). “Mecellenin Genel Prensipleri”. *Türk Edebiyatı Dergisi*, 170, 29-30.
- Sencer, Muzaffer, (1984). “Osmanlı İmparatorluğu’nda Tanzimat Sonrası Siyasal ve Sosyal Gelişmeler”, *Amme İdaresi Dergisi*, XVII/3, 46-71
- Severcan, Şefaettin, (1990). “Ahmed Cevdet Paşa’nın Tarihçiliği”, *Erciyes Üniv. İFD*, 7 (1990), 227-234.
- Sözen, Kemal, (2002). “Ahmet Cevdet Paşa’nın Tarihçiliğimize Getirdiği Yeniliklerin Felsefi Tahlili”, *Süleyman Demirel Üniv. İFD*, 9, 16-18.
- Sözen, Metin, (1994). “Dolmabahçe Sarayı”, *DİA*, IX, 503-507.
- Sümer, Faruk, (1972). *Oğuzlar*, Ankara Üniv. Basımevi, Ankara.
- Taneri, Aydın, *Türk Devlet Geleneği*, Töre Devlet Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1981.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi, (1988). *19 uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: Çağlayan Kitapevi.
- Tevfik, Ebuzziya (ö. 1913). *Yeni Osmanlılar Tarihi* (1. Baskı). (haz. Şemsettin Kutlu), İstanbul: Hürriyet Yayınları.
- Turan, Şerafettin, (1986). “Cevdet Paşa’nın Kültür Tarihimizdeki Yeri”, *Ahmed Cevdet Paşa Semineri 27-28 Mayıs Bildiriler*, İstanbul: İÜEF Tarih Araştırma Merkezi, 13-20.
- Türkgeldi, Ali Fuad (ö. 1935). *Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiyye* (haz. Hayrettin Pınar-Fatih Yeşil), İstanbul: Kitapevi Yayınları.
- Unan, Fahri, (2004). “Mevleviyet”, *DİA*, XXIX, 467-468.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı–Karal, Enver Ziya, (1982). *Osmanlı Tarihi*, I-VIII, Ankara: TTK Yayınları.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, (1988). *Osmanlı Devleti’nin İlmiye Teşkilatı*, Ankara: TTK Yayınları.
- Üçok, Coşkun-Mumcu, Ahmet-Bozkurt, Gülnihal, (2002). *Türk Hukuk Tarihi*, Ankara: Savaş Yayınları.
- Yavuz, Nuri, (2012). “Fırka-i Islâhiye Ordusunun Özellikleri ve Faaliyetleri”, *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, V/10, 113-127.

Yazan, Ümid Meriç, (1992). *Cevdet Paşa'nın Toplum ve Devlet Görüşü* (3. Baskı). İstanbul: İnsan Yayınları.

_____ (1997). Bir Osmanlı Sosyoloğu Ahmet Cevdet Paşa", *Ahmed Cevdet Paşa Vefatının 100 Yılına Armağan*, (s. 9-16). Ankara Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Yıldırım, Meliha, (1994). *Ahmed Cevdet Paşa Hayatı-Eserleri ve Dîvançe-i Cevdet* Basılmamış yüksek lisans tezi, Marmara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Yıldız, Ali, (2010). "Şirket-i Hayriyye", *DİA*, XXXIX, 201-203.

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı-Soyadı: Cevdet GÖREN

Doğum yeri ve Tarihi: Akçakoca/Düzce-1966

Adres: Güzelyalı Mah. 81170. Sok. Ziya Vural Apt. Kat: 3 No: 5 Çukurova/Adana

İletişim: cevdetgoren@hotmail.com

EĞİTİM BİLGİLERİ

2005-2009: Lisans: İstanbul Üniversitesi, Hukuk Fakültesi

1983-1987: Lisans: Gazi Üniv. Gazi Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilimler Eğitimi
Bölümü, Tarih ABD.

1980-1983: Lise: Sakarya / Karasu Lisesi

İŞ DENEYİMİ

2011- Tarih öğretmeni, MEB

1995-2011: Özel Eğitim Kurumlarında Tarih Öğretmeni

1987-1995: Tarih öğretmeni, MEB